НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

2026 3 (588)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

ЗМІСТ

Сучасна російсько-українська війна

Лисенко О. Геополітичні, економічні, соціогуманітарні наслідки повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 5

Історичні студії

Милько В. Скарги та доноси як відображення кадрового забезпечення в освітніх закладах Київського навчального округу (друга половина XIX ст.) 29

Шляхов О. Підприємницька діяльність жінок на Катеринославщині в останній чверті XIX — на початку XX ст.: бізнесові стратегії та соціальна поведінка 49

Колесник В., Чеберяко О. Друга Українська думська громада в публіцистиці громадсько-політичних діячів 67

CONTENTS

Modern Russo-Ukrainian War

Lysenko O. Geopolitical, Economic, and Socio-Humanitarian Consequences of the Russian Full-Scale Invasion of Ukraine 5

Historical Articles

Mylko V. Complaints and Denunciations as a Reflection of Staffing in Educational Institutions of the Kyiv Educational District (Second Half of the 19th Century) 29

Shliakhov O. Entrepreneurial Activity of Women in the Katerynoslav Region in the Last Quarter of the 19th — Early 20th Century: Composition, Entrepreneurial Strategies, Social Behavior 49

Kolesnyk V., Cheberiako O. The Second Ukrainian Duma Community in Publicistic Literature of Public and Political Figures 67

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2026
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026

Глушковецький А., Олійник С., Кліщинський П. Українська інтелігенція Галичини в умовах російської окупації (серпень 1914 — лютий 1917 рр.) 84

Кульчицький С. Еволюція поглядів В. Леніна на соціалізм (1917—1923) 99

Студії пам'яті

Реєнт О., Денисенко Г. Меморіалізація та комеморативні практики у формуванні історичної пам'яті воєнної історії України 118

Безпекові студії

Литвин В., Верменич Я. Інституалізація безпекової регіоналістики в контексті формування культури інформаційної безпеки України 139

Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація

Яремчук В. Домінантна оповідь чи концептуальне багатоголосся: про концепт українського історичного гранд-наративу 156

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Томазов В., Томазова Н. Мемуари Катерини Рапай — літопис київського культурного життя 177

Дискусії

Ададуров В. Ілько Борщак як Пилип Орлик: містифікації маніфесту до «Володарів і Республік», листів до монаршої особи Англії та Генеральних штатів Об'єднаних провінцій Нідерландів, «Виводу прав України» 187

Повідомлення

Русина О. До візуальних джерел Радзивіллівського літопису: німецькі паралелі 208

Hlushkovetskyi A., Oliinyk S., Klishchynskyi P. The Ukrainian Intelligentsia of Galicia Under Russian Occupation (August 1914 — February 1917) 84

Kulchytskyi S. The Evolution of V. Lenin's Views on Socialism (1917—1923) 99

Memory Studies

Reient O., Denysenko H. Memorialization and Commemorative Practices in the Formation of Historical Memory of the Military History of Ukraine 118

Security Studies

Lytvyn V., Vermenych Ya. Institutionalization of Security Regional Studies in the Context of Forming the Information Security Culture of Ukraine 139

Ukrainian Modern Grand-Narrative: Approaches, Concepts, Realization

Yaremchuk V. Dominant Narrative or Conceptual Polyphony: On the Concept of the Ukrainian Historical Grand Narrative 156

Methodology. Historiography. Source Studies

Tomazov V., Tomazova N. Kateryna Rapai's Memoirs — A Chronicle of Kyiv's Cultural Life 177

Discussions

Adadurov V. Ilko Borschak as Pylyp Orlyk: Mystifications of the Manifesto to "Princes and Republics," Letters to the Monarch of England and the States General of the United Provinces of the Netherlands, And the "Deduction of the Rights of Ukraine" 187

Notices

Rusyna O. To the Issue of the Radziwill Chronicle's Visual Sources: The German Parallels 208

Рецензії та огляди

Заяць А. Сексуальне насильство в ранньомодерній Україні [Рец. на кн.: Сас П. Згвалтування в ранньомодерній Україні: правові запобіжники і практика. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2025. 506 с.] 221

Хроніка

Маховська С. Темпоральність, емоції та мовчання: (не)нові аналітичні категорії усноісторичних джерел (нотатки з Міжнародної конференції циклу «Війна, наука та емоції», Чернігів, 2026) ... 226

Смольніцька М., Юсов С. Чорнобильська катастрофа: історичні виміри та сучасні інтерпретації (до 40-річчя аварії): круглий стіл в Інституті Історії України НАН України 231

In honor

Верстюк В. Людина двох епох: нотатки до 85-ліття Руслана Пирога 234

Падалка С. До 70-річчя академіка НАН України В.М. Литвина 240

Book Reviews and Surveys

Zaiats A. Sexual Violence in Early Modern Ukraine [Book review: Sas P. Rape in Early Modern Ukraine: Legal Prohibitions and Practice. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 506 p.] 221

Chronicles

Makhovska S. Temporality, Emotions and Silence: (Old) New Analytical Categories of Oral History Sources (Notes from the International Conference of the Cycle "War, Science and Emotions," Chernihiv, 2026) 226

Smolnitska M., Yusov S. Chornobyl Disaster: Historical Dimensions and Modern Interpretations (On the 40th Anniversary of the Accident): Round Table at the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine 231

In honor

Verstiuk V. A Man of Two Epocles: Notes on the 85th Anniversary of Historian Ruslan Pyrih 234

Padalka S. To the 70th Anniversary of the Academician of the NAS of Ukraine V.M. Lytvyn 240

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 4 від 26.03.2026 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:
вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел./факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *Юлія Головко (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 01.07.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,83. Обл.-вид. арк. 19,32. Тираж 155 прим. Зам. № 8103.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.005
УДК 355.4(470+571):(477):[343.4+338+36]

Олександр ЛИСЕНКО
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-4003-6433

ГЕОПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІОГУМАНІТАРНІ НАСЛІДКИ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНУ

Мета — з'ясувати основні наслідки повномасштабного вторгнення армії Російської Федерації в Україну в політичній, військовій, безпековій, економічній та гуманітарній сферах. **Методологія** базується на теоретичних і концептуальних напрацюваннях у галузях стратегічного планування, геополітики, військового мистецтва, історії, економіки, соціальної психології, міжнародного права та ін. Такий підхід передбачає застосування широкої номенклатури дослідницьких прийомів і сучасного міждисциплінарного тезауруса. **Наукова новизна** полягає у спробі конструювання узагальненої картини наслідків повномасштабного російсько-українського збройного протистояння крізь призму доленосних геополітичних, мілітарних, соціально-економічних процесів і явищ 2022—2026 рр. **Висновки.** Повномасштабне вторгнення в Україну планувалося Москвою як блискавична «спеціальна воєнна операція». Стійкість України та допомога з боку партнерів перевели зіткнення в позиційну війну на виснаження з надзвичайно складними наслідками для обох сторін. Російсько-українське протистояння інспірувало низку геополітичних та економічних антагонізмів, з новою силою актуалізувало проблему дієвості міжнародних організацій, покликаних забезпечувати до-

Цитування: Лисенко О. Геополітичні, економічні, соціогуманітарні наслідки повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 5—28. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

тримання норм міжнародного права та мирного співіснування, змінило баланс сил у світі та стимулювало пошуки нової конфігурації відносин між різними групами держав (світовими лідерами та «середніми країнами»). Екзистенційний характер війни надав цим процесам особливих сенсів. Важкі людські втрати й гігантські матеріальні збитки виводять державу й українське суспільство у фазу виживання. Це потребує граничного напруження сил і налагодження співпраці з міжнародною спільнотою у військовій та інших сферах. Підвищена увага приділяється дипломатичним контактам із метою припинення вогню і завершення війни на прийнятних для України умовах. Ситуація останніх місяців характеризується експертами як втрата Росією стратегічної ініціативи, що позначає певний злам у війні. Однак для остаточного успіху необхідні консолідовані зусилля української влади, суспільства та держав, зацікавлених у стриманні агресії Кремля та непоширенні війни в Європі.

***Ключові слова**: повномасштабне вторгнення армії РФ в Україну, окупація, воєнні злочини, злочини проти людяності, міжнародне право, система міжнародної безпеки, людські втрати, матеріальні збитки, демографічна ситуація.*

11 січня 2022 р. від початку російського повномасштабного вторгнення в Україну минуло рівно стільки часу, скільки тривала німецько-радянська війна — це можна вважати певним інформаційним приводом для характеристики сучасного російсько-українського протистояння.

Результати початкового етапу опрацювання проблематики повномасштабного вторгнення російської армії в Україну оприлюднювалися у вигляді статей і доповідей на наукових форумах [1—3]. Рефлексії представників історичної та інших галузей гуманітарного знання з приводу російської агресії, широкі історичні ретроспективи й контексти представлені у виданнях Інституту історії України [4—8]. Міжнародні аспекти російсько-української війни стали об'єктом студій С. Віднянського й А. Мартинова [9]. У монографії С. Плохія [10] подано розлогий огляд російсько-українського протистояння та обриси нового світопорядку, що формується під впливом тектонічних зрушень, запущених війною. Глибоке коріння антиукраїнського курсу Путіна крізь призму складних суспільно-політичних процесів розглянули автори колективної монографії «Удавана Росія: імітація величі і могутності» [11]. Висвітленню передумов і глибинної природи антиукраїнської політики В. Путіна присвятив кілька праць П. Гай-Нижник та його колеги [12; 13].

Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України на чолі з полковником І. Косяком за два роки діяльності підготував 24 щомісячні воєнно-історичні описи та 2 річні воєнно-історичні нариси про події повномасштабного вторгнення російських військ в Україну [14; 15]. Цей доробок є результатом найбільш ґрунтовного опрацювання мілітарної проблематики протистояння з огляду на сконцентровані в Центрі професійні кадри [1].

Дипломатія в контексті подій 2022—2024 рр. стала предметом осмислення Д. Кулеби та В. Ярославського [16]. Авторитетний військовий аналітик Л. Фрідман присвятив один із розділів своєї праці воєнному протистоянню між Росій-

[1] На жаль, 30 червня 2024 р. Центр був розформований, що зупинило важливу роботу з акумуляції та узагальнення досвіду російсько-української війни.

ською Федерацією та Україною та проаналізував політичні й військові стратегічні прорахунки Москви, що спричинили перетворення «бліцкригу» на затяжну війну на виснаження [17].

Інформаційно насиченим є дослідження відомого журналіста Б. Вудворда, який у деталях обізнаний з американською «політичною кухнею». Простежуючи два театри воєнних дій, український і близькосхідний, автор висвітлив мотиваційні чинники акторів історичного дійства, персоніфікував доленосні рішення та розкрив драматичні й трагічні сторінки російсько-українського й арабо-ізраїльського збройних зіткнень [18].

У матеріалі М. Крамера наголошено на економічній складовій російсько-українського протистояння. На думку вченого, чотири роки повномасштабної війни спричинили стагнацію російської економіки, різке зменшення попиту на російські сировинні ресурси та пришвидшили інфляційні процеси в економіці [19]. Американські аналітики С. Джонс і Р. МакКейб простежили військові, економічні й технологічні наслідки російського вторгнення [20].

Королівський Об'єднаний інститут оборонних досліджень (Велика Британія) провів власний аналіз російсько-української війни, у якому відзначено, що попри військові провали та стратегічну катастрофу для РФ, Захід опинився в пастці власної нерішучості, обравши стратегію надання Україні ресурсів у недостатніх для беззаперечної перемоги обсягах. Експерти вважають, що здатність неядерної України ефективно протистояти ядерному агресору формує нові парадигми глобального нерозповсюдження зброї, однак для забезпечення сталого миру й нейтралізації подальшої агресії критично необхідною умовою є розгортання сил НАТО як інструменту жорсткого стримування та остаточна відмова від політики умиротворення [21].

Попри наявність великого масиву публікацій, російсько-українська війна має практично невичерпний евристичний потенціал і можливості полідисциплінарних інтерпретацій усіх її вимірів і сенсів.

Геополітичний вимір

Сприятливе поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників проклало шлях Росії до членства у G-8, а згодом Москва взялася втілювати путінські амбіції, оприлюднені на Мюнхенській конференції 2007 р. Багатополярний світ Кремль трактував у специфічній конфігурації, де РФ відведена роль одного зі світових лідерів. Чеченські війни, агресія проти Грузії, події у Придністров'ї переконали російське керівництво в тому, що Захід де-факто погоджується на «сфери впливу» Москви на пострадянському просторі. Така поступлива позиція давніх опонентів Кремля мотивувала його до рішучіших експансіоністських кроків. Розпочавши агресію проти України, військово-політичне керівництво РФ на початку 2022 р. перейшло до повномасштабної війни. Попри пасивно-очікувальну позицію Заходу, який, як здавалося, очікував неминучого падіння Києва, швидкої перемоги Кремля не сталося завдяки самовідданому спротиву українського народу.

Навіть за військово-технічної підтримки з боку Ірану, КНДР та деяких інших країн, фінансово-матеріальні ресурси РФ виявилися не такими безмежними, як це уявлялося. Геополітичні наслідки цієї війни для Москви видаються вкрай негативними: Росія перетворюється на країну-донора для Китаю, Індії та США, а тривалі санкції все більше віддаляють її від інноваційних технологій і галузево збалансованої фінансово-економічної системи.

Війна безпосередньо чи опосередковано сприяла активації більшості «больових» точок світу, підживлюючи сепаратистські та праворадикальні рухи, реваншистські настрої, територіальні претензії, роздмухуючи латентні конфліктні регіони. Ось лише стислий перелік антагонізмів, які вибухнули на геополітичній карті світу:

• близькосхідний вузол: ізраїльсько-палестинське протистояння; обмін ракетними й авіаційними ударами між Іраном та Ізраїлем, однією з цілей яких стали іранські ядерні об'єкти;

• зіткнення між Пакистаном та Індією, під час яких дійшло до повітряних боїв із застосуванням сучасної авіації;

• збройні сутички у прикордонних регіонах Руанди й Демократичної Республіки Конго, до врегулювання яких з прагматичних мотивів долучився Президент США Д. Трамп (контроль за видобутком рідкісноземельних матеріалів).

У цьому ряду осібно стоїть проблема Тайваню. Володіючи гарантіями безпеки від США, Тайбей тривалий час мав надійну «парасольку» від світового лідера. Кристалізація нової біполярної картини світу, де двома полюсами сили позиціонуються США й Китай, ставить Тайвань перед викликами й загрозою перетворення на «розмінну монету».

Нині світ стає свідком конструювання новітньої фази імперіалізму — «неоімперіалізму». Його іманентними властивостями слід вважати:

• прагнення до переділу геополітичних сфер впливу;

• різку зміну балансу сил у світі та його окремих великих регіонах;

• нову конфігурацію економічної конкуренції, що набуває форм диктату окремих держав і стрибкоподібних змін;

• претензії на ексклюзивну роль / місію у глобальних процесах, цинічний державний егоїзм;

• ігнорування та систематичне порушення норм міжнародного права провідними світовими гравцями;

• застосування комбінованих інструментів «повзучої експансії», елементів гібридної війни, силового тиску та прямого збройного втручання у справи інших держав.

Оскільки донедавна США відігравали роль «світового поліцейського» й мали для цього підстави у вигляді найпотужніших збройних сил, варто саме з них розпочати аналіз впливу глобальних змін на російсько-українську війну. Сьогодні геополітичну стратегію країни визначають радикальне крило Республіканської партії та МАГА, що доволі рельєфно формулюють свої внутрішньо- і зовнішньополітичні цілі. У новій Стратегії національної безпеки (NSS-2025) зафіксовано концептуальні засади, що базуються на інституціоналізації прагматичних, націо-

нально орієнтованих підходів, за яких союзники оцінюються не за деклараціями, а за реальними спроможностями. Якщо NSS-2022 Д. Байдена спиралася на такі цінності як демократія, права людини, глобальні союзи, то NSS-2025 Д. Трампа — на прагматизм і пріоритет національних інтересів США. Попередня адміністрація орієнтувалася на посилення НАТО й підтримку України, нинішня — на збільшення ролі європейських держав у НАТО й самозахисті, а також на перемовини з Україною. Для нашої країни підтримка США стає більш умовною, залежною від реальних результатів і здатності Києва самостійно забезпечувати оборону. Д. Байден позиціонував РФ як агресора, щодо якого проводилася політика стримування, Д. Трамп — як потенційного партнера (на вигідних для Америки умовах), до якого застосовується політика «умиротворення». В Азійсько-Тихоокеанському регіоні конкуренція з Китаєм і підтримка союзників еволюціонували в ширший фокус на Тайвань, Китай, Індію, Японію та Австралію, хоча «тайванське питання» залишається «червоною лінією» в сенсі збереження статус-кво острова.

Різка зміна курсу Вашингтона змусила провідні європейські країни шукати нову конфігурацію відносин не лише зі Сполученими Штатами, а й з іншими державами та цілими регіонами. Оскільки для членів ЄС і НАТО ключовим питанням нині залишається результат війни РФ проти України, що проєктується на їхню власну безпеку, у європейських столицях почали серйозно працювати над новими геополітичними підходами та конструюванням інструментів для захисту власних стратегічних інтересів. Ключовими питаннями в новому порядку денному стали: нагальна потреба суттєвого збільшення витрат на оборону (до 5 % ВВП) та надання допомоги України у критично необхідних обсягах. Одним із дійових інструментів допомоги Україні в її оборонних зусиллях стала ініціатива PURL (Prioritized Ukraine Requirements List) — механізм, створений США та НАТО для забезпечення України критично необхідним озброєнням і військовим обладнанням. Перший пакет допомоги на суму 500 млн євро профінансували Нідерланди [22].

ЄС в останнє десятиліття створив багаторівневу екосистему фінансування оборони, інтегруючи державні гранти, стратегічні позики, інституційні інвестиції та приватний капітал для підтримки інновацій та промислового масштабування. «План переозброєння Європи / Готовність 2030», вартістю 800 млрд євро, потребує швидкого впровадження, узгодження нормативних актів і політичної рішучості.

Деякі європейські країни демонструють гнучкі підходи до різних аспектів та форм допомоги Україні. Зразком може слугувати «данська модель» двостороннього фінансування виробництва українського озброєння. Інший формат — початкове фінансування оборонних підприємств п'ятьма європейськими державами в обсязі 428 млн дол. Ще однією ефективною платформою співпраці стали коаліції за видами озброєння. Наприклад, у рамках коаліції дронів, започаткованої Великою Британією та Латвією (загалом до неї доєдналося близько 20 країн), лише у 2024 р. було акумульовано 1,8 млрд євро.

У травні 2025 р. стартувала ініціатива «Новий Рамштайн», у рамках якої відбувається перехід від постачання зброї до спільного виробництва безпілотних комплексів, ракет, боєприпасів і систем радіоелектронної боротьби українського

виробництва на території держав-партнерів за ліцензією для ексклюзивного використання в Україні. До реалізації спільних виробничих ініціатив долучаються відомі компанії-партнери: Rheinmetall, Nammo, SAAB, Kongsberg, KNDS, FFG та Raytheon. «Оборона України — це випробування рішучості Європи на передовій. Спільне виробництво, швидкі закупівлі та оперативна сумісність є ключовими для підтримки України і модернізації оборонної промисловості Європи» [23].

Однак далеко не всі рішення у вказаній площині видаються вдалими й відбивають інтереси всієї світової спільноти. Прагнення Д. Трампа відігравати виняткову роль у сучасних геополітичних процесах спричинило низку непопулярних і вкрай сумнівних ухвал. Спочатку він запровадив тарифи, що мали різко змінити торговельний баланс навіть з найближчими союзниками США. Користаючись аморфністю сучасної ООН, американський президент вирішив сконструювати альтернативну інституцію — Раду миру, у якій він персонально відіграватиме ексклюзивну роль. У якому б стані нині не перебувала ООН, складно сказати, чи стане світ стабільнішим, якщо питання міжнародної безпеки будуть вирішуватися однією людиною, навіть якщо це — Президент США.

Воєнні аспекти

Оцінюючи результати початкового етапу російського «бліцкригу», Л. Фрідман [2] зауважував, що впродовж усього першого місяця війни Кремль наполягав на тому, що все відбувалося згідно з виробленими планами, хоча все свідчило про протилежне. Лише 25 березня 2022 р. Міноборони РФ заявило, що з двох варіантів «спеціальної воєнної операції» був обраний другий — «цілковите звільнення» Донбасу. На той час Україна втратила значну частину своєї авіації та ВМС, а також 93 % Луганської та 54 % Донецької областей. Коментуючи відхід російських військ, Л. Фрідман зазначив: «Після свого відступу вони залишали жахливі свідчення вбивств, ґвалтувань і мародерства. Це кидало тінь на те, що досі було значною перемогою в першому раунді війни, якої досягнуто всупереч усьому. Первісні цілі війни Путіна вже не були досяжними» [17, с. 516].

На рубежу 2023—2024 рр. стратегічний наступальний потенціал ЗСУ вичерпався, що перевело протистояння в затяжну позиційну фазу. Такий розвиток подій змусив керівництво України та її партнерів уживати заходів до нарощування потужностей ВПК для збільшення виробництва боєприпасів, озброєнь і військової техніки та спорядження. Оновлення стратегічних підходів Заходу виявилося у збільшенні власних оборонних спроможностей Києва та зменшенні залежності від закордонної допомоги. Вірність такого рішення вже незабаром підтвердила здатність України вести тривалі воєнні дії не тільки на своїй території, а й атакувати законні цілі на території РФ завдяки зростанню виробництва БпЛА, озброєння та

[2] Професор, фахівець з воєнних досліджень, віцедиректор Королівського коледжу в Лондоні (2002—2013 рр.), офіційний історик Фолклендської кампанії, член британської комісії з розслідування війни в Іраку.

боєприпасів. Ще однією ознакою змін у перебігу війни стала ліквідація гегемонії РФ у Чорному морі. Успішні морські операції Сил оборони проти Чорноморського флоту РФ фактично відтіснили бойові кораблі противника з кримських баз у російські порти та розблокували українські.

Війна РФ проти України спричинила кардинальну трансформацію військової стратегії європейських держав. Зруйнувавши ілюзію «вічного миру» на континенті, це протистояння підштовхнуло ЄС і НАТО до рішучих кроків. У загальному вигляді оприявнилися такі тенденції:

• повернення до високої інтенсивності бойових дій змусило переглянути оборонні доктрини, орієнтовані на миротворчі місії та локальні конфлікти;

• до війни витрати на оборону в європейській спільноті залишалися на периферії уваги, нині ж члени Північноатлантичного альянсу обговорюють необхідність підвищення цього показника до 5 % ВВП (включно з підтримкою України);

• аби зменшити залежність від США, ЄС перейшов до більш узгодженої та скоординованої політики; курс на європейську стратегічну автономію простежується в ухваленні у 2022 р. «Strategic Compass» — своєрідної «дорожньої карти» для оборонної та безпекової політики ЄС на найближче десятиліття;

• держави, що традиційно дотримувалися нейтралітету (насамперед Фінляндія, Швеція), переглянули свої позиції та вступили до НАТО, що радикально змінило баланс сил у Північній Європі.

Боротьба України проти агресора сприяла усвідомленню того, що Європа має бути готовою до великої війни, а не лише до локальних криз і конфліктів.

Російсько-українська війна за короткий час кардинально змінила не тільки підходи до планування та ведення бойових дій, а й засобів утілення оперативно-тактичних рішень. Перехід від традиційних видів озброєння до новітніх торує шлях до війн нового покоління, у яких усе більшу роль відіграватимуть роботизовані системи, засоби розвідки, стеження та радіоелектронної боротьби. При цьому держави, долучені до збройного протистояння, будуть змушені покладатися не на універсальні системи іноземного виробництва, а на власні, оскільки залежність від монопольних виробників пов'язана з низкою ризиків. Саме так сталося з російською армією, яка донедавна користувалася системою Starlink для координації дій, відключення якої значно ускладнило росіянам організацію тактичних дій та використання БпЛА.

Б. Вудворд[3], описуючи зусилля американської адміністрації Д. Байдена щодо забезпечення ЗСУ озброєнням (насамперед великокаліберними снарядами), зазначив, що і європейці, і американці швидко вичерпали свої запаси й не змогли втамувати снарядний «голод» української армії: «Війна оголила катастрофічну відсталість США і Європи в питаннях виробництва й накопичення базової зброї» [18, с. 194].

Оскільки йшлося не про досягнення паритету з росіянами, а бодай прийнятної асиметрії, до розв'язання гострої проблеми, від якої у перший рік вторгнення

[3] Американський журналіст-розслідувач, двічі лауреат Пулітцерівської премії, автор відомих досліджень про президентів США.

значною мірою залежав характер протистояння, чимало країн доєдналося до ініціативи Президента Чехії Петра Павела щодо закупівлі 1 млн снарядів найбільших калібрів для України.

Однією з тенденцій цього протистояння стало постійне зміщення «червоних ліній» у постачанні Україні летальної зброї. Якщо перед початком повномасштабного вторгнення надання протитанкових комплексів Javelin вважалося сміливим кроком, то згодом ЗСУ вже отримували найсучасніші зразки великокаліберної артилерії, системи залпового вогню Himars, танки (Leopard і Abrams), F-16, засоби ППО (Patriot, Iris-T, Nasams), засоби радіоелектронної боротьби тощо. Країни-члени Європейського Союзу створили найбільший у світі навчальний майданчик для українських військовослужбовців, підготувавши лише упродовж трьох років 75 000 солдатів у рамках EUMAM UA[4].

Повномасштабна війна РФ проти України кардинальним чином змінила підходи до технічного оснащення армій багатьох держав і тактичних прийомів ведення бойових дій. Так, керівництво Міністерства оборони ФРН заявило, що Берлін асигнував сотні мільярдів євро на переозброєння Бундесверу після тривалого періоду невиконання цільових показників НАТО щодо витрат. Міністр оборони Нідерландів Р. Брекельманс зазначив: «Ми багато чого можемо навчитися в України. У багатьох аспектах від протидії дронам до сучасних методів ведення війни. Україна випереджає нас на роки. Це важливий досвід і для Нідерландів, і для НАТО» [24].

Загалом же вартість російсько-української війни для партнерів Києва невпинно зростає. За підрахунками Bloomberg Economics (лютий 2025 р.), захист України та розширення власних збройних сил може коштувати найбільшим країнам Європи додаткових 3,1 трлн дол. упродовж наступних десяти років [25].

Особливе місце в перебігу повномасштабної війни посідає ядерна стратегія РФ. Проваливши «бліцкриг», Кремль став серйозно розмірковувати над застосуванням тактичної ядерної зброї проти України. Попри латентний характер ядерної кризи, вона мала чимало шансів завершитися застосуванням тактичних ядерних боєголовок росіянами на території України. Про серйозність ситуації свідчить той факт, що на підставі аналітики розвідувального співтовариства США Вашингтон оцінював її ймовірність у 50 %, коли зазвичай вона не перевищувала 10—15 %. Адміністрації Байдена довелося докласти багато зусиль, аби відмовити Кремль від застосування ядерної зброї проти України. З цією метою американський лідер звернувся до голови КНР Сі Цзіньпіна, який також застеріг Путіна від такого кроку [18, с. 172—188].

Оцінюючи наслідки чотирьох років воєнних дій в Україні, Д. Фрідман висловив переконання, що головна трансформація вже відбулася, причому не на тактичному рівні, а на рівні фундаментальної здатності російської армії продовжувати війну того типу, який планувався. На його думку, ключовий злам, якого всі так дов-

[4] European Union Military Assistance Mission in support of Ukraine — військова навчальна місія Європейського Союзу, започаткована в жовтні 2022 р. на прохання України.

го чекали, насправді вже настав: він виявився у вичерпанні наступального потенціалу російських сил вторгнення. Іншими словами, агресор нездатний проводити масштабні стратегічні операції, а це не тимчасова оперативна пауза, а структурний параліч, спричинений комплексом причин, які Кремль не в змозі виправити. Аналітик виокремив кілька факторів, що ілюструють його тезу: крах військової доктрини Росії; катастрофічні кадрові втрати серед офіцерського корпусу, що ускладнюють управління військами; поступове технологічне відставання; логістичний колапс; економічне виснаження РФ; психологічні аспекти (втрати та відсутність мотивації); несприятлива для Кремля зміна міжнародної ситуації, яка спричинила ізоляцію та відрив від глобальних фінансових та інших ринків; глибока криза управлінської системи; фундаментальна неспроможність російської державної та військової машини до адаптації. Указані чинники справили кумулятивний ефект. Як результат — російська армія змушена переходити до стратегічної оборони [26].

Насамкінець російським ВПС і ВМС не вдалося закріпити перевагу в повітрі й на морі, що значною мірою нівелювало деякі інші базові параметри.

Зрештою, на рубежу 2025—2026 рр. росіяни втратили стратегічну ініціативу, яка, попри труднощі й негаразди, стала переходити до України.

Безпекові аспекти

Після завершення «холодної війни» США та СРСР знайшли баланс інтересів, проголосили «розрядку» та навіть скорочення стратегічних видів озброєння. Однак «втрачені 90-ті» перетворили Росію на другорядного гравця, чого не змогло змінити навіть стрімке нарощування економічного потенціалу завдяки сприятливій кон'юнктурі на світовому ринку вуглеводневих енергоносіїв. Російський лідер, незадоволений місцем РФ на світовій арені, вирішив силою повернути втрачене. Залишаючись постійним членом Ради Безпеки ООН, РФ грубо порушує її Статут та принципи, ігнорує думку світової спільноти й рішення авторитетних міжнародних інституцій. У такий спосіб знецінюється тривалий досвід мирного співіснування та невтручання у справи суверенних держав, принципи недоторканості кордонів і територіальної цілісності, загальновизнані інструменти міжнародної колективної безпеки. Більшість країн тепер почуваються незахищеними від сваволі, експансіоністських прагнень і диктату своїх сильніших у військовому та економічному відношенні опонентів.

Широкомасштабне вторгнення російської армії в Україну оприявнило низку серйозних викликів для системи міжнародної безпеки:

• підрив основних засад міжнародного права: агресія порушила базові норми Статуту ООН, зокрема принципи суверенітету й територіальної цілісності держав, що поставило під сумнів ефективність міжнародних інституцій у запобіганні війнам;

• зміна геополітичного балансу: війна різко змінила характер відносин між Європою та Росією, а також ускладнила співпрацю Європи з Китаєм; крім того, дії адміністрації Д. Трампа спровокували кризу трансатлантичного союзу;

• мілітаризація та гонка озброєнь: ЄС та інші держави суттєво нарощують виробництво зброї, включно з новітніми системами, що формує нові ризики для майбутніх конфліктів та актуалізує проблему контролю над новими технологіями війни;

• енергетична та економічна безпека: війна спричинила глобальні енергетичні кризи, змусивши країни переорієнтовувати постачання газу й нафти, що вплинуло на економічну стабільність у світі;

• ядерна загроза та розширення конфлікту: постійні натяки Росії на можливість застосування ядерної зброї підвищили рівень глобальної небезпеки та актуалізували проблему стримування;

• гуманітарні наслідки: мільйони біженців, руйнування інфраструктури та масові порушення прав людини створили додатковий тиск на міжнародні організації та сусідні держави.

У номенклатурі проблем, пов'язаних із функціонуванням системи міжнародної безпеки, особливе значення для Києва мало питання про членство України в НАТО. Під час Вільнюського саміту Альянсу (літо 2023 р.) були ухвалені рішення, спрямовані на зміцнення євроатлантичної та національної безпеки України: члени G7 ініціювали процес інституалізації підтримки Києва, розпочавши контакти й перемовини щодо укладання двосторонніх договорів про довгострокові зобов'язання у сфері безпеки, які мали сприяти можливостям ЗСУ стримувати натиск російської армії [27, с. 287].

Кіт Келлог[5] застерігав від повернення до поділу світу на «сфери впливу», якого так прагне Росія. Навесні 2024 р. Інститут політики «Америка понад усе» оприлюднив звіт, у якому Келлог разом із Ф. Фляйцем представили своє бачення завершення війни Росії проти України. Запропонована стратегія передбачає комплекс дипломатичних, військових і політичних кроків, мета яких — припинити бойові дії та встановити новий баланс сил у регіоні. У документі наголошувалося, що «мирний план» має стати офіційною політикою США та передбачати припинення вогню, мирні переговори та створення демілітаризованої зони. У відповідь на згоду Росії можливе часткове пом'якшення санкцій, повне їхнє скасування — лише після підписання угоди, яка влаштує Україну [28].

Ухвалення нової Національної стратегії безпеки США, а також специфічне ставлення Д. Трампа до взаємодії з членами Північноатлантичного альянсу каталізували пошуки нової конфігурації міждержавних відносин у сфері безпеки. Аналізуючи один із результатів таких зусиль, голова правління Республіканського фонду України, екссекретар польської делегації в Парламентській Асамблеї НАТО Пьотр Кульпа[6] зазначив, що Паризька Декларація, підписана В. Зеленським, Е. Ма-

[5] Американський дипломат, спецпосланець США з питань України, генерал-лейтенант у відставці. Від 2021 р. є одним з керівників Інституту політики «Америка понад усе» (AFPI), який займається формуванням пропозицій для адміністрації Дональда Трампа у сфері нацбезпеки.

[6] Державний діяч Республіки Польща, екссекретар польської делегації в Парламентській Асамблеї НАТО, керівник проєкту ЄС «Підтримка адміністрації України».

кроном і К. Стармером, є посилом Європи Сполученим Штатам Америки про те, що «європейці підтримують Україну, вважають питання її суверенітету ключовим, розуміють, що Вашингтон веде "силові" переговори з Росією і Китаєм, але не припускають, що якісь рішення будуть ухвалюватися на шкоду безпеці Європи. У такий спосіб європейці просигналізували про те, що у випадку, коли США будуть діяти всупереч логіці європейської безпеки, вони готові розв'язувати вказану проблему поза участю американців». Іншими словами, під час переділу світу, який розпочався, «годувати Москву суверенітетом» не вийде.

Трамп намагався здійснити стратегічне оточення Китаю, обмежити його доступ до ресурсів та переміщення товарів, водночас прагнув розділити й підпорядкувати собі Європу, демонструючи готовність вдаватися до агресивних методів, щоб забезпечити таку собі «трампістську революцію» у формі приходу до влади близьких йому ідеологічно європейських політиків на кшталт Орбана.

Розуміння в Берліні, Лондоні й Парижі необхідності стратегічної підтримки України має ще одну важливу мотивацію: ідеться про можливість розпаду ЄС, втрати ринків, економічного лідерства та перспектив розвитку. Європа шукає новий modus vivendi. Ця нова геополітична модель визначає базовим принцип захисту України й відводить їй роль «лакмусового паперу» безпеки Європи [29].

Після Другої світової війни європейською безпекою займався Західноєвропейський Союз, який функціонував від 1948 до 2010 рр. паралельно з НАТО. Нині такої суто європейської організації не існує, що робить Європу недостатньо захищеною перед можливою агресією. Тим часом загроза надходить не тільки від Росії, а й від США, які претендують на Гренландію.

Інститут вивчення війни застерігає, що припинення кінетичної війни в Україні надасть Росії можливості атакувати Європу не у 2029 р., як передбачалося, а значно раніше. Платформи захисту повітряного простору настільки застаріли, що росіяни зможуть заходити в нього практично безперешкодно. Європейські армії будувалися як допоміжні сили для військ США. Тепер потрібен час, аби вони набули автономного, самодостатнього статусу.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну висунуло питання стратегічної автономії ЄС на перший план політичних і юридичних дебатів з приводу його Спільної зовнішньої та безпекової політики (далі — СЗБП) та Спільної політики безпеки та оборони (далі — СПБО). Вироблення єдиної відповіді ЄС на експансіоністські дії Росії покликане не тільки продемонструвати здатність ЄС «говорити одним голосом та діяти як справді глобальний гравець», а й заповнити прогалини, що залишилися внаслідок фрагментарних дій окремих держав-членів ЄС, лідери яких сповідують «особливий курс» у відносинах з РФ.

Реакцію ЄС на війну в Україні в рамках СЗБП спеціалісти вважають «безпрецедентною»: вона поєднала посилення наявних заходів СЗБП з інноваційними підходами. Війна в Україні трактувалася як складна «полікриза», що підірвала європейську безпеку [30].

Характеризуючи трансформацію безпекової політики європейської спільноти, Д. Дженіні констатував, що «війна в Україні сприяла більшій інтеграції СЗБП,

розширивши оборонну промисловість до більш наднаціональної компетенції під керівництвом Комісії та проклавши шлях для створення єдиного європейського ринку оборони. З іншого боку, виявилися обмеження ЄС як гаранта безпеки. Не маючи військового оснащення і здатності до рішучої, єдиної відповіді у середньостроковій та довгостроковій перспективі, ЄС був змушений зіткнутися з суворою реальністю в рамках СЗБП». Аналітик виокремив три основні слабкі сторони СЗБП у контексті війни в Україні:

1) структурні дисфункції в системі управління СЗБП зробили підтримку України з боку ЄС менш передбачуваною та рішучою;

2) оперативні обмеження у проведенні військових дій поставили під загрозу ефективність СЗБП;

3) дефіцит фінансових ресурсів для оборони став перешкодою для сталої військової відповіді на війну.

Дослідник зазначив, що «жоден із заходів СЗБП як відповідь на війну в Україні, повністю не виправдав очікувань. Стратегічний компас, наприклад, не стосується інституційних питань, а його головна мета — ЄС, що займається дослідженнями та розвитком оборони (РДР) — не має можливості реагувати на масштабні кризи безпеки. До того ж, ЄС не має власних військових ресурсів, європейської армії чи повноважень фінансувати озброєння через свій бюджет». Як наслідок, і Європейський військовий фонд (EPF) [7], і Збройні Сили України залишаються недофінансованими, залежними від принципу одностайності ухвалення рішень та не мають легітимності, оскільки вони були створені поза законодавством ЄС. Триколійна пропозиція забезпечила лише половину обіцяних боєприпасів, у той час, коли такі ініціативи, як EDIRPA, ASAP, PESCO, EDF та EDI [8], сильно недофінансовані та нездатні відновити EDTIB з мирного до воєнного ста-

[7] Європейський військовий фонд (European Peace Facility, EPF) — це фінансовий інструмент Європейського Союзу, створений у березні 2021 р. для посилення можливостей ЄС у сфері безпеки та оборони.

[8] EDIRPA (European Defence Industry Reinforcement through Common Procurement Act) — спеціальний правовий акт ЄС, ухвалений у 2023 р., спрямований на посилення оборонної промисловості через спільні закупівлі; бюджет 310 млн євро (2023—2025); ASAP (Act in Support of Ammunition Production) — спеціальний регламент ЄС, ухвалений у липні 2023 р., який має на меті збільшити виробництво боєприпасів у Європі; початковий бюджет 500 млн євро, згодом був розширений до 750 млн — 1 млрд євро; PESCO (Permanent Structured Cooperation) — механізм ЄС, започаткований у 2017 р. на основі Лісабонського договору для поглибленої співпраці у сфері оборони між державами-членами; учасники — 26 із 27 країн ЄС (окрім Мальти); EDF (European Defence Fund) — ключовий фінансовий інструмент ЄС, створений у 2021 р. для підтримки досліджень і розробки оборонних технологій; бюджет 7,3 млрд євро (2021—2027); EDIP (European Defence Industry Programme) — новий інструмент ЄС, ухвалений у грудні 2025 р., який діятиме до 2027 р.; він є практичним механізмом реалізації Європейської оборонної промислової стратегії (EDIS); бюджет 1,5 млрд євро на період 2025—2027 рр. Вказані програми разом формують нову архітектуру оборонної політики ЄС, яка поєднує спільні закупівлі, виробництво, інновації та промислову підтримку.

ну. Тим часом EDIS не враховує поточний статус-кво EDTIB [9], що призводить до надмірно амбітних прогнозів. Так само, ReArm Europe [10] не є революційним бюджетним підходом, а лише відтворює екстрені фіскальні заходи, вжиті для боротьби з Covid-19.

Перелічені обставини дали підстави Д. Дженіні стверджувати, що ЄС ще не досяг стратегічної автономії в рамках нової європейської архітектури безпеки. Внутрішня фрагментація, низький рівень політичної солідарності та застарілі правові норми, засновані на міжурядовості, визначили другорядну геополітичну роль ЄС у вирішенні кризи безпеки в Україні.

Провідні політологи вважають, що США можуть стати ненадійним партнером у сфері безпеки за другої адміністрації Трампа, тому перед ЄС постала альтернатива: або залишатися суто економічним а́ктором, або стверджувати себе як геополітичну силу з єдиною зовнішньою та безпековою політикою. СЗБП ЄС залишається єдиною життєздатною системою, здатною протистояти загрозам європейській безпеці. Та для виконання своїх зобов'язань щодо безпеки разом з НАТО Євросоюзу потрібні правові компетенції та військові можливості [31].

Економічний вимір війни

Один із провідних сучасних істориків, Ю.Н. Харарі, вважає, що причина нинішньої геополітичної ситуації пов'язана з економічною кризою 2008 р. Вона змінила тренд розвитку світу. Світова економіка загальмувала поступ, тому демократія перестала працювати, а автократія підняла голову [32].

Економічні чинники війни спроможні пояснити внутрішні, приховані механізми й мотиви цього протистояння.

Росія щороку офіційно витрачає на війну в Україні понад 200 млрд дол. Україні війна щодня коштує 172 млн дол., що становить 31 % ВВП (62 % бюджету). Негативні економічні наслідки цієї авантюри для Москви складно переоцінити й вони неминуче дадуться взнаки в майбутньому.

Тривалі воєнні дії та повітряний терор російської армії спричинив масштабні економічні наслідки для України в багатьох ключових сферах:

• бюджет і фінанси України зазнали суттєвих структурних змін, оскільки витрати на оборону значно зросли, а це призвело до значних бюджетних дефіцитів; за оцінками KSE Institute, у 2026 р. дефіцит може зрости до 17,7 млрд дол.,

[9] EDTIB (European Defence Technological and Industrial Base) — Європейська оборонна технологічна та промислова база, покликана зміцнити стратегічну автономію ЄС, зменшити залежність від зовнішніх постачальників і забезпечити спільні стандарти й сумісність військової техніки. Започаткована 2007 р.

[10] ReArm Europe — це стратегічна оборонна ініціатива Європейської Комісії, представлена у березні 2025 р. Перейменована на Readiness 2030. Мета: посилення оборонних спроможностей ЄС, зменшення залежності від зовнішніх союзників (особливо США) та забезпечення швидкого переозброєння у відповідь на загрози, зокрема війну Росії проти України. Фінансування — до 800 млрд євро на оборону.

у зв'язку з чим держава змушена покладатися на зовнішнє фінансування та міжнародну допомогу;

• ВВП та інвестиції: унаслідок руйнування інфраструктури, втрат виробничих потужностей і зниження інвестиційної привабливості притік іноземних інвестицій і приватний капітал скорочуються, а відтік капіталу зростає;

• ринок праці: війна спричинила безробіття в регіонах, що постраждали від бойових дій, а виїзд працездатного населення за кордон створив додатковий тиск на економіку;

• інфляція залишається високою через проблеми з логістикою, енергетикою та імпортом, курс гривні залежить від стабільності зовнішніх резервів і підтримки міжнародних партнерів;

• зовнішня торгівля та енергетика: внаслідок дій Росії, спрямованих на блокаду Чорного моря, суттєво скоротився український експорт, особливо зернових, енергетична інфраструктура зазнала значних пошкоджень, що впливає на виробництво та постачання.

Прямі втрати від російської агресії спеціалісти оцінюють щонайменше в 500 млрд дол. Однак реальна сума, включно з відновленням і компенсаціями, перевищує трильйони доларів.

Масштабних нищень зазнав житловий фонд України. Зруйнованими та критично пошкодженими вважаються 222 тис. приватних будинків, 27 тис. багатоквартирних будинків, понад 500 гуртожитків.

Загальна сума збитків, нанесених інфраструктурі, сягає 36,8 млрд дол. Серед найбільш постраждалих об'єктів — транспортна інфраструктура, енергетичні об'єкти (9 млрд дол.), комунальне господарство (4,5 млрд дол.)

Шкода, заподіяна промисловому сектору, оцінюється у 13,1 млрд дол. Зруйновано або пошкоджено 426 промислових об'єктів, серед яких 78 приватних підприємств та 348 державних установ. Аграрний сектор зазнав втрат на суму 8,7 млрд дол. (включно з пошкодженням інфраструктури й викраденням сільськогосподарської техніки). У переліку найбільших промислових об'єктів, захоплених або зруйнованих російською армією в Україні, Запорізька АЕС, Запорізька ТЕС, Каховська ГЕС, ММК ім. Ілліча, «Азовсталь», Курахівська ТЕС, «Метінвест-Покровськвугілля», «Артемсіль», Лисичанський НПЗ, Сєвєродонецький «Азот», Луганська ТЕС, Вуглегірська ТЕС, Авдіївський коксохімічний завод та інші індустріальні гіганти. Збитки енергетики України від російських атак сягають 65 млрд дол.

Надзвичайно відчутними є екологічні наслідки бойових дій та окупації. За деякими оцінками, збитки довкіллю перевищили 70 млрд дол. Зафіксовано понад 6500 екологічних злочинів, а викиди CO_2 сягають понад 180 млн т. Знищено 3 млн гектарів лісів, постраждало 20 % природоохоронних територій. Під загрозою опинилося 35 % європейського біорізноманіття.

Від російського вторгнення постраждали тисячі об'єктів соціального призначення: 3800 закладів освіти, 1800 об'єктів культурної спадщини, 426 медичних установ, 348 релігійних споруд [33].

Кабінет Міністрів України спільно зі Світовим банком, Європейською комісією та ООН опублікував оцінку збитків і потреб у відновленні: станом на 31 грудня 2024 р. загальна вартість реконструкції та відновлення оцінювалася в 524 млрд дол. (506 млрд євро), що приблизно у 2,8 раза перевищує номінальний ВВП України за 2024 р. [25].

Російське повномасштабне вторгнення в Україну викликало геополітичні зміни, ставши поштовхом для переформатування глобальних ланцюгів постачання: компанії скорочують залежність від Росії та шукають альтернативні ринки. Це створює нові можливості для країн Азії та Латинської Америки.

Війна збурила фінансові ринки та посилила глобальну інфляцію, особливо у 2022—2024 рр. Центральні банки змушені були підвищувати ставки, що охолодило інвестиції та сповільнило економічне зростання в США та ЄС.

Зрушення спостерігаються у сфері енергетики, де відбулося різке зростання цін на газ та нафту у 2022—2023 рр., особливо в Європі. Це змусило країни ЄС диверсифікувати постачання та інвестувати у відновлювану енергетику. У 2026 р. енергетичний ринок залишається нестабільним через атаки на інфраструктуру та санкції проти РФ, а також через війну в Ірані.

Актуальною є проблема продовольчої безпеки, оскільки Україна є одним із найбільших експортерів зерна. Блокада портів і руйнування логістики спричинили дефіцит зернових у країнах Африки та Близького Сходу, що підвищило ризики голоду та інфляції.

Різко зросли витрати на оборонну галузь у США, Європі та навіть в Азії. Це стимулює розвиток технологій у сфері дронів, кібербезпеки та штучного інтелекту, але скорочує цивільні інвестиції.

Надзвичайно рельєфно економічні фактори проступають у зовнішньополітичних кроках адміністрації Білого дому. Нова Національна стратегія безпеки фокусується на економічному й технологічному потенціалі як неодмінній умові національної безпеки. У документі наголошується, що США зобов'язані зменшити залежність від іноземних виробництв, зміцнити власні ланцюжки постачань і технологічну автономність. При цьому зовнішня економічна допомога включно з військовою розглядається крізь призму стратегічних інтересів, контрактів і взаємних вигод, що змінює підходи до співпраці з іншими державами, зокрема й Україною [34].

Натомість у практичній площині нова економічна стратегія позначена не такими виваженими кроками. Імпульсивні дії адміністрації Д. Трампа (насамперед тарифна політика) спричинили не просто недовіру до спроможності Вашингтона витримувати стабільну й передбачувану лінію, а появу глобальних проєктів, спрямованих на кооперацію між різними країнами з метою уникнення американського економічного диктату. Вказану ідею на форумі в Давосі виклав прем'єр-міністр Канади М. Карні — її підтримали вже 14 держав. Сутність проєкту полягає в застосуванні принципу кумуляції кооперованих виробників на чотирьох континентах без американської складової, що дає змогу зняти тарифні бар'єри, зменшити вартість продукції, універсалізувати інтернаціональний вихідний продукт. Мережа інтегрованих у цю мережу «середніх» країн володіє потенціалом у 1,5 млрд людей, гі-

гантськими ринками, що охоплюватимуть ЄС, Канаду, Мексику, Японію, Австралію, Нову Зеландію, Сингапур — загалом майже 40 країн у різних регіонах світу. У такий спосіб буде об'єднано економічний потенціал, еквівалентний 40 % світового ВВП, а США втратять монополію «економічного поліцейського» та можливість суттєво впливати на вирішальні тенденції та тренди світової економіки [35].

Відмова від російських вуглеводневих енергоносіїв також підштовхнула країни ЄС до пошуку нових форм кооперації та альтернативних економічних рішень і ринків. У січні 2025 р. Урсула фон дер Ляєн презентувала в Давосі стратегію посилення Європи, що охоплює три напрями:

• конструювання єдиного простору для бізнесу, нова хвиля інвестицій та спільний енергоринок із дешевшою електрикою, просування ідеї «EU Inc» — компанії, яку можна зареєструвати онлайн за 48 годин і працювати по всьому ЄС за єдиними правилами;

• створення союзу заощаджень та інвестицій, що спрямовуватиме капітал у технології, інновації та промисловість;

• формування енергетичного союзу з новими мережами, інтерконекторами, розвиток відновлюваних джерел енергії та ядерної енергетики заради зниження цін і залежності [36].

Гуманітарні наслідки війни

Війна РФ проти України позначена порушенням усіх норм Міжнародного гуманітарного права. Численні воєнні злочини, а також злочини проти людяності, зокрема геноцид українців, ретельно фіксуються українськими й іноземними правоохоронними органами та громадськими інституціями, які відстежують порушення прав і свобод громадян у світі. Дотримання принципу справедливості вимагає покарання тих, хто винен у розв'язанні агресії та вчинених на території України та за її межами злочинів проти наших співгромадян.

Станом на початок 2026 р. людські втрати України у війні оцінюються у кількасот тисяч осіб. Більшість загиблих, поранених, фізично та психічно постраждалих від війни та окупації становлять військовослужбовці Сил безпеки та оборони. Від рук російських окупантів загинули тисячі цивільних мешканців країни, серед яких багато дітей. Мільйони українців стали внутрішньо переміщеними особами або виїхали за кордон у пошуках безпеки.

Одним із наслідків війни стало різке погіршення демографічної ситуації в країні: до початку 2022 р. в Україні проживало майже 42 млн осіб, на початок 2025 р. — приблизно 34 млн (включно з тимчасово окупованими територіями). Спостерігається зниження народжуваності та одночасне зростання смертності внаслідок прямих людських втрат на фронті, ускладнення доступу до медичних послуг, руйнівних наслідків війни.

Бойові дії та окупація спричинили величезні міграційні потоки. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на середину 2023 р. понад 8 млн українців були змушені шукати притулку в інших країнах, а

близько 6,5 млн стали внутрішньо переміщеними особами. До кінця 2025 р. за межами України опинилося майже 11 млн наших співгромадян. Через масштабні міграційні процеси економіка країни відчуває суттєві труднощі [37]. Війна призвела до дисбалансу у статево-віковій структурі населення.

Руйнування соціальної інфраструктури — шкіл, лікарень, житлових будинків, закладів комунального господарства, транспортної інфраструктури тощо — ускладнює доступ до базових послуг, об'єктивно знижує рівень та якість життя. Значна частина населення стає соціально вразливою. Зросла кількість сиріт, вдів, людей з інвалідністю та тих, хто потребує соціальної підтримки. Украй важкими є психологічні наслідки війни: посттравматичні розлади, депресії, тривалий стрес.

Усі вказані чинники мають пролонгований у часі характер, що позиціонує їх як виклики для періоду повоєнного відновлення країни.

У лабіринтах «планів мирного врегулювання»

Аналізуючи нав'язувані Росією та Заходом сценарії завершення війни, експерти ще у 2020 р. наголошували: квінтесенція концептуальної інтерпретації рішень «нормандської четвірки» та Мінських домовленостей зводиться до того, що це не план миру, а поле боротьби за визначення статусу України. Саме тому вони залишаються «конандрумом» — загадкою без вирішення [38].

Дуже схожими є нинішні спроби адміністрації Трампа завершити складну геополітичну партію завдяки рішенням, де жертвою стане Україна. Такі однобічні кроки не тільки не розв'язують «українське питання», а й можуть породити більше негативних наслідків і проблем, ніж можуть уявити в Білому домі. Спроби «умиротворення» Путіна, виведення його з дипломатичної ізоляції завдяки запрошенню на переговори в Анкоридж, намагання домовитися з російським диктатором за спиною України та ЄС видаються найгіршими зразками залаштункового політиканства, стратегічної недалекоглядності й цинічного прагматизму, коли сумнівні економічні угоди ставляться вище принципів справедливості, егалітаризму, поваги до свободи вибору.

Переговорний процес, ініційований американською адміністрацією, слугує ширмою, за якою приховується «гра в довгу» на користь Путіна, попри те, що у Кремлі поки що не демонструють готовності до продуктивних перемовин і завершення воєнної авантюри під евфемізмом «СВО». Спеціалісти сходяться на думці, що зупинити агресію Москви проти України можуть жорсткі санкції, невдачі на фронті та наростання внутрішніх соціально-економічних проблем.

Провідні американські генерали висловили переконання в тому, що українська сторона не повинна погоджуватися на повний вихід з Донбасу, оскільки домовленості на таких умовах створять плацдарм для наступних атак Путіна. Таку позицію обґрунтовують розвідник з 20-річним досвідом служби в «гарячих точках» планети М. Ненс (військовий експерт та учасник бойових дій в Україні у складі Інтернаціонального легіону), генерали Ф. Брідлав, Б. Ходжес, В. Кларк [39].

Тим часом ситуація, у яку потрапила Україна після початку агресії Росії, може аналізуватися в парадигмі «трикутника Карпмана» [11], що пропонує універсальну рольову модель учасників міжнародних відносин, представлену «Агресором / Переслідувачем», «Жертвою» і «Рятівником». Закріплення стійких ознак «Жертви» за Україною супроводжується низкою позитивних і негативних чинників. З одного боку, статус «Жертви» викликає з боку багатьох держав світу емпатію та бажання допомогти й відновити справедливість. З іншого, «Рятівники» (США та європейські країни) беруть на себе розв'язання питань, які є екзистенційно важливими для України, що обмежує її суверенітет. Подолання жорсткої конфігурації у «трикутнику Карпмана» можливе за умови реалізації кількох завдань. У першу чергу, це збільшення зони відповідальності за дії влади / держави та пошук власних ресурсів для виходу з кризи. По-друге, зміна самооцінки та способу мислення, готовність до інноваційних рішень і генерування технологій їхнього якнайшвидшого втілення в життя. За таких умов можлива трансформація ролі «Жертви» в «Героя» та «Переможця», елементи яких уже успішно апробовані в Україні.

В іншій смисловій стилістиці зміну місця і ролі України в геополітичній системі координат інтерпретує Влад Соболевський [12]. Аналізуючи зміст Національної стратегії безпеки США, він наголошує, що фокус на «стратегічну стабільність» передбачає швидке завершення існуючих конфліктів. Це створює простір і час для переосмислення керівництвом України власної ролі у безпековій сфері:

• Україна може бути й уже стає перспективним партнером у сфері військових технологій, зокрема, дешевих, але ефективних систем (дрони, ППО, ISR інновації), які відповідають новим безпековим запитам;

• нині необхідно бути не об'єктом, що потребує постійної підтримки, а насамперед суб'єктом, який пропонує креативні рішення та форми співпраці зі США та НАТО.

Переакцентування нинішньої американської адміністрації насамперед на власні інтереси — це не сигнал відступу Заходу, а чітка межа відповідальності, коли Київ виразно окреслює, що він бере на себе та за що готовий відповідати. Сильна армія, розвинений військово-промисловий комплекс та інноваційні військові технології стають інструментом зовнішньої політики, а не тільки елементом оборони. Експерт вважає, що Україна вже нині стає не «ключовим клієнтом», а «áктором стабільності». І це формує підґрунтя для успішного протистояння російському агресору [34].

[11] «Трикутник Карпмана» — психологічна модель, яку в 1968 р. запропонував американський психіатр і транзакційний аналітик Стівен Карпман. Вона описує деструктивні сценарії взаємодії між áкторами суспільної комунікації під час конфліктів та екстрем і засоби їхнього подолання.

[12] Президент Snake Island Institute, колишній заступник командира 3-ї ОШБ Збройних Сил України.

Висновки

1. Початок повномасштабного вторгнення російської армії в Україну повністю дискредитував попередню політику «умиротворення» Путіна та «угодовства» Заходу з Москвою. Брутальне порушення міжнародного права й досягнутих багатосторонніх угод 2014—2021 рр., варварські способи ведення війни нарешті переконали західний демократичний світ у необхідності суттєвої корекції стратегії у відносинах з Кремлем.

Після того, як ЗСУ відбили російську навалу в зимово-весняній кампанії 2022 р., у західних столицях інакше оцінили можливості України в цьому протистоянні. Однак слід погодитися з висновками спеціалістів Центру досліджень воєнної історії ЗСУ про те, що надмірний оптимізм щодо досягнення Україною своїх цілей під час проведення наступальних операцій завадив західним партнерам сформувати зважену довгострокову стратегію протидії РФ та вжити заходів задля розгортання власного оборонно-промислового виробництва та тривалої підтримки воєнних спроможностей і зусиль Києва. Вказана обставина обумовила ресурсну перевагу Росії наприкінці 2023 — на початку 2024 рр. До цього додався ще один негативний чинник — контрпродуктивна позиція адміністрації Трампа.

2. Нинішня фаза російсько-українського протистояння характеризується переважно позиційними зіткненнями з незначним просуванням російських підрозділів. Неспроможність домогтися вирішальних успіхів навальними фронтальними атаками змусили російське командування вдатися до тактики інфільтрації малих штурмових груп і масованого застосування БпЛА. Головним інструментом протистояння російське військово-політичне керівництво обрало масовані повітряні атаки на цивільну інфраструктуру України, сподіваючись на те, що українське суспільство тиснутиме на власний уряд задля припинення війни навіть на російських умовах. Водночас Київ намагається завдавати асиметричної відповіді, аби нівелювати невигідні стартові умови на переговорах з РФ.

Перебіг подій на російсько-українському фронті та поведінка Путіна дають підстави західним сусідам РФ припускати, що й над ними нависає загроза російської агресії. Це створює фундамент для продуктивнішої співпраці та збільшення допомоги Україні в усіх можливих формах. За чотири роки сформувалося кілька майданчиків і форматів, у рамках яких відбувається закупівля і надання Києву сучасних видів зброї та її спільне виробництво. Нині Україна демонструє лідерство у продукуванні деяких видів безпілотних систем, що розширює можливості співпраці з провідними державами світу.

3. Війна Росії проти України супроводжується величезними людськими й матеріальними втратами, масовими міграціями, ускладненням демографічної ситуації. Брутальні засоби ведення війни російською вояччиною викликали гуманітарну катастрофу в районах бойових дій і прифронтовій зоні. Світова спільнота має вжити всіх необхідних заходів для притягнення до кримінальної відповідальності призвідників війни та безпосередніх виконавців воєнних злочинів.

4. Війна вирішальним чином змінює глобальну економічну систему. Прискорюються інвестиції у розвиток відновлюваних джерел енергії та диверсифікацію

постачання газу. Санкції проти РФ не призвели до негайних політичних змін, а Кремль переорієнтував експорт енергоносіїв до Азії та розширив канали паралельного імпорту.

Спроби налагодити консультації та перемовини між супротивними сторонами ускладнюються позицією провідних світових гравців, США й Канади, та цілеспрямованим намаганням усунути з дипломатичних і політичних процесів Євросоюз.

Природа й характер цієї війни є такими, що потребують системних і тривалих полідисциплінарних аналітичних зусиль у майбутньому. Однією з умов їхньої продуктивності слід вважати акумуляцію та доступність критичної маси джерел.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hrytsiuk, V. & Lysenko, O. Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichnyi vymiry. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 2: 5-34. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005 [in Ukrainian].
[Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал.* 2023. № 2. С. 5—34. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005].
2. Lysenko, O.Ye. Fenomenolohiia viiny Rosii proty Ukrainy yak obiekt humanitarnykh doslidzhen. Za materialamy dopovidi na Prezydii NAN Ukrainy 25 travnia 2022 roku. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy.* 2022. 7: 85-98. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. За матеріалами доповіді на Президії НАН України 25 травня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України.* 2022. № 7. С. 85—98. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085].
3. Hai-Nyzhnyk, P. Viina za zhyttia. *Ukraina dyplomatychna.* 2022. XXIII: 31-52 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Війна за життя. *Україна дипломатична.* 2022. Вип. XXIII. С. 31—52].
4. Smolii, V. (Ed.) Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U 2-kh kn. Kn. 2. Kyiv, 2022. DOI: https://doi.org/10.15407/book6-0016980 [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 2. / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2022. 803—1526 с.].
5. Smolii, V. (Ed.) Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli. U 2-kh kn. Kn. 2. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2022. 801—1552 с. URI: http://resource.history.org.ua/item/0017084 (дата звернення: 01.02.2026)].
6. Lysenko, O.Ye. & Maievskyi, O.O. Dehumanizatsiia obrazu ukraintsiv u rosiiskomu propahandystskomu dyskursi: narys. Kyiv, 2023. DOI: https://doi.org/10.15407/book8-0017851 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є., Маєвський О.О. Дегуманізація образу українців у російському пропагандистському дискурсі: нарис / За ред. В. Смолія. Київ: Інститут історії України, 2023. 110 с. DOI: https://doi.org/10.15407/book8-0017851].
7. Yakubova, L.D. Rashyzm. Zvir z bezodni. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Якубова Л.Д. Рашизм. Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.].

8. Smolii, V., Reient, O. & Lysenko, O. (Eds.) Viina: derzhava, suspilstvo, osoba. Zb. nauk. statei. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Війна: держава, суспільство, особа. Зб. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій; відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 805 с.].
9. Vidnianskyi, S. & Martynov, A. Rosiisko-ukrainska viina ta mizhnarodne spivtovarystvo. Kyiv, 2023. DOI: https://doi.org/10.15407/book2-0017516 [in Ukrainian].
[Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. Київ: Інститут історії України, 2023. 264 с. DOI: https://doi.org/10.15407/book2-0017516].
10. Plokhii, S. Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Пер. з англ. М. Ларненка. Харків, 2023. 400 с.].
11. Zelenko, H. (Ed.). Udavana Rosiia: imitatsiia velychi i mohutnosti. Nizhyn, 2024 [in Ukrainian].
[Удавана Росія: імітація величі і могутності / Зеленько Г. (кер. проекту, наук. ред.). Ніжин, 2024. 288 с.].
12. Hai-Nyzhnyk, P. & Chuprii, L. Rosiiskyi vuzol: rozviazaty chy rozrubaty (viina i perspektyvy rozpadu RF). Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П., Чупрій Л. Російський вузол: розв'язати чи розрубати (війна і перспективи розпаду РФ). Київ, 2025. 176 с.].
13. Hai-Nyzhnyk, P. "Zazyrnuty u vichi Putinu": rosiiskyi syndrom ukrainskoi "dyplomatii viiny i myru". Pekelna vesna 2022-ho. Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. «Зазирнути у вічі Путіну»: російський синдром української «дипломатії війни і миру». Пекельна весна 2022-го. Київ, 2025. 256 с.].
14. Zaluzhnyi, V. (Ed.) Rik viiny za svobodu. Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022—24.02.2023). U 4-kh kn. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Рік війни за свободу. Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022—24.02.2023). У 4-х кн. / Голова робочої групи В. Залужний. Київ, 2023. 270 с.].
15. Kosiak, I. & Bidnyi, V. (Comps.) Druhyi rik viiny. Vyprobuvannia na mitsnist: Voienno-istorychnyi narys druhoho roku shyrokomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2023—24.02.2024). U 2-kh kn. Kn. I. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Другий рік війни. Випробування на міцність: Воєнно-історичний нарис другого року широкомасштабної російсько-української війни (24.02.2023—24.02.2024). У 2-х кн. Кн. I / Упоряд.: І. Косяк, В. Бідний. Київ, 2024. 672 с.].
16. Kuleba, D. & Yaroslavskyi, V. Dyplomatychna kukhnia voiennoho chasu. Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Кулеба Д., Ярославський В. Дипломатична кухня воєнного часу. Київ, 2025. 296 с.].
17. Fridman, L. Komanduvannia. Polityky viiskovykh operatsii vid Korei do Ukrainy. Kharkiv, 2025 [in Ukrainian].
[Фрідман Л. Командування. Політики військових операцій від Кореї до України. Харків, 2025. 672 с.].
18. Vudvord, B. Viina. Rivne, 2025 [in Ukrainian].
[Вудворд Б. Війна. Пер. з англ. О. Стукала. Рівне, 2025. 464 с.].
19. Kraemer, M. Four years of war. *LBBW*. 20.02.2026. URL: https://www.lbbw.de/article/to-the-point/four-years-of-war-russia-ukraine_amfrzjewsz_e.html (дата звернення: 21.02.2026).
20. Jones, S. & McCabe, R. Russia's Grinding War in Ukraine. Massive Losses and Tiny Gains for a Declining Power. *CSIS*. 27.01.2026. URL: https://www.csis.org/analysis/russias-grinding-war-ukraine (дата звернення: 02.02.2026).

21. Gavalas, B. & Mills, G. Four Years On — Ten Lessons from Russia's War in Ukraine. *RUSI*. 15.01.2026. URL: https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/four-years-ten-lessons-russias-war-ukraine (дата звернення: 02.02.2026).
22. SShA ta NATO zapustyly PURL: shcho vidomo pro novyi mekhanizm viiskovoi dopomohy Ukraini. Delo.ua. 05.08.2025. URL: https://delo.ua/news/ssa-ta-nato-zapustili-purl-shho-vidomo-pro-novii-mexanizm-viiskovoyi-dopomogi-ukrayini-450451/?utm_source [in Ukrainian].
[США та НАТО запустили PURL: що відомо про новий механізм військової допомоги Україні. *Delo.ua*. 05.08.2025. URL: https://delo.ua/news/ssa-ta-nato-zapustili-purl-shho-vidomo-pro-novii-mexanizm-viiskovoyi-dopomogi-ukrayini-450451/?utm_source (дата звернення: 02.02.2026)].
23. Marchenko, L. & Breus, M. Ukraina yak katalizator pryskorennia oboronnoi transformatsii Yevropy. *EY*. 10.07.2025. URL: https://www.ey.com/en_ua/insights/defense-tech/ukraine-as-catalyst-accelerating-europe-defense-transformation?utm_source [in Ukrainian].
[Марченко Л., Бреус М. Україна як каталізатор прискорення оборонної трансформації Європи. *EY*. 10.07.2025. URL: https://www.ey.com/en_ua/insights/defense-tech/ukraine-as-catalyst-accelerating-europe-defense-transformation?utm_source (дата звернення: 02.02.2026)].
24. Eksministr oborony Niderlandiv. Chas ne na botsi Rosii, a v Ukraini maie buty vse neobkhidne ozbroiennia. *Ukrinform*. 24.02.2026. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4095194-eksministr-oboroni-niderlandiv-cas-ne-na-boci-rosii-a-v-ukraini-mae-buti-vse-neobhidne-ozbroenna.html [in Ukrainian].
[Ексміністр оборони Нідерландів. Час не на боці Росії, а в Україні має бути все необхідне озброєння. *Укрінформ*. 24.02.2026. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4095194-eksministr-oboroni-niderlandiv-cas-ne-na-boci-rosii-a-v-ukraini-mae-buti-vse-neobhidne-ozbroenna.html (дата звернення: 25.02.2026)].
25. Sofiienko, N. Otsinka vidnovlennia Ukrainy za rik zrosla z $486 mlrd do $524 mlrd — Svitovyi bank. *Liga.net*. 25.02.2025. URL: https://finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/otsinka-vidnovlennia-ukrainy-za-rik-zrosla-z-486-mlrd-do-524-mlrd-svitovyy-bank?utm_source [in Ukrainian].
[Софієнко Н. Оцінка відновлення України за рік зросла з $486 млрд до $524 млрд — Світовий банк. *Liga.net*. 25.02.2025. URL: https://finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/otsinka-vidnovlennia-ukrainy-za-rik-zrosla-z-486-mlrd-do-524-mlrd-svitovyy-bank?utm_source (дата звернення: 04.02.2026)].
26. Perelom uzhe nastupil. Fridman obyasnil, pochemu armiya RF bolshe ne sposobna nastupat. *Neopolitik*. 25.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=042iuMbQ5JQ [in Russian].
[Перелом уже наступил. Фридман обьяснил, почему армия РФ больше не способна наступать. *Неополитик*. 25.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=042iuMbQ5JQ (дата звернення: 26.02.2026)].
27. Kosiak, I. & Bidnyi, V. (Comps.) Druhyi rik viiny. Vyprobuvannia na mitsnist: Voienno-istorychnyi narys druhoho roku shyrokomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2023—24.02.2024). U 2-kh kn. Kn. II. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Другий рік війни. Випробування на міцність: Воєнно-історичний нарис другого року широкомасштабної російсько-української війни (24.02.2023—24.02.2024). У 2-х кн. Кн. II / Упоряд.: І. Косяк, В. Бідний. Київ, 2024. 448 с.].
28. Dzhozef Kit Kelloh — khto takyi ta chomu pryikhav v Ukrainu 14 lypnia. *reNEWS*. 14.07.2025. URL: https://renews.com.ua/politika/kit-kellog-hto-takii-ta-chomy-priyihav-v-ykrayiny-14-lipnia/ [in Ukrainian].

[Джозеф Кіт Келлог — хто такий та чому приїхав в Україну 14 липня. *reNEWS*. 14.07.2025. URL: https://renews.com.ua/politika/kit-kellog-hto-takii-ta-chomy-priyihav-v-ykrayiny-14-lipnia/ (дата звернення: 02.02.2026)].

29. Kulpa, P. Tryvaie novyi rozpodil svitu. Yevropi potribno terminovo shukaty zaminu NATO i SShA. *NV*. 08.01.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jKfUt4ljooA [in Ukrainian].
[Кульпа П. Триває новий розподіл світу. Європі потрібно терміново шукати заміну НАТО і США. *NV*. 08.01.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jKfUt4ljooA (дата звернення: 04.02.2026)].
30. Bressanelli, E. & Natali, D. Tested by the polycrisis: reforming or transforming the EU? *Politics and Governance*. 2023. 11(4): 246-251. DOI: https://doi.org/10.17645/pag.v11i4.7894 (дата звернення: 23.02.2026).
31. Genini, D. How the War in Ukraine Transformed the EU's Common Foreign and Security Policy. *Yearbook of European law*. 2025. 43: 1-43. DOI: https://doi.org/10.1093/yel/yeaf003.
32. Pochavsia "kinets istorii" — vidomi futurolohy daly svoi prohnozy. Shcho bude zi svitom ta Ukrainoiu. *Podrobytsi*. 31.12.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0UTTrvBkVuE [in Ukrainian].
[Почався «кінець історії» — відомі футурологи дали свої прогнози. Що буде зі світом та Україною. *Подробиці*. 31.12.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0UTTrvBkVuE (дата звернення: 29.01.2026)].
33. Zbytky Ukrainy vid viiny 2025 — kliuchovi fakty ta detali. *BizMag*. 28.01.2025. URL: https://bizmag.com.ua/zbytky-ukrayiny-vid-vijny/?utm_source [in Ukrainian].
[Збитки України від війни 2025 — ключові факти та деталі. *BizMag*. 28.01.2025. URL: https://bizmag.com.ua/zbytky-ukrayiny-vid-vijny/?utm_source (дата звернення: 29.01.2026)].
34. Sobolevskyi, V. Kinets romantyky soiuziv: Ukraina u sviti prahmatychnoi bezpeky. *Ukrainska pravda*. 30.12.2025. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2025/12/30/8013957/?utm_source [in Ukrainian].
[Соболевський В. Кінець романтики союзів: Україна у світі прагматичної безпеки. *Українська правда*. 30.12.2025. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2025/12/30/8013957/?utm_source (дата звернення: 23.02.2026)].
35. Tramp v yarosti: 40 stran urezayut eksport iz SShA. Novyy Alyans na $45 trln bez Ameriki. *YernarT*. 23.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4AcYq5gtEVg [in Russian].
[Трамп в ярости: 40 стран урезают экспорт из США. Новый Альянс на $45 трлн без Америки. *YernarT*. 23.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4AcYq5gtEVg (дата звернення: 24.02.2026)].
36. Yevropa zminiuietsia nazavzhdy! Ursula fon der Liaien pryholomshyla Davos novym planom. *Podrobytsi*. 20.01.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=sGs6cjzczIU [in Ukrainian].
[Європа змінюється назавжди! Урсула фон дер Ляєн приголомшила Давос новим планом. *Подробиці*. 20.01.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=sGs6cjzczIU (дата звернення: 29.01.2026)].
37. Ukrainian Crisis Situational Analysis. *Data Friendly Space*. 05.03.2024. URL: https://www.datafriendlyspace.org/resources/ukrainian-crisis-situational-analysis (дата звернення: 29.01.2026).
38. Allan, D. The Minsk Conundrum: Western Policy and Russia's War in Eastern Ukraine. *CHATHEM HOUSE*. 22.05.2020. URL: https://www.chathamhouse.org/2020/05/minsk-conundrum-western-policy-and-russias-war-eastern-ukraine?utm (дата звернення: 29.01.2026).

39. "Mina upovilnenoi dii": heneraly SShA prosto rozirvaly i znetsinyly "zdobutky" RF na Donechchyni. *Podrobytsi*. 20.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Cb0sitDQ09U [in Ukrainian].
[«Міна уповільненої дії»: генерали США просто розірвали і знецінили «здобутки» РФ на Донеччині. *Подробиці*. 20.02.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Cb0sitDQ09U (дата звернення: 22.02.2026)].

Надійшла / Received 02.03.2026

Oleksandr LYSENKO
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-4003-6433

GEOPOLITICAL, ECONOMIC, AND SOCIO-HUMANITARIAN CONSEQUENCES OF THE RUSSIAN FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE

Objective — to determine the main consequences of the full-scale invasion of Ukraine by the army of the Russian Federation in the political, military, security, economic, and humanitarian spheres. **Methodology** is based on theoretical and conceptual developments in the fields of strategic planning, geopolitics, military art, history, economics, social psychology, international law, and other scientific disciplines. This approach involves the application of a wide range of research techniques and a modern interdisciplinary thesaurus. **Scientific novelty** lies in the attempt to construct a generalized picture of the consequences of the four-year full-scale Russian-Ukrainian armed confrontation through the prism of fateful geopolitical, military, and socio-economic processes and events of 2022—2026, based on available sources. **Conclusions.** The full-scale invasion of Ukraine was planned by Moscow as a swift "special military operation." Ukraine's resilience and assistance from partners have transformed the clash into a positional war of attrition with extremely complex consequences for both sides. The Russian-Ukrainian confrontation has inspired a series of geopolitical and economic antagonisms, renewed the urgency regarding the effectiveness of international organizations designed to ensure compliance with international law and peaceful coexistence (primarily the UN), fundamentally affected the shift in the global balance of power, and stimulated the search for a new configuration of relations between different groups of states, particularly between world leaders and "middle powers." The existential nature of the war for Ukraine imparts special meaning to these processes. Heavy human losses and colossal material damage essentially shift the functioning of the state and Ukrainian society into a survival phase. This requires the utmost exertion of effort and the establishment of cooperation with the international community in military and other spheres. Simultaneously, increased attention is being paid to diplomatic contacts aimed at achieving a ceasefire and ending the war on terms acceptable to Ukraine. The situation in recent months is characterized by experts as Russia's loss of strategic initiative, marking a certain turning point in the war. However, ultimate success requires the consolidated efforts of the Ukrainian government, society, and other states interested in deterring the Kremlin from further escalation and the spread of the war across the European continent.

***Keywords**: full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation army, occupation, war crimes, crimes against humanity, international law, international security system, human losses, material damage, demographic situation.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029
УДК 37.014+94(477)“1850/1900”

Володимир МИЛЬКО
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
volodymyr.mylko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0531-1150

СКАРГИ ТА ДОНОСИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Мета статті полягає в аналізі управління закладами освіти Київського навчального округу (друга половина XIX ст.) крізь призму скарг і доносів на їхніх керівників. Основну увагу зосереджено на директорах та інспекторах гімназій і реальних училищ, штатних наглядачах повітових училищ. **Методологічна основа** включає використання історико-системного (вивчення досліджуваних процесів як цілісної конструкції, де окремі управлінці та заклади взаємопов’язані), історико-порівняльного (з’ясування спільних і відмінних рис реакції окружного керівництва на різні ситуації) та історико-генетичного (послідовне розкриття всіх етапів розгляду скарг і доносів з погляду причинно-наслідкових зв’язків) підходів. Кросаналіз різних документів, створення перспективної картини розвитку подій на особистісному рівні стали підґрунтям для встановлення правдивості або неправдивості звинувачень. **Наукова новизна** визначена актуалізацією проблеми, яка не знайшла належного висвітлення у фаховому середовищі, а її розкриття базується на репрезентативній архівній базі. Акцент на скаргах і доносах як джерелі інформації про діяльність окремих керівників навчальних

Цитування: Милько В. Скарги та доноси як відображення кадрового забезпечення в освітніх закладах Київського навчального округу (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 29—48. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

закладів допоміг відійти від стереотипних інституційних студій та розглянути всю систему освіти, зокрема окружний та міністерський рівні управління. Виконання поставлених завдань дозволило сформулювати **висновки** про поширеність анонімних і відкритих звинувачень освітнього чиновництва в широкому спектрі зловживань. Встановлено, що скарги й доноси надходили на різні рівні (до Києва й Санкт-Петербургу), мали внутрішнє (батьки, колеги-педагоги, підлеглі) та зовнішнє (представники місцевої влади) походження. Доведено, що попечителі округу активно використовували посадові рокірування та переміщення на інше місце роботи як метод розв'язання проблеми. Дефіцит кваліфікованих досвідчених кадрів визначив звільнення у відставку як граничне покарання, але за наявності необхідної для отримання пенсії вислуги (не менше 25 років). Імовірність подібних наслідків зростала після призначення нового попечителя округу, який прагнув призначити лояльних підлеглих. Насамкінець для подальшої перевірки запропоновано **гіпотезу** про приховане ініціювання анонімних скарг задля впливу на конкретного чиновника.

***Ключові слова**: навчальний округ, попечитель, інспектор, директор, донос, скарга, гімназія, реальне училище, ревізія.*

Доноси та скарги були неодмінною частиною діяльності органів державного управління. За слабкої правової системи чи розгалуженого бюрократичного апарату вони ставали одним із методів пошуку справедливості та водночас впливу на владу. У Російській імперії інститут доносительства активно використовувався для боротьби з політичними опонентами та як інструмент контролю над суспільством [1]. Зважаючи на освітню проблематику нашого дослідження, питання злочинів проти держави не розглядатимуться, натомість скарги й доноси будуть аналізуватися крізь призму виявлення деструктивних керівних практик і локальних управлінських ексцесів. За допомогою крос-аналізу документів і врахування подальшого розвитку подій у більшості випадків встановлено правдивість / неправдивість звинувачень на адресу чиновника. Представлений у статті перелік скарг і доносів не є вичерпним, однак дозволяє дослідити реакцію вищого окружного й міністерського керівництва на подібні випадки, зробити релевантні висновки. Зауважимо, що основною ознакою для розрізнення документів є наявність / відсутність авторства. Скарги підписувалися відкрито та мали більш офіційний характер, а доноси надсилали анонімно, принаймні ті з них, які аналізуються у статті[1].

Історіографія питання представлена двома групами студій. Насамперед це дослідження, які формують концептуально-методологічне поле для розуміння впливу доносів і скарг на функціонування державного апарату Російської імперії [1—2], оцінки рівня поширення корупції чи інших деструктивних практик серед чиновників у межах українських губерній [3—4]. Другий блок студій дозволяє краще зрозуміти функціонування системи управління освітою аналізованого періоду [5] та порівняти прояви професійної некомпетентності серед службовців навчальних закладів [6—7]. Водночас записки з історії окремих гімназій важливі для пере-

[1] Такий поділ є умовним, оскільки також можна брати до уваги характер документа, відверто негативне забарвлення без доказової аргументації чи правомірність повідомлення про порушення.

вірки й доповнення джерельних матеріалів [8—10]. Належна репрезентативність останніх (архівні й опубліковані документи), фрагментарно введених до наукового обігу, визначає новизну презентованого дослідження.

Скарги й доноси на керівництво закладів освіти (повітових і реальних училищ, гімназій, губернських директорів тощо) Київського навчального округу [2] надходили від різних адресантів, зокрема й анонімних. У випадку відкритого авторства мова йшла про представників місцевої адміністрації чи громади, а також педагогів. Подібні документи не завжди надсилалися по управлінській вертикалі. Їх могли надсилати безпосередньо попечителю округу, оминаючи, наприклад, директора училищ губернії, якщо об'єктом уваги були повітові училища чи народні школи. Нерідко анонімні доноси отримувало Міністерство народної освіти. У такому випадку справа перебувала на особливому контролі й ретельно вивчалася. У разі серйозних порушень передбачався виїзд ревізора — помічника (заступника) попечителя чи окружного інспектора. Занадто суб'єктивного відтінку питання набувало, коли йшлося про особистий конфлікт — у службовій документації це теж фіксувалося, але відносно нечасто.

Як мінімум чотири службові перевірки, проведені через отримані доноси, стосувалися Федора Кітченка — інспектора Чернігівської гімназії (1843—1850), директора училищ Волинської губернії (1850—1860). У першому випадку (1847) йшлося про його жорстоке ставлення до учнів, хабарництво, розтрату майна й коштів. Частину звинувачень описав тогочасному попечителю округу О. Траскіну (1845—1848) командир дислокованої в Чернігівській губернії 2-ї піхотної дивізії Ф. Щербацький, решту — невстановлені особи. Розлогі пояснення щодо звинувачень надав директор гімназії Я. Невєров, безпосередній керівник Ф. Кітченка. За його словами, той дійсно мав «жорсткий, мстивий характер» і «непомірною та несправедливою суворістю» накликав на себе загальне невдоволення в Чернігові. Стосовно решти закидів директор висловлювався обережно або негативно: «не можу підтвердити звинувачень [...] але не можу і спростувати», «величезне перебільшення», «до мого відома не доходило ніколи жодного факту», «справжнє безглуздя», «чернігівський поголос перебільшує справу». Втім через украй негативну реакцію громадськості Я. Невєров висловив думку, що інспектор міг би бути корисним «в іншому місці» [3]. «Справа в тому, що Ф.А. Кітченко, жовчна та дратівлива людина, надмірно використовував покарання різками», — писав більш ніж через півстоліття вчитель гімназії М. Тутолмін [10, с. 167].

Не підтверджував звинувачень на адресу інспектора й чернігівський губернатор П. Гессе, однак схоже відгукувався про його характер: «[...] він норовливий, грубий і зухвалий з учнями, а при нагоді й з батьками, його не люблять учителі». У секретному листі до попечителя округу він декілька разів без деталей згадав про наявність у Ф. Кітченка протекції. Оцінивши ситуацію, Ф. Траскін обмежився по-

[2] Волинська, Київська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії.

[3] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 261. Спр. 19 (1847). Арк. 12—14.

передженням і погрозою звільнення з посади та зі служби, «якщо чутки підтвердяться хоча би якимось фактом» [4].

Друга перевірка стосувалася діяльності Ф. Кітченка вже як директора училищ та гімназії Волинської губернії. В 1851 р. тутешній губернатор І. Васильчиков отримав із Санкт-Петербурга донос, автор якого стверджував, що Ф. Кітченко публічно «називає вчителів дурнями й безсоромними» та кричить на них («Йди геть!»). У відповідь той частково підтвердив звинувачення по відношенню до вчителя німецької мови Острозького дворянського училища Гофмана, але детально пояснив мотиви низкою серйозних порушень педагога: пропуски уроків, конфлікт із «законовчителем православного віросповідання», побиття «учня із дворян», відмова їхати на нове місце служби в Теофіополь, непослух і лайка на адресу штатного наглядача, відсутність на літургії в день тезоіменитства імператриці. Поміж поясненнями фактів і наприкінці листа Ф. Кітченко зазначив, що вважає «будь-яку владу священною», а «наклеп підлеглого на свого начальника» найбільшою зухвалістю. Згадка про відсутність на літургії, не кажучи вже про решту, робила справу ледве не політичною, тож помічник попечителя округу М. Юзефович ухвалив «звільнити взагалі зі служби» Гофмана [5].

У наступному 1852 р. на Ф. Кітченка надійшов анонімний донос, написаний івритом. Його звинувачували у вимаганні хабарів від учителів і батьків учнів Житомирської гімназії, закупівлі дров для Житомирського рабинського училища за завищеними цінами (у змові з тутешнім директором В. Ковалевським). Останньому також закидали неефективне управління, використання для особистих потреб майна й коштів закладу, схильність до азартних ігор, здирництво з єврейського населення тощо. Керуючий округом Д. Бібіков (1848—1852) доручив інспектору казенних училищ М. Могилянському «секретним розшуком» з'ясувати достовірність обставин скарги [6]. За посадою той був досить добре знайомий з обома чиновниками й раніше особисто оглядав рабинське училище [7].

Через два з половиною місяці, наприкінці червня 1852 р., М. Могилянський повідомив, що не виявив підтвердження жодному зі звинувачень. «Їдкі вигадки змішані з дійсними фактами, істина вправно спотворена і правильні дії подані у хибному вигляді», — зробив висновок інспектор. Д. Бібіков розпорядився не ухвалювати ніяких рішень стосовно директорів, натомість зібрати інформацію про двох потенційних авторів доносу. У відповідь на його секретний запит волинський губернатор надіслав відгук того ж директора рабинського училища В. Ковалевського [8].

Кар'єра Ф. Кітченка завершилася в 1860 р. після більш ніж 30 років служби. На той момент навчальний округ очолював М. Пирогов (1858—1861). На початку лютого він отримав секретний лист від генерал-губернатора І. Васильчикова про зловживання Ф. Кітченка, зокрема, про збір з учителів коштів за приватні уроки та

[4] Там само. Арк. 16—19.
[5] Там само. Оп. 261. Спр. 6 (1851). Арк. 3—9.
[6] Там само. Спр. 1 (1852). Арк. 1—7.
[7] Державний архів Житомирської області. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2—2 зв.
[8] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 1 (1852). Арк. 10—24.

переслідування директорки місцевого пансіону. Джерелом інформації став перлюстрований лист на ім'я директора. М. Пирогов виступив на захист Ф. Кітченка, але наголосив, що той «незабаром вийде у відставку» [9].

Наступний директор Волинської губернської гімназії в Житомирі Т. Пристюк потрапив у центр конфлікту на ґрунті особистої неприязні. Приводом стало засідання педагогічної ради наприкінці травня 1861 р., де розглядалося питання про поновлення виключених раніше за дисциплінарні порушення учнів старших класів. 10 голосів було подано за підтримку всіх колишніх вихованців без винятків, проти — 9, включно з директором та інспектором. Меншість підтримала поновлення лише «надійних» і тих, хто добросовісно відвідував заняття. Слова почесного попечителя гімназії В. де-Броель-Плятера (на посаді з 1860 р.) про те, що більшість при голосуванні вчинила «чесно та по совісті», викликали образу в решти [10]. Розгляд справи перетворився на суперечку між ним і директором. В. Плятер звинувачував очільника навчального закладу в учнівських безладах і навіть пропонував попечителю округу замінити його. Але через таке втручання в повноваження «адміністративних, керівних інстанцій» прохання про звільнення довелося подати самому В. Плятеру, який до того ж взагалі не мав права бути присутнім на згаданому засіданні педагогічної ради. Натомість директор обійшовся попередженням за те, що «надумав» обговорювати питання про звільнених учнів, не зміг «утримати в належних межах» поведінку почесного попечителя та допустив поїздку двох вчителів до Києва зі скаргою [11]. Цей конфлікт не вплинув на кар'єру Т. Пристюка, який у 1864 р. очолив дирекцію Радомської губернії у Варшавському окрузі [11, с. 222].

Належний регіональний контроль ускладнювався специфікою управлінської системи, адже директор губернської гімназії водночас відповідав за всю тутешню мережу училищ. Ці труднощі простежуються на прикладі скарги штатного наглядача Борзнянського повітового училища В. Клопотовського на трьох підлеглих учителів наприкінці 1855 р. У рапорті на ім'я генерал-губернатора І. Васильчикова, який керував округом у 1852—1856 рр., ішлося про зловживання спиртним, побиття учнів та обливання їх холодною водою. Жорстоке поводження з вихованцями підтверджували листи повітового скарбника та начальника інвалідної команди. Відряджений для перевірки інспектор казенних училищ Є. Стеблін-Камінський підтвердив деякі випадки побиття учнів, але заперечив появу вчителів на уроках у нетверезому стані. Загальне враження від училища було вкрай негативне, хоча ревізор визнавав, що «безлад укорінився, імовірно, з давнього часу» [12]. Оскільки В. Клопотовський нещодавно обійняв посаду, то на директора училищ Чернігівської губернії О. Богаєвського покладалося завдання «пильного спостереження», відвідування Борзни «якомога частіше» та особистої перевірки складних ситуацій. Останній детально доповів про щорічні роз'їзди, але в 1854 р. він відвідував лише Козелецьке та Остерське училища, а в 1855 р. огляди були скасовані через

[9] Там само. Спр. 3 (1860). Арк. 1—3.
[10] Там само. Оп. 27. Спр. 271. Арк. 1—2.
[11] Там само. Арк. 18—19 зв., 24—27.
[12] Там само. Оп. 226. Спр. 56. Арк. 10—13 зв.

спалах холери й ремонт Чернігівської гімназії. Зрештою В. Клопотовський отримав попередження за перебільшення проблем і порушення субординації при поданні рапорту, а вчителі-порушники були покарані доганою та переведенням [13].

Релігійний фактор у поєднанні з недостатніми виявами поваги до імператорської влади надавали будь-якій скарзі чи доносу особливого значення. Саме це стало причиною перевірки Білоцерківського реального училища на початку 1878 р. За повідомленнями законовчителя В. Сольського директор О. Сокович критикував проведення молебню за багатоліття імператорського дому, прийшов на службу не в парадній формі, призначив некомпетентного псаломщика, забороняв учням цілувати хрест і загалом втручався в богослужіння [14]. Для з'ясування правдивості таких серйозних звинувачень до Білої Церкви вирушив помічник попечителя округу генерал-майор І. Новіков — майже всі вони виявилися результатом особистих «непорозумінь» між законовчителем і директором. Попечитель округу П. Антонович (1867—1880) таки звинуватив О. Соковича в деяких недоліках у релігійному вихованні учнів, але серйозних наслідків це не мало (працював на посаді до 1886 р.) з огляду на «користь діяльності в інших відношеннях». Хоча в навчально-виховному процесі та дисципліні ревізор теж виявив проблеми, наприклад, перевищення директором повноважень щодо призначення та контролю учнівських квартир, недостатню увагу до викладання окремих предметів, порушення фінансової та матеріальної звітності [15].

Перевірки й анонімні доноси торкнулися навіть Першої київської гімназії, яка вважалася найпрестижнішим середнім закладом освіти у всьому окрузі. Тут навчалися діти місцевих чиновників і заможних містян. При гімназії розташовувалася Канцелярія попечителя навчального округу, що частково пояснює регулярне переведення тутешніх вчителів та інспекторів на вищі посади [16]. Майже 30 років (1862—1890) навчальним закладом керував Олексій Андріяшев, який також обіймав низку громадських посад, а наприкінці 1875 р. отримав чин дійсного статського радника [12, с. 89]. Завдяки педагогічному досвіду та впливовим знайомим О. Андріяшеву вдавалося триматися на посаді попри всі управлінські прорахунки та скарги, які періодично надходили окружній адміністрації. Так, у 1876 р. міністерство цікавилося книжковим магазином директора та начебто завищеними в ньому цінами, а через два роки відомство інформувало попечителя округу, що учнів нібито змушували саме в цьому магазині купувати всю необхідну літературу. У тому ж листі йшлося про можливий підкуп двох вчителів та О. Андріяшева одним зі вступників. Порушення не підтвердилися, а книжковий магазин працював згідно з чинним законодавством [17].

У 1880 р. О. Андріяшев, крім зарплати та пенсії, почав отримувати й надбавку. Тоді ж міністерство дозволило йому працювати ще 5 років, а в 1885 та 1887 рр. про-

[13] Там само. Арк. 16—22 зв.
[14] Там само. Оп. 43. Спр. 159. Арк. 1—2, 6.
[15] Там само. Арк. 17—24.
[16] Там само. Оп. 87. Спр. 4806. Арк. 17—17 зв.
[17] Там само. Оп. 261. Спр. 5 (1878). Арк. 1—9.

довжувало термін на два роки [13, с. 53; 14, с. 350; 15, с. 301; 16, с. 214]. На початку 1888 р. попечитель округу С. Голубцов (1880—1888) дійшов висновку, що настав час змінювати багатолітнього директора Першої київської гімназії. У листі до міністра він обґрунтовував це рішення численними господарськими порушеннями, які виявив під час ревізії його помічник І. Ростовцев. До того ж поточні завдання, насамперед заплановане розширення пансіонату, надмірно обтяжували О. Андріяшева. Попечитель округу підкреслив, що в особистій розмові директор начебто висловив бажання завершити службу в «більш скромному» навчальному закладі, наприклад, у нещодавно відкритій Києво-Печерській гімназії. Міністерство не заперечувало та просило надіслати відповідне подання [18]. Однак через два місяці С. Голубцов помер і переміщення не відбулося, хоча новий попечитель В. Вельямінов-Зернов (1888—1902) ініціював низку кадрових змін на всіх рівнях округу.

У липні 1889 р. міністр розпорядився залишити О. Андріяшева ще на рік, а у вересні до гімназії знову завітав ревізор [17, с. 182]. Об'єктом уваги окружного інспектора М. Шульженка стала господарська частина. Він зафіксував низку порушень під час ремонту будівлі, насамперед неправильне використання коштів «на підставі особистого розпорядження директора», недоліки у зборі плати за навчання та відсутність у бібліотеці книг на суму понад 2,2 тис. руб. Попечитель округу попередив директора та зобов'язав усунути всі недоліки [19]. У травні наступного року нібито від батька одного з учнів надійшов лист з переказом поширених у місті чуток про низку порушень службовців гімназії та привласнення О. Андріяшевим аж 5 тис. руб., які надійшли від почесного попечителя закладу М. Терещенка [20]. Зазначена сума та напрацьовані механізми обліку фінансів дозволяють говорити про неправдоподібність звинувачень: 5 тис. руб. дійсно надійшли в 1883 р. для ремонту системи опалення, але були витрачені на інші поточні потреби [21]. Подібні листи могли використовуватися окружним керівництвом як важіль впливу на чиновника, якого бажали звільнити чи перемістити на іншу посаду.

О. Андріяшев допрацював навчальний рік і 20 серпня 1890 р. пішов у відставку «згідно прохання» [18, с. 291]. Його наступник І. Посадський-Духовський, який перевівся із Сумського реального училища, попрацював менше року і теж став об'єктом скарги. У його випадку йшлося про недостатню турботу про гімназію «як у навчально-виховному, так і в господарському та гігієнічному відношенні»: деякі вчителі були грубі та зловживали алкоголем, будівля в поганому стані, поширювалася дифтерія. В. Вельямінов-Зернов виступив перед міністерством на захист підлеглого та схарактеризував І. Посадського-Духовського як «одного з кращих і найбільш активних директорів округу». Згадані педагоги гімназії, хоч і не були взірцевими, однак не давали приводу для покарань, а для усунення гігієнічних проблем директором була проведена дезінфекція та запланований ремонт [22].

---

[18] Там само. Оп. 262. Спр. 8 (1888). Арк. 1—3.
[19] Там само. Оп. 307. Спр. 184. Арк. 1—5 зв.
[20] Там само. Оп. 262. Спр. 8 (1890). Арк. 2—6 зв.
[21] Там само. Спр. 9 (1891). Арк. 9 зв.
[22] Там само. Арк. 1—4 зв.

На початку 1892 р. в навчальному закладі вкотре стався спалах дифтерії й міністерство знову вимагало пояснень. Цього разу у відповіді В. Вельямінова-Зернова несподівано випливло прізвище колишнього директора О. Андріяшева, на якого покладалася вся відповідальність за «надзвичайну занедбаність» будівлі Першої київської гімназії. Для прикладу, деякі класи були обклеєні шпалерами ще в 1857 р., а проблеми з водовідведенням та опаленням тривали роками. Попечитель знову відкинув звинувачення на адресу І. Посадського-Духовського, зокрема щодо недоцільності ремонту власної квартири [23]. Така підтримка забезпечила директору тривале перебування на посаді. У 1903 р. І. Посадський-Духовський перевівся на вищу посаду помічника попечителя Варшавського навчального округу, яку обіймав до смерті в 1912 р. [24]

Траплялося, що скарги надходили від очільників навчальних закладів, однак украй рідко їх об'єктом ставали київські службовці Управління округу: їх наближеність до попечителя фактично унеможливлювала будь-які наслідки (попередження, догану чи звільнення), а самі чиновники добре знали тонкощі законодавства та внутрішню кухню місцевої системи, тому подібні скарги могли обернутися проти самого адресанта.

Наприкінці серпня 1878 р. директор Чернігівської гімназії А. Месс заявив про несвоєчасне відправлення листів правителем канцелярії попечителя округу Й. Романкевичем. Найбільше нарікань викликало затвердження ремонтних робіт. Правитель канцелярії, за словами директора, також перевищив повноваження, вимагаючи надіслати додаткові документи замість негайної підготовки доповіді попечителю. У відповідь П. Антонович вказав на низку порушень самого А. Месса. Зокрема, усупереч законодавству той планував проведення ремонту господарським способом без торгів, не оголосив про їхні умови в пресі та не надіслав кондиції [25]. Спроба «кинути тінь підозри» на правителя канцелярії не мала успіху. За 11 років спільної служби П. Антонович упевнився в «чесності та добросовісності» свого підлеглого. Звинувачення щодо листів теж були розвінчані наведенням конкретних дат відправлення кореспонденції. Окремі випадки затримок попечитель пояснив «неакуратністю пошти» або «несвоєчасним отриманням» [26].

У 1880 р. А. Месс надіслав скаргу вже на свого підлеглого — в. о. інспектора гімназії П. Лапу. Її зміст і пояснення звинуваченого не дозволяють об'єктивно оцінити ситуацію. Директор та інспектор стверджували про взаємні образи аж до погроз побиття. А. Месс писав про «грубість і зухвалість», «крики», «люте обличчя» та «трясіння кулаками», П. Лапа — про «загрозливий вигляд», «крики», «грубе й образливе звернення», «кидання ледве не з кулаками». Деякі суперечки

[23] Там само. Арк. 8—10.

[24] У 1907 р. тодішній директор гімназії В. Немолодишев звинуватив попередників, зокрема й І. Посадського-Духовського, у неефективному управлінні фінансами пансіону, що призвело до зростання заборгованості закладу (Державний архів міста Києва. Ф. 108. Оп. 94. Спр. 288. Арк. 18—18 зв.).

[25] Умови торгів, опис вимог до проведення робіт.

[26] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 27 (1878). Арк. 1—7.

відбулися у присутності вчителів. Взаємні випади стосувалися і професійної діяльності. А. Месс зауважував невиконання інспектором наказів керівництва та недостатній нагляд за учнями, а П. Лапа виправдовувався обмеженими можливостями в умовах частих від'їздів директора. Не обійшлося без позаробочих непорозумінь, адже обидва службовці проживали поруч у будівлі гімназії. Директор звинуватив інспектора в самовільному захопленні комори й відмові її звільнити, розміщенні своїх продовольчих запасів у коридорі, де учні займалися гімнастикою, постійним порушенням спокою пізнім «катанням білизни» [27]. У відповідь П. Лапа дивувався інтересу керівника до його особистого життя та апелював до вкрай нестерпного ставлення, проявом якого був наказ директора викинути розміщені в коморі речі без попередження з подальшими образами на адресу дружини інспектора [28].

На цьому звинувачення не закінчилися. А. Месс використав постійні зміни П. Лапою посад як доказ непрофесійності. Ішлося, наприклад, про переходи «з вищого на нижче» місце: від інспектора Кишинівської гімназії — до вчителя Ніжинської, від директора Чернігівської земської вчительської семінарії — до вчителя тутешньої гімназії. Цю частину скарги попечитель округу С. Голубцов розпорядився видалити з копії, яку надіслав П. Лапі. У ній же йшлося про його «обмежений розум», «слабкість і безхарактерність», «нездатність» обіймати посаду інспектора, а також містилося прохання директора про переведення підлеглого до іншого закладу чи хоча б відсторонення [29]. На подібне завуальовано натякав і П. Лапа. За короткий час директорства А. Месса (з 1873 р.) Чернігівська гімназія, за його словами, стала ледь не найгіршим закладом округу.

Наявність низки недоліків і загальний незадовільний стан констатував сам попечитель С. Голубцов. У листі до директора він ставив крапку на описаному конфлікті, закликаючи уникати повторення «подібних зіткнень», які негативно впливали на гімназію. Натомість «деякі дії» в. о. інспектора було трактовано як привід до непорозумінь, тож попечитель округу зробив попередження про наслідки для кар'єри у випадку суперечок. Не отримавши бажаного переведення підлеглого, Ф. Месс подав прохання про відставку, яке задовольнили на початку лютого 1881 р. [19, с. 80] [30]. П. Лапа працював на посаді до 1889 р., після чого ще два роки служив інспектором народних училищ Полтавської губернії. Показово, що впродовж 1874—1894 рр. всі інспектори Чернігівської гімназії мали статус виконувачів обов'язків [10, с. 458].

Нерідко, виявивши недоліки в діяльності навчальних закладів, попечитель округу здійснював посадові переміщення. З'ясувати їх конкретні причини можливо далеко не завжди, однак вони цілком відбивали уявлення про вдосконалення управління. На першому місці стояли взаємні переміщення штатних наглядачів повітових училищ, наприклад, Козелецького й Городнянського (1858), Новоград-Волинського й Златопольського (1860), Лубенського й Новгород-Сіверського (1863), Прилуцького

[27] Тогочасний спосіб прасування.
[28] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 23 (1880). Арк. 9—23.
[29] Там само. Арк. 6—6 зв.
[30] Там само. Арк. 24—26.

й Лубенського (1868), Звенигородського й Володимир-Волинського (1873) тощо. Здебільшого розв'язати проблеми в навчальному закладі намагалися за допомогою призначення досвідченішого чи ефективнішого очільника.

У серпні 1859 р. до Києва надійшла скарга про свавілля по відношенню до деяких учнів з боку штатного наглядача Златопольського дворянського повітового училища І. Паєвського (заборонив проживати на квартирі вчителя та відправив самих додому за майже 150 км). Попечитель округу М. Пирогов відправив для перевірки свого помічника Й. Міхневича, який підтвердив справедливість звинувачень. Крім того, «як мені здається, — додатково наголосив ревізор, — він недостатньо турбується про належне виконання своїх обов'язків і йому потрібно бути уважнішим до своїх підлеглих» [31]. Й. Міхневич обіцяв в окремому звіті детально розкрити виявлені проблеми, що, напевно, і стало причиною рокірування І. Паєвського зі штатним наглядачем Новоград-Волинського училища М. Сторожевським у лютому 1860 р. Ще за місяць його взагалі звільнили зі служби «по проханню за вислугою», тож М. Пирогов розпорядився припинити справу [20, с. 36; 21, с. 53].

У 1885 р. відбулося рокірування директорів Полтавського й Київського реальних училищ — Євгенія Лагоріо та Івана Палієнка. Для першого це означало заохочення, для другого — пониження. Після завершення навчального року попечитель округу С. Голубцов надіслав до міністерства відповідне подання. 15 липня відомство погодило зміни, але захотіло дізнатися «дійсні причини переміщення Палієнка до Полтави» [32]. У конфіденційній відповіді С. Голубцова йшлося про надмірну одноосібну концентрацію влади в директорських руках, ігнорування педагогічної ради, порушення різних правил щодо організації навчально-виховного процесу та приховування «проступків досить серйозного характеру». Таке «свавілля ні в якому разі мною не може бути допущене», — констатувалося в листі. С. Голубцов описав один із прикладів замовчаних інцидентів: «[...] учні шостого класу [...] приносили з собою горілку до класів і у вбиральні деякі учні пили її до сп'яніння». Пізніше до переліченого додалися ще й недоліки майнової звітності. З поваги до багатолітньої служби та великої родини (семеро дітей) І. Палієнка було переведено до Полтавського реального училища, де «йому залишалося лише підтримувати встановлений порядок» [33].

Попри наявні джерела, питання залишаються. Твердження щодо некомпетентності І. Палієнка не відповідають фактам з його управлінської кар'єри: він 12 років очолював Київське реальне училище (1873—1885), а до цього 7 років працював інспектором Першої київської гімназії [22, с. 139—140]. Обидва заклади перебували під пильним наглядом окружного керівництва, тож раптове виявлення низки порушень виглядає сумнівним. Навпаки, у період директорства І. Палієнка розвиток реального училища вирізнявся особливою динамічністю, було збудовано власну будівлю (1877), а кількість учнів зросла у 2,7 раза (за наступні 12 років —

[31] Там само. Оп. 25. Спр. 311. Арк. 4—11.
[32] Там само. Оп. 51. Спр. 45. Арк. 4.
[33] Там само. Оп. 262. Спр. 9 (1885). Арк. 3—6 зв.

лише у 1,6 раза). Заклад постійно відвідували / ревізували різні посадові особи: міністр, генерал-губернатор, попечителі округу та їх заступники, окружні інспектори тощо [8, с. 53, 75—77]. Очевидно вияв недовіри з боку окружного керівництва негативно вплинув на І. Палієнка, адже відразу після переведення до Полтави він подав прохання про відставку та тривалий час працював членом Київської міської управи [23, с. 18; 24, с. 44], хоча саме в 1885 р. закінчувалася дія наказу міністра про залишення його на службі на п'ятирічний термін після вислуги [25, с. 80]. Продовження залежало від підтримки окружного керівництва, якої І. Палієнко не мав.

Стосовно переміщення в 1893 р. директорів реальних училищ Олексія Новопашенного з Полтави та Івана Дзюблевського-Дзюбленка з Кременчука, то тут склалися передумови з обох сторін. Перший не зміг знайти спільну мову з інспектором, а другий — з місцевою громадою та педагогічною радою. У цьому випадку ротація стала способом підтримати авторитет обох директорів [34]. Подальші дії окружного керівництва показали, що управлінський хист директорів цінували порізному: наприкінці 1895 р. після 19 років служби О. Новопашенного було звільнено «згідно прохання», тоді як І. Дзюблевський-Дзюбленко отримав дозвіл працювати навіть із 30 роками вислуги й залишався на посаді аж до 1906 р. [26, с. 449; 27, с. 473; 28, с. 349].

Чи не найбільшим рекордсменом із кількості переміщень на управлінських посадах різних навчальних закладів був Едуард Ронталер. У сучасній історіографії утвердилася думка про його участь у Січневому повстанні 1863 р., перебування під слідством і судом, полон і втечу [29], однак формулярний список про службу не містить подібних даних, а тривала успішна кар'єра беззаперечно свідчить про лояльність до уряду. З 1869 р. Е. Ронталер обіймав різні вчительські посади у Другій одеській гімназії. У 1871 р. йому було оголошено подяку міністра, а в 1873 та 1874 рр. — попечителя округу. На керівні посади Е. Ронталера почали призначати з 1875 р. Спочатку він кілька місяців виконував обов'язки інспектора Рішельєвської гімназії (1875—1876), потім обіймав аналогічну посаду в Кишинівській гімназії (1877—1880), Другій одеській (1880—1882) та Аккерманській (1882—1883) прогімназіях. За цей час його двічі відряджали за кордон, оголосили ще одну подяку від попечителя, нагородили орденами Св. Станіслава 2-го ступеня та Св. Анни 3-го ступеня. До 1880 р. Одеський навчальний округ очолював С. Голубцов, який після переведення до Києва виклопотав переміщення Е. Ронталера до Умані (1883) на посаду інспектора нової прогімназії [35].

Через два роки С. Голубцов запланував переведення директора Кам'янець-Подільської гімназії В. Петра до Києво-Печерської, а на його місце — М. Фірсова з Новгород-Сіверська. Перший погодився на нижчу посаду інспектора та значно менше жалування через можливість паралельно працювати приват-доцентом в університеті. Києво-Печерська гімназія лише відкривалася, тож утримання керівника поки не передбачалося. Натомість М. Фірсов уважався гарною кандидатурою для

[34] Там само. Оп. 59. Спр. 75. Арк. 1.
[35] Там само. Оп. 262. Спр. 17 (1898). Арк. 6—14.

Кам'янця-Подільського як «міста, що знаходиться на околиці», а тому потребує пильного контролю за учнями та протидії поширенню польського впливу. Звільнене місце директора Новгород-Сіверської гімназії посів Е. Ронталер, який, за словами попечителя округу, «своєю енергією» багато зробив для Уманської прогімназії[36]. Це була його шоста управлінська посада за 10 років.

Перебуваючи в Новгород-Сіверську, Е. Ронталер отримав черговий орден — Св. Анни 2-го ступеня (1887), але після смерті в 1888 р. С. Голубцова втратив головного покровителя. За нового попечителя на директора гімназії з усіх боків посипалися скарги. Місцева громадськість подейкувала «про страшну силу, якою користувався Ронталер в часи Голубцова», тож тепер стало більше важелів впливу. Восени 1888 р. новий попечитель В. Вельямінов-Зернов доручив окружному інспектору М. Шульженку провести дізнання щодо порушень у Новгород-Сіверську. Серед іншого, ішлося про переслані начальником Чернігівського губернського жандармського управління М. Пушкарьовим листи від його помічника у Стародубському повіті та батька одного з учнів, члена окружного суду. Адресанти звинувачували Е. Ронталера в перешкоджанні вступу до гімназії місцевих уродженців на користь «євреїв, поляків та німців із західних окраїн». Згадали також про його «інородницьке» походження, утиски дітей «православної інтелігенції», грубе спілкування, підтримку культури доносів серед вихованців і чутки про хабарництво під час вчителювання в Одесі. Деякі підписані фальшивими прізвищами скарги на Е. Ронталера містили викриту брехню, наприклад, про перебування учнів на полюванні в нетверезому стані[37].

Статистичні дані побіжно підтверджують частину сказаного: у 1885—1888 рр. кількість учнів-католиків гімназії зросла в середньому в 5 разів, лютеран — у 3 рази, євреїв — у 2—2,5 раза. Однак до закриття в 1888 р. підготовчого відділення при старших класах і запровадження процентних норм для юдеїв питома вага всіх згаданих груп не перевищувала 25—30 % [9, с. 160—161]. Зменшення числа місцевих дітей серед учнів привернуло увагу місцевого земства та стало причиною для відмови у виділенні коштів на заклад.

Після проведеної у грудні 1888 р. ревізії окружний інспектор М. Шульженко категорично спростував звинувачення на адресу директора. Зокрема всі випадки виключення дітей місцевих жителів були зумовлені винятково їх неуспішністю, зменшення кількості учнів — загальною тенденцією для повітових центрів. При цьому Е. Ронталер як «німець за походженням, лютеранин по віросповіданню, уродженець Царства Польського» міг і не мати симпатій до місцевої громади, однак особисті вподобання «не можуть бути предметом звинувачень», наголошував М. Шульженко. В одній зі скарг ішлося про відкриття учнівських квартир поруч із будинком розпусти, однак окружний інспектор не знайшов у Новгород-Сіверську жодного борделю. Утім, він таки виявив недоліки: надання учням дозволу відвідувати театр у будні дні, відкриття без санкції вищого керівництва благодійних збо-

[36] Там само. Оп. 51. Спр. 42. Арк. 1—2.
[37] Там само. Оп. 262. Спр. 11 (1888). Арк. 2—11, 24.

рів на стипендії для бідних юнаків (наприклад, на честь покійного С. Голубцова), неправильне ведення канцелярських справ, зловживання помічника класного наставника тощо. У результаті, попечитель округу обмежився оголошенням Е. Ронталеру службового зауваження, але з попередженням про «серйозні наслідки» у випадку повторення подібних порушень «закону та порядку» [38].

Коли в лютому 1889 р. директор звернувся до міністерства з проханням про переведення до університетського міста, В. Вельямінов-Зернов категорично відмовив. Він не лише згадав неросійське походження Е. Ронталера, а й підкреслив «невизначеність його національного типу». Про переведення до Києва, де зазвичай на посади призначалися «видатні по службовій діяльності та педагогічних здібностях особи», не могло бути мови. Натомість В. Вельямінов-Зернов планував підшукати посаду «в одному з губернських міст», де за директором можна здійснювати пильний нагляд. У березні на захист Е. Ронталера виступив голова Стародубського окружного суду І. Мальте. Наповнення Новгород-Сіверської гімназії уродженцями інших регіонів, на його думку, продемонструвало великий контраст із місцевим контингентом «віддаленої глушини» та викликало спротив «провінційного болота», «так званої громади (карт і частувань)» [39].

У наступні місяці продовжувалося конфіденційне листування між різними чиновниками щодо особистості Е. Ронталера. З нього видно, що незадоволення попечителя округу лише посилювалося і він чекав завершення навчального року, щоб перемістити підлеглого до іншого навчального закладу. Нарешті в червні 1889 р. він домігся рокірування Е. Ронталера з директором Лубенської гімназії М. Лазаренком [30, с. 182]. На новому місці «стійкий характер» першого мав забезпечити «покращення нагляду за вихованцями» й порядку серед наглядачів [40]. Натомість М. Лазаренко, який незмінно керував гімназією майже 12 років і мав 35 років вислуги, мав забезпечити спокій і стабільність у закладі [41].

За кілька днів після прибуття до Лубен Е. Ронталер отримав остаточну відмову щодо переміщення до університетського міста. На цьому етапі він заручився підтримкою військового міністра П. Ванновського, але навіть ця протекція не вплинула на рішення освітнього відомства. В аргументації міністр І. Делянов указав, що лише зараз стало відомо про репутацію Е. Ронталера як «вкрай невправного адміністратора», який неодноразово відступав від закону та розпоряджень керівництва в період служби в Одеському навчальному окрузі [42]. У Лубенській гімназії служба нібито складалася більш-менш спокійно. Наприкінці 1889 р. Е. Ронталер доповідав, що тутешні учні навчаються добре, але для покращення рівня знань російської мови потрібно підсилити заклад вчителями з Москви чи Петербургу. «Надіслати наглядачку з Москви» директор просив і для тутешньої жіночої гімназії. Водночас

[38] Там само. Арк. 15—15 зв., 36—42 зв.
[39] Там само. Арк. 46—57 зв.
[40] Там само. Оп. 54. Спр. 52. Арк. 1—2.
[41] На 40-річчя служби М. Лазаренко пішов у відставку, але до 1902 р. залишався зарахованим до міністерства.
[42] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 11 (1888). Арк. 60—61.

він був незадоволений міським головою М. Шеметом як очільником попечительської ради, зокрема його намірами змінити начальницю цього закладу[43].

У наступному році до Лубен особисто завітав попечитель В. Вельямінов-Зернов, що фактично стало кінцем управлінської кар'єри Е. Ронталера в Київському навчальному окрузі. Додаткове значення мали й виявлені порушення ще під час його управління Уманською прогімназією. Її директор К. Турчаковський доповів, що упродовж 1883—1885 рр. Е. Ронталер приймав пожертви без обліку та звітності, продавав казенні зошити й програми, отримував незаконний прибуток від власників учнівських квартир, неправильно розпоряджався коштами для закупівлі меблів і літератури. Він нібито витрачав кошти закладу на привезені з Аккермана непотрібні книги та старі предмети інтер'єру. В. Вельямінов-Зернов акумулював зібрані відомості в єдину записку на ім'я міністра народної освіти І. Делянова. Крім уманської та новгород-сіверської справ додав також звіт про викриті недоліки в Лубнах: зарахування учня без іспиту, передчасне відкриття пансіону та несанкціоноване призначення туди службовців. Загальна картина обумовила пропозицію усунути Е. Ронталера взагалі з округу[44]. У відповідь міністр запропонував директору, який «не заслуговує на довіру вищого керівництва», звільнитися не лише з посади, а й загалом зі служби по відомству. На подання такого прохання Е. Ронталеру відвели менше тижня — до 25 грудня 1890 р. При цьому лист І. Делянова надійшов із Петербургу до Києва навіть на два дні пізніше кінцевого терміну[45]. У підсумку Е. Ронталер таки звільнився у січні 1891 р. та, попри спротив попечителя округу, домігся призначення повної пенсії [31, с. 51]. Через кілька років він відкрив приватне комерційне училище у Варшаві, а пізніше — торгову школу.

Схожим чином завершилася справа інспектора народних училищ Волинської губернії Гаврила Солнцева. У березні 1888 р. до міністра дійшла інформація про його зловживання алкоголем. На прохання попечителя округу С. Голубцова начальник Волинського губернського жандармського управління П. Бек та губернатор В. фон Валь негласно зібрали додаткові відомості. Вони підтвердили підозри щодо спиртного та з'ясували, що Г. Солнцев під час службових поїздок не гребує «даровою підводою», «змушує вчителів платити прогони» і, за непідтвердженими чутками, вимагає хабарі. За кілька місяців, у жовтні 1888 р., В. Вельямінов-Зернов сам переконався в невідповідності інспектора займаній посаді та надіслав до міністерства подання про його звільнення[46]. У результаті Г. Солнцева, який на той час мав понад 25 років педагогічної вислуги, а загалом — понад 45 років (з 1878 р. він отримував пенсію), досить швидко відправили у відставку.

Скарги й доноси не завжди знаходили підтвердження, хоча й у цьому випадку демонстрували окружному керівництву наявність невдоволених осіб чи недостатній авторитет чиновника. Для віддалених повітових центрів чинником впливу на ухвалення остаточного рішення був дефіцит кваліфікованих кадрів. У березні

[43] Там само. Спр. 10 (1889). Арк. 1—5 зв.
[44] Там само. Спр. 11 (1888). Арк. 65—79.
[45] Там само. Оп. 55. Спр. 134. Арк. 1, 24, 34.
[46] Там само. Спр. 4 (1888). Арк. 1—11.

1888 р. сосницький предводитель дворянства В. Лішин скаржився на штатного наглядача тутешнього училища М. Морозова. Його претензії зводилися до недобросовісного ведення документації училищної ради («навмисно спотворював сенс постанов»), зверхнього та грубого спілкування з колегами. В. Лішин наголосив, що проблема не нова та відома громадськості, тож пропонував перевести М. Морозова вчителем до іншого закладу. Таку позицію підтримав директор народних училищ Чернігівської губернії Л. Жданович, однак попечитель округу В. Вельямінов-Зернов не затвердив запропоноване пониження наглядача. Не мало успіху й повторне, більш наполегливе подання та друга скарга В. Лішина. Можемо припустити, що протекцію М. Морозову, який за негативного для себе сценарію просив переведення до Черкаського міського училища на аналогічну посаду, забезпечив помічник попечителя І. Ростовцев. Саме з ним радився В. Вельямінов-Зернов, який лише нещодавно очолив округ, ухвалюючи рішення [47]. Складно об'єктивно оцінювати управлінський хист М. Морозова, однак маємо констатувати, що Сосницьке повітове училище вирізнялося скрутним фінансовим становищем і тривалий час залишалося єдиним нереформованим у міське на Лівобережжі [48].

Наприкінці 1898 р. тому ж В. Вельямінову-Зернову на вимогу міністерства довелося ревізувати Кам'янець-Подільську гімназію. Ще у травні віцедиректор Департаменту народної освіти М. Дебольський повідомив: до відомства «дійшло, що нібито директор [Федір Васильєв] бере хабарі». Попечитель округу, через свої відпустки та часте перебування у Санкт-Петербурзі, не поспішав із перевіркою, але таки завітав до Кам'янець-Подільського на три дні у листопаді. «Не побачив справ на підставі яких можна було б говорити про недобросовісність директора [...] анонімна скарга не потребує уваги», — доповів попечитель. Ні прохачі, яких він приймав, ні місцеві посадовці (єпископ, губернатор, голова окружного суду тощо) жодним чином не скаржилися на Ф. Васильєва [49]. Він працював до 1901 р., коли відбулося його рокірування з директором Новгород-Сіверської гімназії Дмитром Ордою [32, с. 689]. Останній користувався більшою довірою керівництва, був залишений на три роки на службі навіть після 30-річної вислуги (до 1906 р.), отримував жалування та пенсію з доплатою, мав чин дійсного статського радника (1902) та був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ст. (1905) [50].

Ф. Васильєв мав такий же професійний стаж, але поступався кількістю нагород. Його переведення до Новгород-Сіверська стало наслідком виявлення окружним інспектором М. Преліним порушень під час ревізій у листопаді 1900 р. та січні 1901 р. Директора звинуватили в «неакуратному й несвоєчасному» зборі плати за навчання, унаслідок чого виникла заборгованість у розмірі 1150 руб. [51] Упродовж двох з половиною років попечителі округу (В. Вельямінов-Зернов, а потім

[47] Там само. Оп. 53а. Спр. 97. Арк. 1—5.
[48] Там само. Оп. 226. Спр. 56. Арк. 10—11 зв.
[49] Там само. Оп. 262. Спр. 13 (1898). Арк. 1—3 зв.
[50] Там само. Оп. 64. Спр. 50. Арк. 91 зв. — 92 зв.; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХмО). Ф. 319. Оп. 2. Спр. 891. Арк. 49, 74.
[51] ДАХмО. Ф. 319. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 15—16 зв.

В. Бєляєв) намагалися стягнути ці кошти з Ф. Васильєва, який виправдовував появу боргів складними матеріальними умовами місцевих чиновників, чиї діти навчалися в гімназії та докладав зусиль, щоб кошти були повернуті. Після його переведення до Новгород-Сіверська цим займався новий директор, згадуваний Д. Орда. У 1903 р., коли сума невиплат зменшилася до 400 руб., міністерство, попри протести окружного керівництва, таки звільнило Ф. Васильєва від сплати з огляду на його велике сімейство (5 дітей) та відсутність належним чином засвідченої Контрольною палатою недоїмки [52].

Таким чином, у другій половині XIX ст. скарги й доноси стали рутиною для багатьох керівників закладів освіти Київського навчального округу. Вони мали різний зміст (від конкретних порушень чи зловживань до загального невдоволення), авторство (батьки, колеги-педагоги, представники місцевої влади, аноніми) й наслідки. Здебільшого система всіляко захищала кваліфікованих і досвідчених чиновників, а рішуче реагувала лише коли йшлося про політичні ризики або підтверджені фінансові зловживання. В основі цієї моделі поведінки лежав не лише бюрократизм, а й банальна відсутність глибокого кадрового резерву. Попечителі округу прагнули запобігти громадському розголосу та підриву як авторитету очільників навчальних закладів, так і свого власного, адже підбирали й контролювали підлеглих саме вони. Превентивним заходом найчастіше ставали посадові рокірування та переміщення на інше місце роботи, нерідко до іншої губернії. Якщо чиновник мав необхідну вислугу для пенсії чи дійсно був порушником, то його відправляли у відставку «за власним бажанням». Не обходилося і без особистісного фактора. Накопичення скарг, навіть без підтвердження фактів, поступово акумулювало невдоволення вищого керівництва. Новий попечитель (це добре видно на прикладі В. Вельямінова-Зернова) часто прагнув замінити керівні кадри на лояльніші та професійніші, чи просто особисто знайомі, тож вміло використовував скарги й доноси як важіль впливу. Попри наявне об'єктивне підґрунтя цієї гіпотези, вона потребує ретельного опрацьовання та належного підтвердження фактами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bovhyria, A. Donosy u suspilno-politychnomu zhytti Hetmanschyny XVII—XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 1: 67-79 [in Ukrainian].
[Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII—XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 67—79].
2. Kazmyrchuk, M. Skarhy yak dzherelo vyvchennia sotsialno-ekonomichnykh zmin u Kyivskii hubernii (1861—1917 rr.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 2012. 5: 271-274 [in Ukrainian].
[Казьмирчук М. Скарги як джерело вивчення соціально-економічних змін у Київській губернії (1861—1917 рр.). *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 271—274].
3. Molchanov, V.B. Koruptsiia yak sotsialnyi chynnyk dobrobutu imperskoi administratsii u pidrosiiskii Ukraini. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2008. 14: 247-267 [in Ukrainian].

[52] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 187. Спр. 146. Арк. 43—63; ДАХмО. Ф. 319. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 72—73.

[Молчанов В.Б. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 247—267].

4. Shandra, V.S. Sluzhba v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t.* T. 1. Kyiv, 2009. 279-315 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Служба в українських губерніях Російської імперії. *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 1. Київ, 2009. С. 279—315].
5. Shandra, V.S. Do istorii stvorennia ta diialnosti Kyivskoho uchbovoho okruhu v 30—60 rr. XIX st. *Istoryko-heohrafichne vyvchennia pryrodnykh ta sotsialno-ekonomichnykh protsesiv na Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv, 1988. 49-54 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30—60 рр. XIX ст. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1988. С. 49—54].
6. Kruhliak, M. Koruptsiia u vyshchykh navchalnykh zakladakh Rosiiskoi imperii u XIX — na pochatku XX st. (na prykladi Ukrainy). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia.* 2015. 2 (2): 26-30 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Корупція у вищих навчальних закладах Російської імперії у XIX — на початку XX ст. (на прикладі України). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Т. 2, № 2. С. 26—30].
7. Shemeta, Yu.M. Konflikty mizh vykladachamy, sluzhbovtsiamy i uchniamy himnazii, prohimnazii ta realnykh uchylyshch Kyivskoho uchbovoho okruhu 1832—1882 rr. *Hileia: naukovyi visnyk.* 2018. 136: 21-26 [in Ukrainian].
[Шемета Ю.М. Конфлікти між викладачами, службовцями і учнями гімназій, прогімназій та реальних училищ Київського учбового округу 1832—1882 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 136. С. 21—26].
8. Matchenko, I. Dvadtsatipyatiletie Kievskogo realnogo uchilishcha (1873—1898 g.). Istoricheskaya zapiska. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Матченко И. Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873—1898 г.). Историческая записка. Киев, 1898. 224 с.].
9. Panazhenko, I. Istoricheskaya zapiska o Novgorodseverskoy gimnazii. Kyiv, 1889 [in Russian].
[Панаженко И. Историческая записка о Новгородсеверской гимназии. Киев, 1889. 172 с.].
10. Tutolmin, M.T. Stoletie Chernigovskoy gimnazii: 1805—1905. Kratkaya istoricheskaya zapiska. Chernihiv, 1906 [in Russian].
[Тутолмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии: 1805—1905. Краткая историческая записка. Чернигов, 1906. 516 с.].
11. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1868 g. Saint Petersburg, 1868 [in Russian].
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1868 г. Санкт-Петербург, 1868. 350 с.].
12. Nagrady. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1876. 3: 89 [in Russian].
[Награды. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1876. № 3. С. 89].
13. Naznachenie pensiy. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1880. 2: 53 [in Russian].
[Назначение пенсий. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1880. № 2. С. 53].
14. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1880. 11: 349-350 [in Russian].

[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1880. № 11. С. 349—350].
15. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1885. 11: 301-302 [in Russian].
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1885. № 11. С. 301—302].
16. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1887. 8: 214 [in Russian].
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1887. № 8. С. 214].
17. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1889. 7: 182-183 [in Russian].
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1889. №7. С. 182—183].
18. Uvolnenie ot sluzhby. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1890. 10: 291 [in Russian].
[Увольнение от службы. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1890. № 10. С. 291].
19. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1881. 3: 80 [in Russian].
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1881. № 3. С. 80].
20. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1860. 3: 36-37 [in Russian].
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1860. № 3. С. 36—37].
21. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1860. 4: 53-54 [in Russian].
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1860. № 4. С. 53—54].
22. Stoletie Kievskoy pervoy gimnazii. (1809—1811—1911 gg.). T. 1. Imennye spiski i biografii dolzhnostnykh lits i vospitannikov gimnazii. Kyiv, 1911 [in Russian].
[Столетие Киевской первой гимназии. (1809—1811—1911 гг.). Т. 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. Киев, 1911. XII, 548 с., 28 л. ил.].
23. Uvolnenie ot sluzhby. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1886. 1: 18 [in Russian].
[Увольнение от службы. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1886. № 1. С. 18].
24. Adres-kalendar lits sluzhashchikh v pravitelstvennykh i obshchestvennykh uchrezhdeniyakh Kievskoy gubernii na 1886 god. Kyiv, 1886 [in Russian].
[Адрес-календарь лиц служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 год. Киев, 1886. VI, 118 с.].
25. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge let. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1881. 3: 80 [in Russian].
[Оставление на службе по выслуге лет. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1881. № 3. С. 80].
26. Vysochayshie prikazy po grazhdanskomu vedomstvu. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnomu okrugu.* 1895. 12: 449-450 [in Russian].

[Высочайшие приказы по гражданскому ведомству. *Циркуляр по Киевскому учебному округу.* 1895. № 12. С. 449—450].
27. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnomu okrugu*. 1895. 12: 473 [in Russian].
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по Киевскому учебному округу.* 1895. № 12. С. 473].
28. Vysochayshie prikazy po grazhdanskomu vedomstvu. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnomu okrugu.* 1906. 7-8: 349-350 [in Russian].
[Высочайшие приказы по гражданскому ведомству. *Циркуляр по Киевскому учебному округу.* 1906. № 7-8. С. 349—350].
29. Edward-Alexander Rontaler 1846—1917. Życiopys oprac. przez prof. Wacława Klossa. Na obchód 40-lecia szkoły im. E.A. Rontalera. Warszawa, 1936 [in Polish].
30. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1889. 7: 182 [in Russian].
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1889. № 7. С. 182].
31. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1891. 2: 51 [in Russian].
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1891. № 2. С. 51].
32. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1902 god. Saint Petersburg, 1902 [in Russian].
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1902 год. Санкт-Петербург, 1902. 937 с.].

Надійшла / Received 20.02.2026

Volodymyr MYLKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
volodymyr.mylko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0531-1150

COMPLAINTS AND DENUNCIATIONS AS A REFLECTION OF STAFFING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT (SECOND HALF OF THE 19th CENTURY)

The aim of the article is to analyze the management of educational institutions of the Kyiv Educational District (second half of the 19th century) through the prism of complaints and denunciations against the activities of their leaders. The main focus is on directors and inspectors of gymnasiums, real schools, and shtat watchers of schools of uiezd. **The methodological basis** includes the use of historical-systemic (ensuring the study of processes as a single system, where managers and institutions are interconnected), historical-comparative (facilitating the identification of common and distinctive features of the district leadership's response), and historical-genetic (enabling the disclosure of all stages of the consideration of complaints and denunciations from the point of view of cause-and-effect relationships) approaches.. Cross-analysis of various documents and creation of a prospective picture of events at the personal level became the basis for establishing the truthfulness or unreliability of the accusations. **The scientific novelty** is determined by

the actualization of the problem, which has not been adequately studied in the professional community, and its disclosure is based on a representative archival database. The emphasis on complaints and denunciations as a source of valuable information about the activities of educational institution administrators helped to look at the entire education system, particularly its higher levels of administration (district and ministerial), and to break away from stereotypical institutional studies. The completion of the tasks allowed **conclusions** to be drawn about the diversity and prevalence of anonymous and open accusations of numerous abuses. It has been traced that complaints and reports were received at various levels (to Kyiv and St. Petersburg) and originated both internally (parents, fellow teachers, subordinates) and externally (representatives of local authorities). It has been proven that district trustees used job rotations and transfers to other positions as a method of solving the problem. The shortage of qualified experienced personnel meant that retirement was only possible in extreme cases and if the employee had the necessary length of service to qualify for a pension (at least 25 years). The likelihood of such consequences increased after the appointment of a new district trustee who sought to place loyal subordinates in key positions. Finally, for further verification, a **hypothesis** was proposed about the covert initiation of anonymous complaints as a method of influencing a specific official.

Keywords*: educational district, trustee, inspector, director, denunciation, complaint, gymnasium, real school, audit.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.049
УДК 94:338.22-055.2](477.63)“18/19”

Олексій ШЛЯХОВ
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри спеціальних галузей історичного знання та дидактики історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
alexshlyahov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0752-4061

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.: БІЗНЕСОВІ СТРАТЕГІЇ ТА СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА

Мета статті — визначити пріоритети бізнесових інтересів жінок-промисловиць Катеринославщини в останній чверті XIX — на початку XX ст., проаналізувати склад цієї групи підприємиць, а також з’ясувати внесок, який вони зробили в індустріальну розбудову краю. **Методи дослідження**: історико-генетичний, статистичний, біографічний. **Новизна дослідження.** Запропоновано регіонально-галузевий підхід до вивчення гендерного аспекту промислового підприємництва Катеринославської губернії в пореформену добу. **Основні результати роботи.** У пореформений період жінки складали суттєву та досить дієву частину промисловців Катеринославщини. Представниці фактично всіх станів тогочасного соціуму — дворянки, купчихи, міщанки та селянки — володіли переважно дрібними або середніми закладами: винокурнями, млинами тощо, займалися переробкою аграрної продукції. Разом з тим серед жінок були й власниці великих фірм з обробки металів або видобутку вугілля в Донецькому басейні. Якщо в 1879 р. в промисловості Катеринославщини було 5 жінок-підприємиць, то в першому десятилітті XX ст. їх було вже 20. Встановлено, що питома вага жінок у бізнесових

Цитування: Шляхов О. Підприємницька діяльність жінок на Катеринославщині в останній чверті XIX — на початку XX ст.: бізнесові стратегії та соціальна поведінка. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 49—66. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.049

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

практиках у цьому секторі економіки Катеринославської губернії протягом досліджуваного періоду коливалася від 3,7 до 9 %. Наголошено, що до бізнесової діяльності долучалися представниці практично всіх етнічних груп, хоча перед вели росіянки, єврейки й німкені. В модерний період жінки, змагаючись за рівність із чоловіками, багато в чому змогли реалізувати себе в індивідуальному підприємництві, роблячи свій внесок в індустріальну розбудову українських теренів. **Перспективи подальших студій** полягають у створенні належного підґрунтя для системної реконструкції історії розвитку підприємництва в південноукраїнських губерніях Російської імперії в другій половині XIX — на початку XX ст.

***Ключові слова**: жінки-підприємиці, підприємництво, пореформена доба, індустріальний розвиток, Катеринославська губернія.*

Друга половина XIX — початок XX ст. були важливим періодом в історичному поступі України, коли відбувалися системні трансформації та українське суспільство набувало нових якісних характеристик. Модернізаційний проєкт, який реалізовувався тоді на українських землях у складі Російської імперії, давав свої результати. Вагомим елементом капіталістичного ринкового господарства, що виникло в Україні в пореформену добу, було приватне підприємництво. Особливо активно бізнесові практики розгорталися в південноукраїнських губерніях, зокрема на Катеринославщині, яка багато в чому виступала піонером модернізаційних змін. На просторах, багатих на поклади кам'яного вугілля, залізної та марганцевої руди, умови для капіталістичних перетворень і розгортання ділової активності підприємливих осіб виявилися найсприятливішими. Сюди надходили іноземні, перш за все, французько-бельгійські капітали. Пояснюючи цей факт, бельгійський дослідник В. Пеетерс зауважував, що «іноземні інвестори були загіпнотизовані динамічною економікою, яка гарантує легкий прибуток[...]. Намагаючись наблизити свої капітали до більш вигідних інвестиційних можливостей, бельгійські інвестори подалися на Схід» [1, с. 17, 20]. У пореформений період у губернії сформувалася щільна залізнична мережа, виникли нові галузі промисловості — металургійна, машинобудівна, вугільна. Якщо в 1884 р. на Катеринославщині діяло лише два металургійні підприємства та 24 шахти, то наприкінці 1890-х рр. тут уже нараховувалося 12 великих залізоробних заводів і більше 250 рудників і копалень [2, с. 3].

Надаючи оцінку вищезгаданим явищам, губернатор Катеринославщини князь П. Святополк-Мирський у своєму звіті імператору за 1898 р. зазначав: «З кожним днем відкриваються нові поклади мінеральних багатств і для їх експлуатації виникають [...] нові акціонерні товариства, будуються заводи, фабрики, утворюються торговельні фірми, — і життя населення швидко, на очах у всіх різко змінюється[...]. Торговельний та промисловий клас захоплюється ризикованими заходами в надії на великі прибутки, — і ці надії часто виправдовуються[...]. Вчорашній бідняк сьогодні стає заможною людиною, а інколи й великим багатієм» [2, с. 4]. Не дивно, що за таких обставин до підприємництва долучалися вихідці з усіх станів і груп населення. Можна погодитися з думкою німецького історика Р. Ліднера, що підприємці царської Росії «як представники транссоціальної суспільної формації були однаково пов'язані формами вертикальної і горизонтальної комунікації як із селянством, так і з аристократією; як зі світом дрібної буржуазії, так і з техніч-

ною інтелігенцією» [3, с. 18]. Актуальним і науково важливим є вивчення прошарку ділових людей — соціальної верстви, яка уособлювала прогрес у тогочасному суспільстві. При цьому ґрунтовне дослідження зазначеного питання неможливо уявити без аналізу гендерної складової цієї верстви, ролі жінок.

Підприємницька діяльність жінок на українських землях у складі Російської імперії, у тому числі в Катеринославській губернії, до цього часу залишається загалом недостатньо вивченою. У працях В. Васильчука, Н. Венгер, А. Задерейчук та О. Шляхова [4—7] проаналізована діяльність підприємиць німецького походження на Півдні України в пореформену добу. Значну увагу автори приділили постаті Софії Фальц-Фейн, представниці відомої родини обрусілих німців. До аналізу підприємницької діяльності жінок в Одесі в другій половині XIX — на початку XX ст. зверталась у своїй розвідці Ю. Королевська. Дослідниця наголошувала, що з другої половини 1870-х рр. жінки, переважно міщанки, почали отримувати в цьому місті дозволи на виробництво певних продуктів і матеріалів, на відкриття фабрик і заводів, каменоломень, складів тощо [8, с. 135]. У статті О. Доніка та О. Шляхова знайшли відображення деякі прояви жіночого підприємництва в індустріальному секторі південноукраїнських губерній, насамперед на Херсонщині [9]. Гендерному аспекту підприємництва на українських землях приділила увагу й Т. Водотика. Дослідниця виокремила успішні бізнесові практики деяких підприємиць Ніжина й Херсона, зазначивши, що «єврейські жінки виявляли значну економічну активність, особливо в Києві» [10, с. 29—30]. Можна згадати й розвідку І. Вановської, де в загальному плані порушувалися питання участі жінок Наддніпрянщини в підприємницькій діяльності та визначалася їх питома вага серед підприємців другої половини XIX — початку XX ст. [11].

У закордонній історіографії можна виокремити статтю О. Анусік, яка висвітлила роль польських аристократок у процесах промислової модернізації на Правобережжі в другій половині XIX ст. [12]. Представниця англо-американської історіографії М. Маррезе, досліджуючи економічну активність жінок у Російській імперії в дореформений період, зазначала, що на дворянок тоді припадало до 40 % усіх оборудок з нерухомістю. На жаль, згадана праця фактично не містить конкретного матеріалу щодо жіночого підприємництва на українських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. [13].

Тож можна констатувати, що проблема становлення та розвитку жіночого підприємництва на українських землях у складі царської Росії в модерний період тільки починає усвідомлюватися як значуще наукове завдання. Спробуємо детальніше розглянути бізнесові практики жінок-промисловиць Катеринославщини в останній чверті XIX — на початку XX ст., з'ясувати їх ділові інтереси, проаналізувати кількісний, соціальний, етнічний і майновий склад, визначити той внесок, який вони зробили в розвиток тогочасного підприємництва.

Зазначена проблематика науково важлива й з теоретико-методологічної точки зору, адже вона безпосередньо пов'язана з такими напрямами досліджень як історія підприємництва (бізнес-історія) та гендерна історія. Тож, розглянемо участь жінок у промисловому підприємництві Катеринославщини в пореформену добу в контексті

набуття ними соціально-рольових характеристик, пов'язаних зі статусом підприємця в Російській імперії, проаналізуємо їх діяльність в історичному контексті. Спираючись на засадничі методологічні принципи історизму й науковості, автор поставив завдання показати жінок-підприємиць як людей свого часу, які в умовах початкового накопичення капіталу та форсованої індустріалізації намагалися знайти своє місце під сонцем та отримати від своїх бізнесових практик бажані прибутки.

Важливим джерелом для характеристики розвитку промислово-підприємницької діяльності жінок Катеринославської губернії є «Списки фабрик і заводів Російської імперії» — офіційні статистичні видання, які публікувалися протягом другої половини XIX — початку XX ст. Тут вказувалися власники підприємств та їх станова належність, обсяги виробництва та кількість робітників. Автором також були використані регіональні довідкові видання, які висвітлювали розвиток підприємництва Катеринославської губернії в пореформений період, а також матеріали податкових органів. Для розкриття зазначеної тематики були залучені «Праці з'їздів гірничопромисловців півдня Росії» початку XX ст. та спогади сучасників.

Треба зазначити, що місце жінки в суспільстві, зокрема у сфері економічної діяльності, тривалий час розглядалося достатньо однозначно. Жінка — це майже виключно матір сімейства та господарка дома. Однак навіть у тогочасному соціумі Російської імперії такі стереотипи традиційної патріархальної свідомості значною мірою вже відходили в минуле. Уявлення про «жіноче» та «чоловіче» у сфері професійної діяльності поступово змінювалися. Так, у 1871 р. був ухвалений закон, який давав право жінкам працювати вчителями, телеграфістами, рахівниками, прикажчиками тощо. Це вже певною мірою сприяло розвитку жіночої ініціативи та самостійності у виборі професій і різних форм занять.

Стосувалося це й підприємництва. Розвиток ринкових відносин у пореформений період обумовив прагнення багатьох жінок, які володіли певним капіталом, організувати власну справу. Тож представниці купецького та дворянського станів, заповзятливі міщанки й селянки, намагаючись вийти за межі родинного кола, усе більше вдавалися до бізнесових практик. Тим паче, що законодавство Російської імперії відкривало для цього певні можливості, наголошуючи, що «всі юридичні постанови, які торкаються купця стосуються рівною мірою і жінок[...]. Вони набувають таким же чином звання купчихи[...]. Купецькі та промислові посвідчення беруть вони на своє ім'я» [14, с. 152]. Сприяло цим заняттям і право жінок на роздільне володіння майном у шлюбі, яке існувало в царській Росії.

Насамперед визначимо питому вагу жіночого підприємництва в промисловості Катеринославської губернії в останній чверті XIX — на початку XX ст. Для характеристики цієї динаміки ми обрали шість часових відрізків, які забезпечені відповідними джерелами. Йдеться про періоди, які знайшли відображення у «Списках фабрик і заводів...», що готувалися Департаментом торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів у 1881, 1887, 1894, 1897, 1903 та 1912 рр. [15—20] [1]. Зроблені на основі цієї статистики підрахунки дали змогу встановити, що наприкінці 1870-х рр.

[1] Водночас треба звернути увагу, що зазначені видання містили інформацію щодо промислових закладів імперії, відповідно, станом на 1879, 1884, 1890, 1895, 1900 та 1909 рр.

в індустріальному секторі економіки Катеринославщини жінки мали у своїй власності 3,7 % усіх фабрик і заводів, тобто 5 з 137. У 1884 р. з 200 промислових підприємств Катеринославської губернії жінкам вже належало 18, тобто 9 %. Загальна кількість жінок-промисловиць у краї зросла з 5 до 17 осіб.

У 1890 р. з 374 підприємств краю жінкам належало 23 або 6,2 %, а самих підприємиць тоді нараховувалося 20 осіб. У другій половині 1890-х рр., тобто в період промислового піднесення, частка жінок, які здійснювали підприємницьку діяльність в індустрії Катеринославщини, зросла до 7,3 %. Хоча загальна кількість «жіночих» фабрик і заводів у губернії, як і число самих підприємиць, у порівнянні з попереднім періодом залишилося без змін — 23 заклади та 20 власниць. Втім на 1900 р. питома вага «жіночих» підприємств зменшилася до 5,1 % (14 закладів), а кількість підприємиць — до 14 осіб. Останнє пояснювалося негативним впливом економічної кризи, яка вразила промисловість імперії, призвела до згортання багатьох бізнесових практик. У 1909 р. жінкам у Катеринославській губернії належало 21 промислове підприємство (з 365 фабрик та заводів) або біля 6 %, а кількість їх власниць (за уточненими даними) складала 20 осіб.

Також маємо враховувати, що наведені дані стосовно кількості «жіночих» фабрик і заводів на Катеринославщині не можна вважати вичерпними. Вищезгадані «Списки...» не містили інформації, по-перше, щодо гірничих підприємств, по-друге — стосовно дрібної промисловості та різного роду майстерень, що мали обсяг виробництва до 1 тис. руб. на рік, і саме вони часто належали жінкам.

Проведений аналіз дав також змогу встановити, що в пореформений період переважна більшість фабрик і заводів Катеринославщини, які належали жінкам, перебувала в їхній одноосібній власності. Однак існували й сімейні фірми, де жінки разом зі своїми чоловіками, братами, сестрами або дітьми були співвласниками промислових підприємств. Так, наприкінці XIX ст. в Катеринославі у співвласності підприємиці Анни Петрової та її сина перебував цегляний завод, а спадковій почесній громадянці Агрипині Гуреєвій та її чоловіку Олександру належало досить велике деревообробне підприємство з річним обсягом виробництва в 54 тис. руб.

Наприкінці XIX ст. більшість підприємиць краю мали у своїй власності по одному підприємству, але були й винятки: три заводи належали купчисі Катерині Фарке, а два підприємства — дворянці Анні Серіковій.

Треба відмітити й відносно короткий термін функціонування багатьох «жіночих» підприємств, адже тільки 10—12 % фабрик і заводів регіону, що належали жінкам, працювали в пореформену добу довше 6—7 років. Протягом чверті століття (1884—1909 рр.) на Катеринославщині безперервно діяло лише одне таке підприємство — паровий вальцьовий млин купчихи Анни Шор з Нікополя. Без сумніву, давалася взнаки нестача освіти й фахової підготовки чималої кількості підприємиць, брак комерційних здібностей чи досвіду. Багато хто з них був вимушений покладатись у веденні своїх бізнесових справ на найманих управителів, які далеко не завжди виправдовували надії своїх роботодавиць.

Зупинимося на питанні кількості робітників, які працювали на підприємствах, що належали жінкам. Більшість таких закладів мали відносно незначну кількість

робітників — у середньому 15—20 осіб. Борошномельні млини й підприємства з виготовлення сельтерської води нерідко нараховували всього 2—3 робітники, але на деяких «жіночих» фабриках і заводах працювали декілька сотень працівників.

Підприємницькі стратегії жінок Катеринославщини залежали від багатьох чинників. Переважно вони визначалися попитом населення на ту чи іншу продукцію, станом ринку, прибутковістю тих чи інших галузей виробництва. Намагаючись знайти свою нішу в підприємницькій діяльності, заповзятливі жінки мали зважати й на наявну в тій чи іншій сфері економіки конкуренцію.

Факти свідчать, що в останній чверті XIX ст. жінки найчастіше віддавали перевагу харчовій промисловості, займалися переробкою продукції аграрного сектора, створювали борошномельні млини й винокурні. Такий бізнес не вимагав значних інвестицій та великої кількості робітників, але обіцяв чималі прибутки. Останню тезу цілковито підтверджують податкові матеріали за 1896 р., які свідчили, що власники борошномельних підприємств Катеринославської губернії в середньому мали прибутки на рівні 10,1—18,1 % [21, с. 56, 149]. У борошномельній галузі краю станом на 1884 р. працювало сім товарних млинів, які належали жінкам, або 11,2 % від їх загальної кількості. Цим виробництвом займалися і представниці титулованого дворянства, наприклад, статс-дама імператорського двору, власниця Чаплинської економії під Катеринославом, графиня Єлизавета Андріївна Воронцова-Дашкова, яка володіла у Новомосковському повіті губернії млином, річний обсяг виробництва якого становив 20 тис. руб., а поселянка з Катеринослава Анна Фаст мала млин продуктивністю 128 тис. руб. [16, с. 389—391]. У Слов'яносербському повіті губернії діяв винокурний завод, якій належав доньці очільника місцевого дворянства, принцесі Євдокії Михайлівні Мюрат (дружині Луї Наполеона Мюрата), а підприємство з випуску сельтерської води — катеринославській міщанці Євдокії Скорописовій [16, с. 512].

Ділові жінки Катеринославщини активно займалися виробництвом будівельних матеріалів — цегли, цементу, вапняку, алебастру тощо, що пояснюється постійним зростанням промисловості губернії, масовим будівництвом заводів і житла. Прибутки, які приносили, наприклад, цегляні заводи, наприкінці XIX ст. складали 18,5 % у гільдійських підприємств та 15,2 % у не гільдійських [21, с. 56, 149]. Станом на 1890 р. жінкам належало шість підприємств з виготовлення цегли, або 6,7 % від загальної кількості виробництв цього профілю. Серед власниць були купчиха Розалія Непомніна з Катеринослава, що мала в губернському місті два заводи з річним обсягом виробництва 2 та 6 тис. руб., а також графиня Анна Строганова, яка в селі Дніпровському Олександрівського повіту володіла заводом з виготовлення цегли з річним обігом 3 тис. руб. [17, с. 308—310]. У 1895 р. таких підприємств у власності жінок уже нараховувалося сім (з 57 закладів), тобто їх частка збільшилася до 12,3 %.

У металургійному та машинобудівному виробництві Катеринославщини жінок-підприємиць було мало, але маємо приклади власниць великих підприємств. Приміром, наприкінці XIX ст. купчиха Анна Заславська мала в Катеринославі майстерню з виготовлення сільськогосподарських машин з обсягом виробництва

20 тис. руб., а Марії Щепанкевич, дружині німецького підданого, належав Перший арматурний та мідноливарний завод, заснований у 1895 р. [17, с. 375; 18, с. 265].

На початку XX ст. бізнесові інтереси підприємиць Катеринославщини не зазнали особливих змін: їм належало сім значних товарних млинів та п'ять винокурень і горілчаних заводів. Зокрема, в Луганську діяли спиртоочисний завод баронеси Катерини Медем, вдови сенатора та дійсного таємного радника (річний обіг 29,3 тис. руб.), та винокурня Марії Лошкарьової, вдови генерал-лейтенанта (40,7 тис. руб.) [20, с. 159—160].

Як і раніше жінки засновували заводи, які виготовляли різні будівельні матеріали, переважно цеглу. У 1909 р. такі підприємства в Катеринославі належали дружині польського інженера Вірі Островській (річне виробництво 22 тис. руб.) та дворянці Анні Пукаловій (29 тис. руб.) [20, с. 277—279]. Крім того, у Павлоградському повіті діяв цегляний завод дворянки Марії Телесницької (73 тис. руб.).

На початку XX ст. жінки-підприємиці звернулися до виготовлення паперу та видавничої справи. На Катеринославщині в 1909 р. три друкарні належали жінкам: Есфірь Брайловській, яка мала ще й фабрику з виготовлення конвертів, Естель Торговицькій, міщанці з Олександрівська, та Марії Мазанковій, дворянці з Нікополя [20, с. 107]. Середній прибуток таких підприємств у 1896 р. становив 18 %, що природно обумовлювало інтерес підприємиць до цієї галузі [21, с. 56].

Окремо слід згадати підприємиць, які займалися видобутком вугілля на Катеринославщині. Переважно це були місцеві землевласниці, які небезпідставно розраховували отримати чималий прибуток від видобутку вугілля, ціни на яке в пореформений період постійно зростали. Тож станом на 1884 р. поміщицям Бахмутського повіту належала майже третина всіх гірничодобувних підприємств, які знаходились в індивідуальній власності. Володіли шахтами княгиня Є. Кудашова, поміщиці Д. Мандрикіна, Є. Нестерова та Р. Шахова. Наприклад, рудник Є. Нестерової, де видобуток вугілля сягав 1300 тис. пудів на рік, був одним із найбільших у краї [22, с. 300, 304]. Гірничими підприємствами на Донбасі в цей період володіли також княгині М. і С. Долгорукі та М. Раєвська.

Прибутки вищезгаданих підприємиць часто були вельми значними. Директор Гірничого департаменту К. Скальковський у своїх спогадах звертав увагу на той факт, що «на Півдні навіть глухі поміщиці, які раніше мали декілька сотень рублів річного прибутку від своїх маєтків, подвизалися тепер у Монте-Карло» [23, с. 256]. Але економічна криза кінця 1880-х рр. спричинила цілу хвилю банкрутств і чимало власниць копалень, які не володіли необхідними навичками й досвідом підприємницької діяльності в гірничій справі, розорилися. Така доля спіткала вугільне підприємство княгині Кудашової та копальні княгинь Долгоруких. Шахти княгині М. Долгорукої, дружини члена Державної Ради та статс-секретаря імперії, ще в другій половині 1870-х рр. активно працювали, але згодом справи погіршилися. Як зазначали земські діячі регіону, «було велике підприємство, але заплутано управителем, який ледь не довів власницю до розорення; тому і справа припинена» [22, с. 270].

У 80-х рр. XIX ст. припинило видобуток вугілля гірниче підприємство поміщиці М. Раєвської, копальні якої, за повідомленням сучасників, «розвалилися та

не працюють» [22, с. 270]. У результаті частка «жіночих» гірничопромислових підприємств на межі XX ст. скоротилася, за підрахунками автора, до 2,6 %. Тож, у матеріалах XXV з'їзду гірничопромисловців півдня (1901 р.) в переліку відправників вугілля з шахт Донбасу згадувалися лише дві індивідуальні фірми, які належали жінкам — Людмили Іванової та Софії Прохорової. Підприємство спадкової почесної громадянки Л. Іванової протягом року (з вересня 1899 до вересня 1900 рр.) відвантажило на ринок з копалень Олександрівського рудника в Бахмутському повіті 1 млн 568 тис. пуд. вугілля [24].

На початку XX ст., коли в імперії розпочалося нове економічне зростання, кількість «жіночих» вугільних підприємств у Донецькому басейні знов збільшується. За даними «Списку фабрик і заводів...» від 1910 р. в гірничій галузі Катеринославської губернії діяли шахти Людмили Іванової, Єлизавети Левестам, Віри Пестерєвої та Ніни Такайшвілі. Лише на Покровському кам'яновугільному руднику вдови штабс-капітана Є. Левестам у Слов'яносербському повіті видобувалося 5 млн пуд., а обсяг виробництва у грошовому еквіваленті сягав 400 тис. руб. Працювало на її копальнях 460 робітників [25, с. 959—961]. Частка «жіночих» фірм у складі вугільних підприємств Катеринославщини становила тоді 8 %.

Важливими параметрами оцінки жіночого підприємництва є соціальний, етнічний та майновий склад власниць промислових підприємств Катеринославщини, а також їхній сімейний статус.

Матеріали табл. 1 доводять, що серед жінок, представниць промислової буржуазії краю, в останній чверті XIX ст. переважали купчихи та почесні громадянки, яких, за нашими підрахунками, було від 60 % у 1879 р. до 40 % у 1900 р. Вони володіли чималими коштами, мали досвід у бізнесових практиках і саме їм були притаманні ділова активність і наполегливість у досягненні мети. У 1909 р. частка купчих серед підприємиць Катеринославщини зменшується до 33,3 %, що можна пояснити тим, що підприємницька діяльність у Російській імперії на цей час уже не залежала від приналежності до купецької гільдії.

Табл. 1. **Соціальний склад власниць промислових підприємств Катеринославської губернії останньої чверті XIX — початку XX ст.** *

Рік	Дворяни (%)	Купці та почесні громадяни (%)	Міщани (%)	Селяни (поселяни-власники) (%)	Представники інтелігенції та духовенства (%)
1879	20	60	20	—	—
1884	31,3	37,5	18,8	12,5	—
1890	17,7	47,1	29,4	5,9	—
1900	20	40	20	10	10
1909	50	33,3	16,6	—	—

* Складено на основі: [15—17; 19; 20]. Інформація щодо станової належності підприємиць за 1895 р. в офіційній статистиці відсутня.

Суттєву частку серед жінок-підприємиць губернії складали представниці вищого стану тогочасного суспільства — дворянки. Наприкінці XIX ст. їх питома вага серед підприємниць краю (не рахуючи гірничу галузь) складала від 17,7 до 31,3 %, а на початку XX ст. зросла до 50 %. Саме дворянки-землевласниці створювали у своїх маєтках підприємства з обробки продукції аграрного сектору — винокурні, горілчані заводи, млини тощо, активно займалися гірничозаводською промисловістю, виробництвом цегли й видобутком вугілля. Найкращі можливості для організації власного бізнесу мали представниці відомих аристократичних родин, які використовували зв'язки з царським двором та урядовими колами для вирішення своїх фінансових проблем. Так, міністр фінансів Російської імперії М. Рейтерн згадував, як під час придворного балу в 1880-х рр. ще «при вході одна дама прохала в нього позику в 500 тис., потім інша клопотала вибачити їй 200 тис., після цієї третя просила подарувати їй 300 тис.» [26, с. 131]. Варто погодитися з американським істориком С. Беккером, який акцентував у своїй праці на тому, що в період пізнього самодержавства представники вищого стану Російської імперії «успішно пристосувалися до часів, що змінилися [...] чудово засвоїли принципи капіталізму й політику залаштункових впливів» [27, с. 7].

Якщо дворянки й купчихи, успадкувавши капітал, часто продовжували розвивати бізнес чоловіків або батьків, то міщанки й селянки переважно вдавалися до підприємницької діяльності, спираючись на власний капітал, накопичений під час їхньої комерційної діяльності. Відповідні приклади успішних бізнесових практик у пореформену добу дали представниці міщанства Катеринославської губернії, питома вага яких серед підприємиць Катеринославщини наприкінці XIX ст. коливалася від 18,8 до 29,4 %. Додамо, що міщанки переважно відкривали друкарні, підприємства з виробництва паперу та харчових продуктів.

Селянки Катеринославщини в модерний період теж демонстрували тяжіння до підприємництва, хоча питома вага представниць цього стану була незначною — від 5,9 до 12,5 %. Статистика 1909 р. взагалі не зафіксувала наявність їхніх підприємств у промисловості краю, оскільки більшість їх закладів мали обсяги виробництва до 2 тис. руб.

Можна стверджувати, що соціальні межі прошарку підприємиць Катеринославщини були доволі розмитими, не чіткими, «створюючи враження гібридної соціальної групи» [3, с. 17]. Жінки, походячи з різних станів тогочасного суспільства, могли діяти в різних соціальних просторах, маючи певні відмінності в стереотипах поведінки та стилі життя. Але в основі їхньої діяльності все ж було прагнення отримати якнайбільший прибуток, примножити свої статки.

Без сумніву важливим для характеристики жіночого підприємництва пореформеної доби є питання етнічної приналежності, адже підприємницький загал являв собою складний конгломерат репрезентантів різних етнічних груп з притаманними їм психологією, стереотипами поведінки тощо [2]. І хоча цей показник не

[2] Погоджуємося з твердженням Т. Водотики, яка наголошувала у своїх студіях, що «етнічне походження безумовно впливало на спосіб ведення справ — культуру підприємництва. Євреї, німці, чехи, французи, часто переселенці в першому чи другому поколіннях, привносили нові риси, часто виступаючи агентами змін» [10, с. 26].

піддається точним вимірюванням, з певною часткою вірогідності його можна вирахувати, орієнтуючись на прізвища, імена та по батькові жінок, у власності яких перебували фабрики й заводи Катеринославщини (див. табл. 2).

Очевидно, що протягом усього досліджуваного періоду у промисловості Катеринославщини домінували етнічні росіянки, частка яких поступово скорочувалася — з 60 до 40 %. За становим поділом це переважно були купчихи або дворянки. Підприємиці російського походження займалися бізнесовою діяльністю практично в усіх секторах промисловості регіону. Їм належала переважна більшість борошномельних млинів, винокурних і цегельних заводів, якими жінки Катеринославщини володіли в той період. Крім того, вони створювали підприємства з обробки металу та виготовлення машин.

Водночас серед жінок-промисловиць помітно збільшується питома вага єврейських підприємиць — з 6 до 20 %. Прискорене будівництво нових підприємств та урбанізаційні процеси в краї від початку 1890-х рр. стимулювали їхню комерційну активність і сприяли залученню єврейських капіталів до розвитку промисловості Катеринославщини. Підприємиці цієї етнічної групи майже виключно належали до купецького стану й міщанства, вкладали свої кошти переважно в переробку продукції сільського господарства, засновували цегельні заводи, друкарні тощо.

З часом усе активнішими у своїх бізнесових практиках стають жінки німецького походження, менонітки. Насамперед це були купчихи або поселянки Півдня України. Протягом 1880—1890-х рр. та першого десятиліття XX ст. їхня питома вага в промисловості краю зросла від 5,9 до 35,7 %. Варто взяти до уваги думку української дослідниці Н. Венгер, яка зазначала, що менонітки, отримуючи підприємства в спадок, зазвичай продовжували розвивати сімейну справу, часто передовіряючи управління своїми підприємствами «найманим особам з числа професійно підготовлених спеціалістів, представників даних конгрегацій» [5, с. 277]. Зрештою серед німецькомовних комерсанток було багато власниць закладів, що виготовляли будівельні матеріали, землеробські машини й знаряддя, працювали в харчовій

Табл. 2. **Етноконфесійна приналежність власниць промислових підприємств Катеринославщини (остання чверть XIX — початок XX ст.)** *

Етноконфесійні групи	1879 р. (%)	1884 р. (%)	1890 р. (%)	1895 р. (%)	1900 р. (%)	1909 р. (%)
Українки		11,8	15	10	7,1	15
Росіянки	60	53	50	55	42,9	40
Єврейки	—	5,9	20	15	14,3	20
Німкені, у т. ч. менонітки	40	5,9	10	15	35,7	20
Польки	—	—	5	5	—	—
Інші (бельгійки, француженки, сербки)	—	17,7	—	—	—	5

* Складено на основі: [15—20].

промисловості. Приміром, Єві Нібур, представниці династії борошномелів, наприкінці XIX ст. належав великий товарний млин на Хортиці з продуктивністю 105,4 тис. руб. [18, с. 676]. Менонітки Марія Вальман, Юстинія та Єва Лепп брали активну участь в управлінні машинобудівними заводами фірми «Лепп і Вальман», які працювали в Олександрівську Катеринославської губернії [5, с. 388].

Помітною була й питома вага етнічних українок серед підприємиць, які керували промисловими виробництвами, хоча й коливалася в межах 10—15 %. Слід враховувати, що дворянки, міщанки та селянки українського походження нерідко володіли дрібними підприємствами — борошномельними млинами, винокурнями й цегельнями, які тогочасна офіційна статистика зазвичай не охоплювала. Хоча й з цього правила були й виключення. Так, у 1890 р. міщанці Марії Тарновській належав паровий млин у Катеринославі з продуктивністю 8 тис. руб. Любов Немчинович, етнічна українка, дворянка, мала в 1900 р. винокурний завод у Маріупольському повіті із продуктивністю 85 тис. руб., а дворянка Анна Люткевич — велику винокурню з обігом 142 тис. руб. [20, с. 159].

Долучалися до промислового підприємництва етнічні польки. Переважно це були місцеві землевласниці, які організовували у своїх маєтках борошномельне виробництво й винокурні. Можна погодитися з польською дослідницею О. Анусік, яка зазначала, що в «Україні значний вплив мав польський капітал (йшлося про Київську та Волинську губернії — *О. Ш.*), пов'язаний переважно з [...] переробкою сільськогосподарської продукції» [12, с. 100]. На Катеринославщині польський сегмент у підприємницькому загалі жінок-промисловиць у 1890-х рр. складав лише 5 %. Серед підприємиць польського походження, власниць борошномельних млинів, були Марія Вибрановська (мала в Бахмутському повіті заклад з обігом 1 тис. руб.) та Емілія Догальська (млин у Новомосковському повіті з обігом 3 тис. руб.) [17, с. 441; 18, с. 670]. Суттєве скорочення дворянського землеволодіння в Катеринославській губернії на початку XX ст. негативно позначилося на підприємницьких практиках, тож у «Списках фабрик і заводів...», виданих у 1912 р., польські підприємиці взагалі не фігурують.

Суттєвим параметром оцінки жіночого підприємництва є також його майнові характеристики. Для хоча б приблизного визначення статків тогочасних ділових жінок були використані вищезгадані «Списки фабрик і заводів...», де вказувалася вартість продукції, виробленої на тому чи іншому підприємстві протягом року. Історіографічна традиція виділяє серед підприємницького загалу Російської імперії дрібну, середню та велику буржуазію: до першої групи відносять власників фабрик і заводів із річною продуктивністю до 2 тис. руб., до другої — від 2 до 10 тис. руб., третьої — більше 10 тис. руб. на рік. Маємо враховувати, що тогочасна офіційна статистика виокремлювала надвеликі підприємства з обігом більше 100 тис. руб. Укладена нами таблиця ілюструє розподіл власниць засобів виробництва в Катеринославській губернії (без гірничопромислових підприємств) за їх капіталами (див. табл. 3).

Отже, протягом останньої чверті XIX — початку XX ст. значна частина підприємиць Катеринославщини належала до середньої буржуазії. Хоча питома вага зазначеної групи з часом відчутно зменшується — від 68,8 % у 1884 р. до 10 % у

1909 р., але суттєво зростає частка власниць засобів виробництва з річним обігом від 10 до 100 тис. руб., а також тих, хто мав потужні підприємства з продуктивністю більше за 100 тис. руб. Слід враховувати, що дрібні підприємства з обсягом виробництва до 2 тис. руб. були представлені лише в тій урядовій статистиці, яка стосувалася другої половини 1890-х рр., при цьому складали вони близько третини загальної кількості закладів, якими володіли жінки-промисловці на Катеринославщині. Тож можемо припустити, що реальна питома вага дрібної буржуазії серед підприємиць губернії в інші часові відрізки пореформеного періоду теж була досить вагомою. Вочевидь наведена в табл. 3 інформація демонструє лише верхню частину своєрідної підприємницької піраміди, яка існувала на Катеринославщині в модерну добу.

Диференціація в підприємницькому загалі жінок-промисловиць краю була досить суттєвою: підприємицею, з одного боку, була Марія Бикова, яка в Павлоградському повіті наприкінці XIX ст. мала невеликий млин, де працював один робітник, а вартість виготовленої за рік продукції становила всього 390 руб., а з іншого — Анна Шор з Нікополя, підприємство якої виробляло борошна на суму 250 тис. руб.

Нарешті розглянемо розподіл підприємиць губернії за їх сімейним станом. Треба зазначити, що матеріали «Списків фабрик і заводів...» дозволяють зробити певні висновки щодо сімейного стану жінок, які займалися підприємництвом, попри те, що ці видання далеко не завжди наводили відповідну інформацію. Вони дають змогу виявити тенденцію поступового зменшення частки вдовиць у загальній кількості підприємиць та зростання питомої ваги заміжніх і самотніх жінок. Це свідчило про все більш активне прагнення жіноцтва вийти за межі сімейного кола, подолати своєрідну патріархальну модель відносин як в родині, так і в суспільстві в цілому.

Модерна доба дала чимало прикладів успішної підприємницької діяльності жінок в індустрії Катеринославщини, що володіли значними або дуже значними статками. Так, до знакових постатей краю можна віднести купчиху, німецьку підданy Катерину Фарке, якій належав цегляний завод у Бахмуті (з обігом 7 тис. руб.).

Табл. 3. **Майновий склад власниць промислових підприємств Катеринославської губернії останньої чверті XIX — початку XX ст.** *

Рік	Річне виробництво до 2 тис. руб. (%)	Річне виробництво від 2 до 10 тис. руб. (%)	Річне виробництво від 10 до 100 тис. руб. (%)	Річне виробництво більше 100 тис. руб. (%)
1879 р.	—	60	40	—
1884 р.	—	68,8	25	6,3
1890 р.	—	31,8	59,1	9,1
1895 р.	31,8	27,3	9,1	31,8
1900 р.	14,3	35,7	28,5	21,4
1909 р.	—	10	75	15

* Складено на основі: [15—20]. Офіційна статистика за 1879, 1884, 1890 та 1909 рр. не містила даних стосовно промислових підприємств з обсягом виробництва менше 2 тис. руб.

Це підприємство в 1879 р. збудував Едмунд Фарке, після смерті якого завод перейшов його вдові — Катерині. Сучасники підкреслювали, що продукція її заводу була «вельми доброї якості». Крім того, К. Фарке успадкувала від свого чоловіка завод у Бахмуті, який станом на 1890 р. випускав до 1,5 млн пляшок із зеленого скла на рік, а також вази, кружки, попільнички, склянки, які користувалися чималим попитом. Належав їй і невеликий завод із виробництва алебастру. На початку ж XX ст. всі три заводи, що належали К. Фарке, були об'єднані нею в одне велике підприємство, яке виробляло цеглу, алебастр і пляшки, а його загальна продуктивність складала 287 тис. руб. на рік [20, с. 279]. Управителем на цьому заводі був інженер чеського походження В. Штерцер. У Бахмуті на підприємстві К. Фарке працювало 255 робітників. Власниця приділяла належну увагу їх матеріальному становищу: сучасники згадували, що при заводі фірми «Е.М. Фарке» «щорічно відкладалися невеликі суми для створення капіталу, який [був] призначений для допомоги хворим і взагалі тимчасово нужденним робітникам» [28, с. 166]. Отже, можна говорити про наявність у підприємиці прагнення мотивувати робітників до якісної, сумлінної праці, забезпечивши їм певний соціальний захист.

Найвідомішою підприємицею на Катеринославщині на початку XX ст. була Віра Пестерєва (в дівоцтві Карпова) (1877—1934). Її батько, Петро Карпов (1838—1903), певний час був предводителем дворянства Бахмутського повіту та належав до числа великих гірничопромисловців Донецького басейну, володів мільйонним статком. У 1903 р., після смерті шахтовласника, його гірничопромислове підприємство перейшло в управління доньок — Віри, Марії та Софії Карпових, які спочатку створили торговельний дім, а згодом і «Товариство на паях Вознесенського кам'яновугільного рудника» з основним капіталом у 9 млн руб. [29].

Марія та Софія Карпови не виявили особливої схильності до заняття бізнесом, натомість Віра, їх старша сестра, продовжила сімейну справу та активно долучилася до підприємництва. Прагнучи фінансової незалежності від чоловіків і самостійності у своїх вчинках, вона в 1905 р. заснувала на власній землі в Бахмутському повіті ще одне велике вугільне підприємство — Трудівські кам'яновугільні копальні. Підприємиця відзначалася практичним розумом і наполегливістю. У 1908 р. річний обіг її фірми дорівнював 5,5 млн руб. В 1914 р. на руднику В. Пестерєвої було видобуто 9 млн 833 тис. пуд. вугілля і працювало 1017 робітників [30, с. 104—113]. Додамо, що власницею було влаштовано робітниче селище, яке складалося з 12 казарм на 425 робітників та 30 будиночків на 177 осіб. Діяла й заснована нею школа на 150 учнів, де працювали дві вчительки. Функціонував фельдшерський пункт для надання першої медичної допомоги [31, с. 72].

Трудівські кам'яновугільні копальні мали широке представництво в Харкові, Катеринославі, Маріуполі й Одесі. Напередодні Першої світової війни В. Пестерєвій належав великий склад вугілля в Одесі, з якого здійснювалася гуртова торгівля в усіх причорноморських містах. Займалася вона й переробною промисловістю: на початку XX ст. їй належав Трудівський винокурний завод у Бахмутському повіті. В 1909 р. на цьому заводі, що був оснащений паровим двигуном і виробляв продукції на суму 64 тис. руб. на рік, працювало 30 робітників [20, с. 160].

Не забувала В. Пестерєва й про доброчинність, зокрема вона опікувалася Бахмутською жіночою гімназією, активно пропагувала агрономічні знання серед місцевих селян. Під час Першої світової війни вона долучилася до надання допомоги пораненим на фронті: у серпні 1914 р. була єдиною жінкою, яка брала участь у засіданні Катеринославського губернського комітету Всеросійського земського союзу, де розглядалися питання надання допомоги пораненим солдатам і біженцям. Сама підприємиця зазначала, що в Бахмутському повіті нею було влаштовано шпиталь на 15 ліжок, «і в тому ж приміщенні на гроші Товариства Вознесенського рудника — ще 10 ліжок» [32, с. 7]. Про тогочасний статус Віри Петрівни як підприємиці та повноцінної власниці великого підприємства свідчить той факт, що її чоловік, гірничий інженер В. Пестерєв, брав участь у з'їздах гірничопромисловців лише в якості представника від кам'яновугільного рудника своєї дружини[3].

Підсумовуючи, зазначимо, що в пореформену добу приватне підприємництво, зокрема й за участі жінок, почало відігравати суттєву роль в економіці Катеринославщини. Сформувався прошарок жінок-підприємиць, які володіли значними капіталами й здійснювали успішний менеджмент, очолюючи низку відомих фірм. Загалом, за нашими підрахунками, у промисловості краю (без урахування гірничої галузі) протягом останньої чверті XIX — початку XX ст. підприємницькою діяльністю займалася 81 жінка, демонструючи чималу заповзятливість, ділову ініціативу та високу енергію, активно сприяючи промисловій модернізації краю. З часом спектр їх комерційних інтересів розширювався, як і кількість підприємств, які перебували в їхній власності (з 5 до 20). Пріоритетом бізнесових інтересів жінок-промисловиць Катеринославщини стали борошномельна галузь, винокуріння та виготовлення будівельних матеріалів, адже ці виробництва не вимагали значних капіталовкладень, а натомість приносили своїм господарям найбільший зиск, який наприкінці XIX ст. сягав 18—19 %. Жінки були й серед власників великих фірм, які займались обробкою металів і видобували вугілля в Донецькому басейні. Частка «жіночих» фабрик і заводів губернії від 1870-х рр. до початку XX ст. зросла від 3,7 % до 9 %. При цьому до бізнесових практик вдавалися представниці всіх станів тогочасного соціуму, хоча переважали дворянки й купчихи. Національний склад цієї групи підприємиць був поліетнічним, але перед вели росіянки, єврейки й німкені. Суттєвою була й роль комерсанток українського походження, питома вага яких становила 15,8 %. Але для підприємиць усіх соціальних та етнічних груп населення безумовним пріоритетом був саме економічний інтерес, що сприяло уніфікації їх бізнесової діяльності.

На своєму шляху жінки-підприємиці долали багато перешкод, спричинених нестачею освіти та спеціальних знань, упередженим ставленням тогочасно-

[3] Уже після революції 1917 р., перебуваючи в еміграції, Віра Пестерєва активно намагалася відстоювати свої права та прагнула добитися від радянського уряду компенсації в сумі 45 млн доларів за своє націоналізоване майно. Тож у 1925 р. вона звернулася з позовом до суду в м. Нью-Йорк, вимагаючи накладання арешту на фонди радянських торговельних організацій у США. Однак суд цей позив відхилив [33, с. 1].

го соціуму до діяльних жінок. Утім підприємницька діяльність усе ж давала жінкам можливість здобути фінансову незалежність та певну самостійність, що в перспективі впливало на зміну гендерних ролей як у сімейних відносинах, так і в громадському житті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Peeters, V. Stal u stepu. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Пеетерс В. Сталь у степу. Київ, 2010. 104 с.].
2. Svyatopolk-Mirskiy, P. Vsepoddaneyshiy otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1898 god. Katerynoslav, 1899 [in Russian].
[Святополк-Мирский П. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год. Екатеринослав. 1899. 12 с.].
3. Lindner, R. Pidpryiemtsi i misto v Ukraini, 1860—1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rossiiskoi imperii). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ, 2008. 504 с.].
4. Vasylchuk, V. Falts-Feiny — "Tavriiski koroli". *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Seriia "Istoriia, ekonomika, filosofiia"*. 2018. 23: 158-166 [in Ukrainian].
[Васильчук В. Фальц-Фейни — «Таврійські королі». *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. 2018. Вип. 23. С. 158—166].
5. Venger, N.V. Mennonitskoe predprinimatelstvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdu kongregatsiey, klanom i rossiyskim obschestvom (1789—1920). Dnipropetrovsk, 2009 [in Russian].
[Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789—1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.].
6. Zadereychuk, A.A. Pischevaya promyshlennost Falts-Feynov. *Bobyleva, S.I. (Ed.). Voprosy germanskoy istorii*: sb. nauchn. tr. Dnipropetrovsk, 2011. 26-33 [in Russian].
[Задерейчук А.А. Пищевая промышленность Фальц-Фейнов. *Вопросы германской истории*: сб. научн. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск, 2011. С. 26—33].
7. Shliakhov, O.B. Etnichni parametry «zhinochoho» pidpryiemnytstva na Pivdni Ukrainy naprykintsi XIX — na pochatku XX st.: nimetskomovnyi sehment. *Venher, N.V. & Troian, S.S. (Eds.). Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*: zb. nauk. pr. Dnipro, 2024. 50: 21-29 [in Ukrainian].
[Шляхов О.Б. Етнічні параметри «жіночого» підприємництва на Півдні України наприкінці XIX — на початку XX ст.: німецькомовний сегмент. *Сучасні дослідження з німецької історії*: зб. наук. пр. / голов. співред. Н.В. Венгер, С.С. Троян. Дніпро, 2024. № 50. С. 21—29].
8. Korolevska, Yu.Yu. Rozshyrennia sfer profesiinoi diialnosti zhinotstva m. Odesy v druhii polovyni XIX — pochatku XX st. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti). *Zapysky istorychnoho fakultetu*. 2013. 23: 129-137 [in Ukrainian].
[Королевська Ю.Ю. Розширення сфер професійної діяльності жіноцтва м. Одеси в другій половині XIX — початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету.* 2013. Вип. 23. С. 129—137].
9. Shliakhov, O.B. & Donik, O.M. Promyslovtsi Pivdnia Ukrainy ta ikhni pidpryiemnytski praktyky naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2022. 3: 59-80 [in Ukrainian].

[Шляхов О.Б., Донік О.М. Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 59—80].

10. Vodotyka, T.C. Istorii uspikhu: vydatni ukrainski biznesmeny XIX st. Kharkiv, 2020 [in Ukrainian].
[Водотика Т.С. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків, 2020. 235 с.].
11. Vanovska, I.M. Zhinoche pidpryiemnytstvo iak faktor modernizatsii Ukrainy u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. *Istoriia ta heohrafiia*: zb. nauk. prats. Kharkiv, 2019. 56: 22-28 [in Ukrainian].
[Вановська І.М. Жіноче підприємництво як фактор модернізації України у другій половині XIX — на початку XX ст. *Історія та географія*. зб. наук. праць / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 22—28].
12. Anusik, A. Rola ziemiaństwa polskiego w industrializacji Ukrainy w drugiej połowie XIX wieku. *Studia z historii społeczno-gospodarczej* / Uniwersytet Łódzki. 2010. VII: 97-111 [in Polish].
13. Marreze, M.L. A women's kingdom: noblewomen and the control of property (1700—1861). Cornell, 2002. 276 p.
14. Shershenevich, G.F. Kurs torhovogo prava: v 2-h t. Saint Petersburg, 1908. T. 1 [in Russian].
[Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права: в 2-х т. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. 515 с.].
15. Orlov, P.A. Ukazatel fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii s Tsarstvom Polskim i Velikim knyazhestvom Finlyandskim: Materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki. Saint Petersburg, 1881 [in Russian].
[Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. свед. Деп. торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1881. IX, 753 с.].
16. Orlov, P.A. Ukazatel fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii i Tsarstva Polskogo: materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki. Saint Petersburg, 1887 [in Russian].
[Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1887. XIV, 824 с.].
17. Orlov, P.A. Ukazatel fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii: materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki. Saint Petersburg, 1894 [in Russian].
[Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур. 3-е изд., испр. и. доп. Санкт-Петербург, 1894. 826 с.].
18. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost Rossii. Perechen fabrik i zavodov. Saint Petersburg, 1897 [in Russian].
[Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. Санкт-Петербург, 1897. 63, VI, 1049 с.].
19. Spisok fabrik i zavodov Evropeyskoy Rossii. Ministerstvo finansov. Saint Petersburg, 1903 [in Russian].
[Список фабрик и заводов Европейской России. Министерство финансов. Санкт-Петербург. 1903. 838 с.].
20. Varzar, V.E. (Ed.). Spisok fabrik i zavodov Rossiyskoy imperii. Saint Petersburg, 1912 [in Russian].

[Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В.Е. Варзара. Санкт-Петербург, 1912. 626+LXXXIX с.].
21. Statisticheskie rezultaty protsentnogo i raskladochnogo sborov ... po ischisleniyu, klassifikatsii i opredeleniyu oborotov i pribyley torgovykh i promyshlennykh predpriyatiy, podlezhashchikh sim sboram (1888—1900). Saint Petersburg, 1900 [in Russian].
[Статистические результаты процентного и раскладочного сборов ... по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам (1888—1900) / Министерство финансов. Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург. 1900. 221 с.].
22. Sbornik statisticheskih svedeniy po Ekaterinoslavskoy gubernii. T. 2. Bahmutskiy uezd. Katerynoslav, 1886 [in Russian].
[Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав. 1886. 855 с.].
23. Skalkovskiy, K.A. Novaya kniga. Publitsistika. Ekonomicheskie voprosy. Putevye vpechatleniya. Saint Petersburg, 1904 [in Russian].
[Скальковский К.А. Новая книга. Публицистика. Экономические вопросы. Путевые впечатления. Санкт-Петербург. 1904. 556 с.].
24. Trudy XXV Sezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii. Kharkiv, 1901. T. 2 [in Russian].
[Труды XXV Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков. 1901. Т. 2. 673 с.].
25. Spisok fabrik i zavodov Rossii. Po oficialnym dannym fabrichnogo, podatnogo i gornogo nadzora. Saint Petersburg, 1910 [in Russian].
[Список фабрик и заводов России. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. Санкт-Петербург, 1910. 1034 с.].
26. Bogdanovich, A.V. Tri poslednih samoderzhtsa. Dnevnik. Moscow, 1990 [in Russian].
[Богданович А.В. Три последних самодержца. Дневник. Москва. 1990. 608 с.].
27. Bekker, S. Mif o russkom dvoryanstve: Dvoryanstvo i privilegii poslednero perioda imperatorskoy Rossii. Moscow, 2004 [in Russian].
[Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва, 2004. 344 с.].
28. Aksenov, S. Polozhenie fabrichno-zavodskoy promyshlennosti i rabochih v Ekaterinoslavskoy gubernii v 1899—1900 godah. *Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar 1903 goda.* Katerynoslav, 1903. 127-166 [in Russian].
[Аксенов С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899—1900 годах. *Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года.* Екатеринослав, 1903. С. 127—166].
29. Ustav "Tovaryshchestva na payakh Voznesenskoho kamennouholnoho rudnika naslednyts deystvitelnogo statskogo sovetnyka Petra Aleksandrovycha Karpova": utverzhden 13 maya 1911 goda. Kharkiv, 1912 [in Russian].
[Устав «Товарищества на паях Вознесенского каменноугольного рудника наследниц действительного статского советника Петра Александровича Карпова»: утвержден 13 мая 1911 года. Харьков, 1912. 32 с.].
30. Kandaurov, D.P. Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy imperii (isklyuchaya Finlyandiyu). Petrograd, 1914 [in Russian].
[Кандуров Д.П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Изд. 2-е. Петроград, 1914. 1612 с.].
31. Po Ekaterininskoy zheleznoy doroge. Vyp. 2. Katerynoslav, 1912 [in Russian].
[По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. Екатеринослав, 1912. 335 с.].
32. Ekaterinoslavskiy gubernskiy komitet Vserossiyskogo zemskogo soyuza. Katerynoslav, 1916 [in Russian].

[Екатеринославский губернский комитет Всероссийского земского союза. Екатеринослав, 1916. 38 с.].
33. *Proletariy*. Kharkiv. 1925. 12 dek. [in Russian].
[*Пролетарий*. Харьков. 1925. 12 дек.].

Надійшла / Received 02.02.2026

Oleksii Shliakhov
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of Special Branches
of Historical Knowledge and Didactics of History,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
alexshlyahov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0752-4061

ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF WOMEN IN THE KATERYNOSLAV REGION IN THE LAST QUARTER OF THE 19th — EARLY 20th CENTURY: COMPOSITION, ENTREPRENEURIAL STRATEGIES, SOCIAL BEHAVIOR

The aim of the article. Is to determine the priorities of women business interests in the industry of the Katerynoslav region in the last quarter of the 19th — early 20th centuries, a comprehensive analysis of the composition of this group of businesswomen, as well as to clarify the contribution they made to the industrial development of the region. **Research methods**: biographical, historical-genetic, statistical. **Novelty of the research.** A regional-industry approach to studying the gender aspect of entrepreneurship in the industry of the Katerynoslav province in the post-reform era is proposed. **Main results**: It is noted that in the post-reform period, women made up a significant and quite effective share of industrialists in the Katerynoslav region. Representatives of virtually all classes of society at that time — noblewomen, merchants, burghers, and peasants — owned mainly small or medium-sized establishments that processed agricultural products — distilleries, mills, etc. They often also owned brick factories and printing houses. However, women could be found among the owners of large companies engaged in metal processing and coal mining in the Donetsk Basin. At the same time, in 1879, there were 5 female entrepreneurs operating in the industry of the Katerynoslav region, and in the first decade of the 20th century, businesswomen in the region owned 21 industrial establishments (20 owners). It is emphasized that the share of women in business practices in this sector of the economy of the Katerynoslav province during the studied period ranged from 3.7 % to 9 %. It was emphasized that representatives of almost all ethnic groups of the region's multinational population were involved in business activities here, although Russians, Jews, and Germans were the leaders. It is noted that in the modern period, women, achieving gender equality with men, were largely able to realize themselves in such a field of activity as individual entrepreneurship, thus contributing to the industrial development of the Ukrainian ethnic territories of Tsarist Russia. **The prospects for further studies** are to create an appropriate basis for a systematic reconstruction of the history of the development of entrepreneurship in the southern Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries.

***Key words**: women, entrepreneurship, post-reform period, industrial development, Katerynoslav province.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.067
УДК 82-92+32(477)

Віктор КОЛЕСНИК
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
kolesnykvf@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4696-0747
Оксана ЧЕБЕРЯКО
докторка історичних наук, кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
cheberyako@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-1563-9611

ДРУГА УКРАЇНСЬКА ДУМСЬКА ГРОМАДА В ПУБЛІЦИСТИЦІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ

Мета — здійснити аналіз публіцистичних праць відомих українських громадсько-політичних діячів, у яких відображено авторське сприйняття та осмислення другої Української думської громади, з'ясувати роль і значення означених праць як історіографічного джерела. **Методологія дослідження** включає аналіз суспільно-політичної публіцистики на основі принципів історизму, наукової неупередженості, системності та порівняння. **Наукова новизна** визначається спробою розкрити значення публіцистичних праць українських громадсько-політичних діячів у формуванні історичних знань про Українську громаду (неформальне об'єднання українців) у II Державній думі. **Висновки.** Публіцистка українських громадсько-політичних діячів започаткувала історіографічне осмислення Другої Української думської громади. У ній з погляду національних інтересів розкрито процес створення української думської фракції,

Цитування: Колесник В., Чеберяко О. Друга Українська думська громада в публіцистиці громадсько-політичних діячів. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 49—65. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.049

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

зміст її платформи, наведена характеристика депутатів цього об'єднання та їх участі в роботі Думи, обговоренні аграрної реформи та інших питань, позначено основні напрямки та зміст роботи українського парламентського клубу — підготовка проєктів законів і поправок до них. Українські громадсько-політичні діячі у своїх публіцистичних працях наголошували на позиції Української громади щодо децентралізації Російської імперії, виступаючи проти вибіркової автономізації та прагнучи поєднати українські домагання національно-територіальної автономії з автономістськими вимогами інших народів Росії. Схвальну оцінку українських громадсько-політичних діячів отримав часопис Української думської громади «Рідна справа — Думські вісти», з появою якого пов'язувався новий етап у роботі фракції. У публіцистиці розкривалися організаційно-політичні чинники, які впливали на ефективність роботи українського парламентського клубу, причини сепаратизації та виходу депутатів-громадівців з інших фракцій, зокрема, з думського фракційного об'єднання трудовиків, подавалися авторські оцінки діяльності та значення Української громади в II Думі.

***Ключові слова**: Українська думська громада, публіцистика, українські громадсько-політичні діячі, депутати, Дума.*

Український вектор думської історіографії складається з цілої низки сучасних наукових досліджень, серед яких варто назвати праці О. Білокінь, І. Бурди, А. Глушковецького, М. Кияна, О. Коника, В. Милька та ін. [1—8]. Вони охоплюють широкий тематичний спектр представництва депутатів від українських губерній у Державних думах Російської імперії, їхньої участі в роботі цього законодавчого органу з метою вирішення політичних, національних, соціально-економічних та інших питань, винесених на порядок денний суспільною кризою та революційними подіями 1905 р. Поза увагою науковців не залишилися українські громади, створені в I та II Державних думах [9], які стали своєрідними осередками українських інтересів і новим непересічним явищем у суспільно-політичному й національному житті українців. Водночас подальше дослідження українських думських громад через призму публіцистичних праць українських громадсько-політичних діячів зберігає свою актуальність. Безперечно, публіцистика як історіографічне джерело відрізняється від наукових історичних праць наявністю авторських, подекуди суб'єктивних оцінок і спонукальних мотивів до висновків. Вона зазвичай спрямовується на формування громадської думки та досягнення суспільно-політичних змін. Будучи водночас історичним та історіографічним джерелом, публіцистика містить не лише широкий пласт конкретно-історичного матеріалу, а й оцінки, висновки та узагальнення авторів, їхнє сприйняття через призму власних ідейно-політичних і світоглядних уподобань суспільно-політичних подій і процесів, що безпосередньо пов'язано з формуванням історичних знань. Примітно, що дослідники думської тематики все частіше звертаються до підготовки спеціальних праць, присвячених аналізу газетних і журнальних матеріалів, політичної публіцистики, що відкриває нові можливості наукового пошуку [10]. Варто назвати статті, присвячені встановленню значення публіцистики українських громадсько-політичних діячів у висвітленні участі українців у виборчих кампаніях і роботі Думи всіх чотирьох скликань, а також розвідку, що розкриває публіцистичні реакції М. Грушевського на події, пов'язані з виборчим процесом, депутатським складом I Думи, її діяльністю та розпуском [11; 12]. Натепер уже здійснена спроба розкрити значення публіцистич-

них праць українських громадсько-політичних діячів як історіографічного джерела з історії Першої Української думської громади [13].

Загалом дослідники, звертаючись до публіцистики, зазначають, що вона, відображаючи авторські позиції, започаткувала становлення думської історіографії, стала першим досвідом осмислення та узагальнення участі українців у Державній думі.

Друга Українська думська громада мала досить активний публіцистичний відгук і, за оцінками представників українського національного руху, залишила значно помітніший слід, ніж першодумська. Так як пласт політичної публіцистики досить широкий, до аналізу будуть залучені праці В. Дорошенка, Д. Дорошенка, М. Грушевського, Ф. Матушевського, С. Петлюри, М. Порша, у яких відбилися найважливіші аспекти створення та діяльності неформального українського парламентського клубу під час роботи Думи другого скликання. Розмаїття публіцистики багатьох інших учасників українського національного руху, пов'язаної з українським об'єднанням у II Державній думі, безперечно, заслуговує окремої уваги. При цьому перспективним напрямком є підготовка як узагальнювальних праць, так і розвідок, присвячених політичній публіцистиці окремих українських громадсько-політичних діячів, які реагували на події, пов'язані з Другою Українською думською громадою, висловлювали їхнє сприйняття та свої оцінки.

Організація Другої Української думської громади здійснювалася на основі досвіду й практики українців-депутатів Думи першого скликання. М. Грушевський, усвідомлюючи важливість об'єднання на національній платформі депутатів від українських губерній і міст, відразу після завершення виборів до II Думи наголошував, що обов'язок свідомих українців-депутатів подбати про те, щоб створити свою чисельну й організовану фракцію [14, с. 11]. Полегшувало створення такої структури, як слушно зауважував В. Дорошенко, існування Української громади в I Думі [15, с. 64]. Ф. Матушевський визнавав, що «певна частина послів другої думи мала перед очима історію української фракції першої думи, знала сю історію з її початку та аж до кінця і оцінила її при світлі критики української преси і власного розуму» [16, с. 81]. С. Петлюра також заявляв, що необхідність створення самостійної Української громади українські депутати усвідомлювали давно. Тому як серед самих послів, так і петербурзьких українців знайшлися енергійні організатори [17, с. 136, 137]. Вони провели необхідну роботу й «поклали першу підвалину під будівлю української фракції» [16, с. 80], «головним завданням якої ставилось: оборона інтересів українського народу в російському парламенті і вироблення законопроектів в інтересах української території і людності» [18, с. 77].

Ф. Матушевський і С. Петлюра вважали засновниками Другої Української думської громади Н. Довгополова, А. Гриневича, М. Рубіса й В. Хвоста, які підготували й провели 4 березня перше зібрання [16, с. 81; 17, с. 137]. Пізніше, у 1916 р., В. Дорошенко у своїй публікації засновниками фракції назвав ще двох депутатів — Ю. Сайка та С. Нечитайла [15, с. 63, 65]. Очевидно, це зумовлено тим, що на першому засіданні вони теж були включені до складу спеціальної комісії, яка мала підготувати доповідь про принципи, на основі яких українські посли могли б об'єднатися в «Українську трудову громаду» [17, с. 137]. До складу цієї комісії, за інформацією

С. Петлюри, входив і селянський депутат від Подільської губернії А. Наумчак [17, с. 137], але його прізвище не згадується серед ініціаторів української фракції.

Варто зазначити, що одразу після завершення виборів до II Думи Д. Дорошенко, аналізуючи склад депутатів від українських губерній за партійною та соціальною приналежністю, назвав національно свідомими послами А. Гриневича з Поділля, В. Вовка-Карачевського з Чернігівщини, а також українця Ф. Щербину, який пройшов послом від Кубані. Він висловив сподівання на їхню участь в організації української думської фракції [19, с. 98]. Ці сподівання, як виявилося, виправдали А. Гриневич, один з ініціаторів Української громади у II Думі, та В. Вовк-Карачевський, член цього об'єднання, який також входив до Народно-соціалістичної думської фракції, був членом аграрної та ще чотирьох думських комісій.

На першому засіданні Української громади (були присутні 26 депутатів із 50—60 запрошених) [16, с. 81; 17, с. 137] відбулося обговорення двох основних питань: 1) про видання газети для українського народу та редакційний комітет, 2) про принципи, на основі яких мають об'єднатися партійні й безпартійні українські депутати для захисту в Думі економічних і національних інтересів українського народу. Йшлося про те, чи створювати українську фракцію за зразком попередньої Української громади (вона була неформальним об'єднанням), чи за зразком створених у II Думі мусульманської, польської та інших національних думських груп. У ході дебатів з цього питання, як зазначав Ф. Матушевський, визначилося два підходи. Менша частина присутніх на засіданні стояла на національному принципі формування думської громади, а більша, визнаючи вагу цього принципу, стояла на ґрунті економічних потреб українського народу й радила депутатам згуртуватися на економічній платформі, найбільш зрозумілій для українського селянства та робітників. Щоб об'єднати обидві течії було висунуто ідею автономії України. Принцип автономії вимагав від депутатів громади відстоювати в Думі розв'язання соціально-економічних питань в Україні «відповідно до потреб українського народу і згідно з умовами і інтересами його життя» [16, с. 82]. Таким чином, Українська громада у II Думі була створена за зразком попереднього українського парламентського клубу, що об'єднував депутатів різних політичних сил і безпартійних, які, бувши членами інших фракційних утворень, мали відстоювати українські національні інтереси. У зв'язку з цим Ф. Матушевський вважав, що на першому засіданні Української думської громади депутати проявили і національну свідомість, і загальне розуміння реального життя. Політичну й національну українську свідомість продемонстрували не лише депутати-інтелігенти, а і депутати-селяни: «[...] як на доказ сього можна послатися на промови послів на першому вже зборі громади, в яких виявилися думки і погляди їх щодо автономії України, ідея якої стала цілком зрозумілою їм [...]» [16, с. 82, 93].

Загалом Друга Українська думська громада, на відміну від першого українського парламентського клубу, була створена досить швидко. Вона відзначалася більшим суспільним радикалізмом, переважна частина її членів поділяла погляди трудовиків і належала до трудової громади [15, с. 64]. Ф. Матушевський вважав, що Українська громада у II Думі негайно заходилася біля парламентських справ з

готовим, як то кажуть, апаратом для парламентської праці та планом щодо роботи. Змістовну допомогу в цьому депутатам-громадівцям надавали листи й накази з місць, у яких висловлювалося спільне побажання: українські посли мають боротися за національні права й добробут українського народу [16, с. 87].

Створення та діяльність Української громади в II Думі учасники українського національного руху сприймали як позитивний і досить важливий політико-організаційний акт, адже ця структура була покликана, наголошував С. Петлюра, з одного боку, координувати виступи й позицію депутатів від українських губерній у Державній думі [18, с. 77], а з іншого — вона мала сприяти зростанню національної свідомості українського народу [17, с. 138].

В. Дорошенко повідомляв, що Українська громада II Думи загалом об'єднувала 47 депутатів — саме така кількість депутатів-громадівців згадується сучасною історіографією. Водночас вона не є беззаперечною. В. Милько вважає, що реальну участь у роботі об'єднання брали близько 20 осіб [7, с. 83]. Означену цифру варто сприймати як припущення, яке потребує підтвердження. Натомість О. Коник переконаний, що «точну чисельність такого досить аморфного об'єднання, як "громада", встановити важко» [5, с. 308]. Він припускає, що до складу обох Українських громад входило від 40 до 50 осіб [5, с. 308]. Таким чином, питання про кількісний склад громадівців Думи другого скликання вимагає уточнення та персоніфікованого підтвердження.

У другому засіданні Української громади 11 березня 1907 р. взяли участь, як повідомляв С. Петлюра, понад 30 депутатів, переважно селян і робітників[1]. Депутати заслухали та схвалили підготовлену раніше створеною комісією і прочитану депутатом М. Рубісом декларацію Української трудової громади. Цей документ, за визнанням С. Петлюри, був аналогічним декларації загальноросійської трудової парламентської фракції, але деталізував ті питання, де йшлося про спеціальні українські інтереси. Зокрема, декларація вимагала рівноправності української мови в державних і громадських установах України, націоналізації школи, політичної автономії України [17, с. 137—138].

Зміст декларації (опублікована в газеті «Рада» від 15 березня 1907 р.), на думку Ф. Матушевського, визначали головні тези програми Української демократично-радикальної партії (далі — УДРП). На основі матеріалів газети «Рада» Ф. Матушевський виокремив основні положення цього програмового документа. Насамперед необхідність перетворення Росії на правову й демократичну державу, забезпечення права кожної людина на краще життя, на задоволення своїх економічних і духовних потреб. Найважливішими своїми завданнями Українська громада визнавала боротьбу проти всіляких утисків як окремої людини, так і народів, які проживають у російській державі, забезпечення рівноправності громадян і націй, демократичних свобод, здійснення децентралізації Росії. Національно-політичні й культурні вимоги Української громади включали політичну автономію України, націо-

[1] Матеріал про це засідання 15 березня 1907 р. був поданий у газеті «Рада» (Піснячевський В. В Державній думі. Другі збори українських послів).

налізацію освіти в Україні, запровадження загальної початкової освіти, української мови у громадських та державних установах України. Аграрні вимоги в декларації мали національне спрямування. Передбачався перехід земель в Україні у власність українського народу (краєвий фонд), проголошувалися примусове вилучення всіх земель понад трудову норму у приватних власників і передача землі в користування лише тим, хто її власноручно обробляє. У робітничому питанні Українська громада відстоювала забезпечення прав та інтересів робітників, 8-годинний робочий день, свободу страйків, робітничих спілок, робітниче страхування, обмеження робочого дня для жінок і дітей та ін. Ідеалом суспільства Українська громада визнавала соціалістичний лад: «[...] за найкращий, за найправдивіший ідеал життя фракція уважає соціялістичний ідеал». Своєю метою вона проголошувала підготовку народу до розуміння соціалістичного ладу шляхом пропаганди й агітації, здійснення широких реформ і досягнення цього ідеалу [16, с. 83—84]. Цілком очевидно, що для переважної частини селян-депутатів, які входили до Української громади, соціалістичні ідеї були малозрозумілими. Але положення про соціалістичний ідеал у програмовому документі цього об'єднання означало схильність до нього авторів декларації.

В. Дорошенко пізніше визнавав, що в основу своєї діяльності Українська громада поклала програму УДРП. Щоправда, він вважав, що декларацийна вимога про примусове відібрання всіх земель понад трудову норму в український краєвий фонд та передачу землі в користування лише тим, хто самостійно її обробляє, демонструвала позицію лівого крила партії [15, с. 65].

Наявність програмних установок УДРП у платформі Української громади зобов'язувала, на думку С. Петлюри, цю політичну партію, яка мала значні інтелігентські сили, здатні до творчої законодавчої ініціативи, надавати більшу практичну допомогу депутатам-громадівцям [20, с. 53]. Він досить критично, як уже зазначали дослідники [21, с. 178], сприйняв ухвалу VI з'їзду УДРП (травень 1907 р.) про створення комітету, який мав надавати допомогу Українській громаді у II Думі при підготовці законопроєктів в інтересах України [20, с. 52—53]. Очевидно, що така позиція С. Петлюри була певною мірою упередженою і визначалася тим, що він належав до партії українських соціал-демократів, ідейно-політичні переконання яких мали свої відмінності від програмних засад УДРП. З іншого боку, С. Петлюра значно ефективнішою допомогою Українській громаді вважав не створення комітету, а пряму безпосередню практичну участь інтелектуалів УДРП у підготовці проєктів законів та інших важливих документів.

Активні учасники українського національного руху у своїй публіцистиці позначили основні напрямки й зміст роботи Другої Української громади. Насамперед це підготовка проєктів законів і поправок до них. Так, депутати-громадівці опрацьовували проєкти законів про автономію України, місцеве самоврядування, українську мову у школі, суді, церкві, про сільських робітників та ін. Вони вносили поправки до аграрного законопроєкту, законопроєкту про амністію та ін. Особливо активно члени Української думської громади вносили поправки до міністерського проєкту закону про народну освіту (внесений 6 травня 1907 р.). Варто зазначити, що вони спрямовувалися проти русифікаторської політики царизму й місти-

ли такі основні положення: 1) запровадження в початковій школі освіти рідною мовою тієї людності, яка заселяє шкільний район; 2) рідною мовою вважається та мова, яку визнає місцеве самоврядування за згодою населення шкільного району; 3) постанову місцевого органу самоврядування про мову зацікавлені особи можуть оскаржити в установленому порядку; 4) там, де проживають представники різних національностей, їм має бути забезпечено право освіти рідною мовою; 5) російська мова, як мова державна, має вивчатися в початковій школі як окрема навчальна дисципліна; 6) органам місцевого самоврядування належить право ухвалювати шкільні підручники для початкової школи. Окрім цього, депутати Української громади запропонували вилучити з міністерського законопроєкту все, що стосувалося церковноприходських шкіл і права Міністерства внутрішніх справ втручатися в освітню справу. Депутат Ю. Сайко в ході обговорення міністерського законопроєкту вніс пропозицію відкрити для вчителів тимчасові курси української мови, літератури та історії, включити курси означених предметів у програми семінарій для учителів, заснувати кафедри з цих предметів та з етнографії в університетах Києва, Харкова та Одеси. Остання пропозиція відповідала вимогам студентів цих трьох університетів щодо заснування кафедр для викладання найважливіших предметів з українознавства [15, с. 65; 16, с. 89—91]. Означені поправки підписали 37 депутатів Української громади [16, с. 89].

Через місяць після створення української фракції С. Петлюра оцінив її роботу досить критично. Він заявляв, що не може назвати жодного факту, який би свідчив про інтенсивне життя громади, про її реальні здобутки, про різноманітну думську діяльність і національно-політичне виховання українських народних мас [22, с. 24]. Означена оцінка видається надмірно категоричною. Але позиція автора зрозуміла, адже він не сприймав позитивно факту входження до Української громади представників різних політичних течій, уважав, що така структура є малоефективною у своїй роботі, оскільки не є політично єдиною та міцною [22, с. 24]. З іншого боку, варто враховувати й те, що С. Петлюра належав до УСДРП, а Українська думська громада знаходилася під впливом УДРП. Його ідейно-політичні переконання та прагнення до політичної конкуренції, безперечно, позначалися на сприйнятті Української думської громади та оцінці її практичної діяльності. Можна також припустити, що С. Петлюра, бувши активним учасником українського національно-політичного руху, бажав якнайшвидшого досягнення конкретних законодавчих результатів від роботи Української громади.

З приводу цього «малопродуктивного» періоду існування громади, як повідомляв Ф. Матушевський, у газеті «Рада» була вміщена невеличка стаття, на яку гостро відреагував депутат Ю. Сайко. Він на основі конкретних фактів доводив, що посли з України брали діяльну участь у парламентській роботі як члени трудової фракції та селянської спілки, вносили поправки до законопроєктів (наприклад, аграрного та про амністію), готували законопроєкти для внесення в Думу від імені Української громади (про народну освіту, про сільських робітників і про автономію України). Причиною недооцінки діяльності Української громади Ф. Матушевський вважав погану інформованість про роботу її депутатів, адже понад місяць

про неї не надходило жодних повідомлень [16, с. 88]. Це пояснення варте уваги, адже перше число часопису Української думської громади «Рідна справа — Вісти з Думи» вийшло 12 квітня[2]. На його сторінках пропагувалася ідея автономії України, висвітлювалася діяльність українських депутатів у Думі, їхні виступи, участь у роботі комісій (бюджетній, аграрній) тощо. Українські громадсько-політичні діячі, попри те, що редакція випустила тільки 12 чисел цього часопису, дали йому високу позитивну оцінку. С. Петлюра зазначав, що часопис відіграв велику роль у справі організації Української думської громади та став одним із найкращих україномовних видань [18, с. 93—94]. Ф. Матушевський також наголошував на змістовних публікаціях означеного видання, написаних прекрасною народною мовою. Часопис, на його думку, відображав позицію, на якій стояла Українська думська громада, був її обличчям [16, с. 88]. В. Дорошенко вважав, що завдяки друкованому органу Українська громада Думи мала тісний зв'язок з Україною, знала чого від неї домагаються. Добре редаговане видання користувалося великими симпатіями серед українського селянства [15, с. 65]. Ф. Матушевський зазначав, що початок виходу цього видання 12 квітня 1907 р. завершив перший період в історії діяльності другого українського парламентського клубу [16, с. 88].

Українська громада II Думи відстоювала вимогу національно-політичної автономії України, тісно пов'язуючи її з децентралізацією та демократизацією Російської імперії. В. Дорошенко слушно зауважував, що політична вимога автономії України досить чітко була викладена як у декларації Української думської громади після її створення, так і в декларації з приводу виходу депутатів громадівців із трудової фракції 24 травня 1907 р. [15, с. 65].

М. Грушевський уважно стежив за тим, яку позицію в питанні про децентралізацію Росії на засадах автономії займали представники різних партій і напрямків у II Думі. Він обґрунтував і відстоював програму децентралізації Росії на основі національно-територіальної та обласної автономії та рішуче засуджував спроби, зокрема поляків, поділити для реалізації такої ідеї нації на «зрілі» та «не зрілі». І коли польські кола у II Думі винесли на розгляд законопроєкт про автономію Польщі, опублікований у газеті «Рада» 21 квітня 1907 р., М. Грушевський у цій же газеті опублікував свою статтю «Польський законопроект автономії й українці». У ній учений укотре виклав своє бачення загального становища всіх недержавних народів Росії, перспектив розбудови їхнього національного життя, перебудови імперії на автономних засадах і розробки відповідного законопроєкту. Він зазначав, що поляки залишилися вірні своїй традиції «дивитися на себе як народ історично і культурно превілегійований, вони відлучають себе як націю зрілу від інших народностей Росії і жадають не загального перестрою Росії на основі національно-територіальної та обласної автономії, а автономії тільки для себе» [23, с. 25]. Поляки

[2] Часопис видавався з 12 квітня до 6 червня 1907 р. (з 6 травня 1907 р. (№ 5) мав назву «Рідна справа — Думські вісти»). Усього вийшло 12 номерів. Офіційним редактором і видавцем перших шести номерів був М. Хотовицький, а решти — депутат від Київщини С. Нечитайло. Оригінали усіх 12 номерів часопису зберігаються у відділі формування та використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

дійсно розглядали свій законопроєкт не під кутом загальної перебудови Російської імперії, а відокремлено, як справу польсько-російську, як розв'язання «наболілого польського питання», а не як нероздільну частину питання про становище недержавних народів Росії загалом, унормування їхніх відносин з державою та забезпечення їхнього життя та розвитку. Вчений констатував, що поляки й росіяни однаково стоять на історично-централістичних позиціях і розмежовують сфери володіння двох державних привілейованих народів — російського й польського. При цьому для поляків передбачене виключення з державно-централістичної російської ідеї. Тому дискусія щодо польського законопроєкту стосуватиметься лише розмірів поступок для поляків і польсько-російського розмежування [23, с. 25]. М. Грушевський наголошував, що польський законопроєкт варто розглядати й оцінювати, виходячи з принципу надання автономії (національно-територіальної, обласної) для всіх недержавних народів імперії.

Суть української позиції полягала в тому, що українці не допускали поділу недержавних народів Росії на «зрілі» й «не зрілі». Лише за умови забезпечення рівності для всіх народів у процесі децентралізації Росії на основі автономії М. Грушевський вбачав можливість встановлення нормальних відносин між державою та її «народами і областями», їх успішного політичного й культурного розвитку. Вчений вважав необхідним ухвалення як принципу державного устрою загального закону про автономію. Українській громаді він пропонував зазначити в Думі свої національні постулати декларацією або іншими заявами до того, як розпочнуться дебати щодо польського законопроєкту. Загалом учений пропонував питання про автономію перенести з історично-обласного становища, на якому стояли поляки, на національний ґрунт, на національно-територіальні підстави, а українські постулати зв'язати з домаганнями й інтересами недержавних народностей імперії. М. Грушевський був переконаний, що необхідно завчасно привчати громадянство Росії до національних домагань українців, невтомно переконувати це громадянство в тому, що не можна в цій справі робити винятків для поляків, а інші недержавні народи залишати ні з чим [23, с. 26]. У своїй статті вчений поставив в обов'язок Українській думській громаді активно піднести справу автономії України у II Думі. «Непростимим гріхом української фракції буде перед українським народом і перед українською ідеєю, — писав він, — коли вона не сповнить тепер свого обов'язку, не підійме поруч домагань польських також і домагання українські і не поставить справу автономії на ширшім ґрунті — домагань недержавних народностей Росії» [23, с. 26].

Отже, М. Грушевський засуджував вибіркову автономізацію, якої хотіли поляки, і пропонував Українській громаді у II Думі поєднати українські домагання національно-територіальної автономії з автономістськими вимогами інших народів Росії. Він пропонував винести в Думу декларацію, яка була підготовлена попередньою Українською громадою, але не була розглянута через несподіваний розпуск I Думи. Ця декларація, зазначав він, є декларацією «не історичних і дипломатичних, а, так би мовити, природних прав українського народу й висуває постулат їх здійснення як неподільну частину задоволення потреб недержавних народностей взагалі й перебудови Росії на началах національно-територіального самоуправління» [24, с. 15].

Цікаву інформацію, яка свідчила про несприйняття українськими депутатами-громадівцями польського підходу до національного питання, подавав Ф. Матушевський. У зв'язку зі створенням Української громади на її засіданні 17 березня 1907 р. було заслухано привітання від польських депутатів. Прийнявши привітання, українські посли водночас наголосили на розходженнях у національних домаганнях з польськими представниками в Думі [16, с. 85].

Одним із головних у роботі II Думи було аграрне питання. Активну участь у його обговоренні в думській аграрній комісії, і це підтверджує публіцистика, брали члени Української громади С. Нечитайло, К. Маляренко, П. Мороз, В. Сахно, А. Семенов, Є. Чигирик та ін. Автори публікацій характеризують їх як послів розумних, які добре орієнтуються в політичних і законодавчих питаннях щодо аграрної справи, її національних аспектів [16, с. 87, 93]. С. Петлюра у своїй статті виокремив виступ у Думі депутата Ю. Сайка та на його основі розкрив зміст аграрної платформи української парламентської громади: насамперед це ухвалення земельного законодавства, яке передбачало б передачу всієї землі зі всіма багатствами народові; надання в користування сільськогосподарських земель тим, хто їх обробляє; забезпечення рівного права всім громадянам на таке користування землею; створення національного краєвого земельного фонду, до якого мають бути включені казенні, удільні, кабінетні, монастирські церковні, а також примусово відібрані поміщицькі та інші приватні землі, якщо їх розмір перевищує встановлену для відповідної місцевості трудову норму; державна грошова компенсація за примусово відібрані й передані з доброї волі у краєвий фонд землі.

Ф. Матушевський і С. Петлюра розкрили позицію української фракції щодо практичної реалізації аграрної реформи: скасування чинних земельних законів, створення на місцях земельних комітетів, обраних загальним, рівним і таємним виборчим правом, підготовка аграрною комісією Думи загального земельного закону, конкретизація цього закону на місцях земельними комітетами, запровадження широкого місцевого самоуправління та автономії України [16, с. 87; 22, с. 25—27].

Зміст аграрних перетворень і підходи до реалізації аграрної реформи Української думської громади, подані у статтях Ф. Матушевського та С. Петлюри, переконують, що вони значною мірою базувались на ідеях М. Грушевського, які вже знайшли своє висвітлення в публікаціях дослідників [25]. Тут варто лише зауважити, що всі реформаційні заходи в аграрній сфері М. Грушевський пов'язував з національними інтересами, соціальними потребами селян, децентралізацією Російської імперії на засадах національно-територіальної автономії та обласного самоуправління.

Депутати-селяни, члени Української думської громади, сприймали й підтримували необхідність демократичного розв'язання земельного питання в тісному зв'язку з наданням Україні політичної автономії. Про це, зокрема, повідомляв М. Порш у своїй статті «Національне питання та виборча агітація». На одному із засідань українського парламентського клубу, зазначав він, представник партії кадетів заявив, що домагання автономії України цілком непотрібне. У відповідь йому депутат-селянин заявив, що лише тоді, коли Україна матиме автономію, свій

власний сейм, українці краще розпоряджатимуться тією землею, яку Дума, відібравши в панів і великих землевласників, передасть у власність народу [26, с. 137].

Певною перешкодою для ефективної та консолідованої роботи депутатів-громадівців С. Петлюра, Ф. Матушевський, В. Дорошенко та інші українські громадсько-політичні діячі початку XX ст. вважали їхню приналежність до різних політичних сил і фракційних утворень. У своїх дослідженнях О. Коник і В. Милько персоніфікували й узагальнили мозаїку партійно-фракційної приналежності депутатів від українських губерній і міст у II Думі [5, с. 218, 228; 7, с. 80, 331—342]. Безперечно, що ця партійно-фракційна мозаїка певною мірою була притаманна депутатам-громадівцям. С. Петлюра зазначав, що Українська думська громада не була політично єдиним цілим, наявність у ній різних, а подекуди й протилежних за своїми політичними поглядами депутатів негативно позначалася на національній складовій діяльності цього об'єднання. Адже приналежність депутатів до різних партій і фракції, кожна з яких мала свою програму і свою тактику, змушувала їх боронити відповідні інтереси. Українські посли виступали з думської трибуни здебільшого від різних думських комісій як представники інших політичних організацій і фракцій, а не як члени української парламентської громади. Тому ця українська думська структура, на думку С. Петлюри, не являла собою міцної організації, з поглядами й тактикою якої так чи інакше рахувалася б Дума. Вона не була здатна до спільної та гармонійної діяльності в певному консеквентно витриманому напрямку [18, с. 77—78; 22, с. 25]. С. Петлюра був переконаний, що лише за умови, коли Українська громада стане на позиції національних домагань і відстоюватиме насамперед ті питання, які мають безпосередній інтерес для України, вона зможе успішно функціонувати [18, с. 77—78].

Ф. Матушевський також визнавав, що перешкодою для роботи депутатів-громадівців було те, що «більшість членів, увійшовши в склад Української громади, одночасно належали й до інших парламентських фракцій, починаючи з крайніх лівих і кінчаючи партією к.-д.» [16, с. 88]. Це вносило елементи дезорганізації в саму громаду. До речі, М. Грушевський ще за Першої Української думської громади неодноразово наголошував на важливості об'єднання всіх членів парламентського клубу в одній партії зі спільною політичною та національною програмою [12, с. 52]. А у своїй статті «Нова дума і українці», написаній відразу після оголошення результатів виборів до II Думи (опублікована в газеті «Рада» 15 лютого 1907 р.), він, розглядаючи проблему організації української парламентської фракції, її політичні орієнтири й програмні завдання, укотре вказував на необхідність забезпечення одностайності й солідарності депутатів Української думської громади [14, с. 11—12].

Відомо, що 24 травня 1907 р., трохи більше ніж за місяць до розпуску II Державної думи, депутати Української громади заявили про вихід з інших фракційних утворень. Цей важливий політичний крок, спрямований на об'єднання зусиль усіх послів насамперед для вирішення національних домагань, знайшов досить жвавий публіцистичний відгук. С. Петлюра схвально віднісся до сепаратизації Української парламентської громади на основі самостійної програми й тактики. Він убачав дві причини, які спонукали до цього кроку. По-перше, ігнорування прав українських

послів у тих парламентських фракціях, до яких вони входили, особливо у групі трудовиків, до якої пристало найбільше українських депутатів. З іншого боку, у депутатів було бажання продуктивніше працювати в Державній думі на користь рідного краю [18, с. 80]. Загалом такий політичний розвиток подій С. Петлюра вважав позитивним, оскільки він уможливлював практичне згуртування депутатів-громадівців на національній платформі [18, с. 78—79].

У своїй статті С. Петлюра подав зміст декларації (заяви) Української громади від 24 травня 1907 р.[3] У ній розкривалися причини виходу українських депутатів з інших фракцій та засадничі вимоги української фракції в Думі. Зокрема зазначалося, що депутати-громадівці вийшли з інших партійно-фракційних утворень для того, щоб законодавчо відстоювати інтереси України, добиватися встановлення автономного ладу, забезпечення свободи самостійного розвитку всім народам Росії. Автори декларації, враховуючи, що аграрне питання було одним із найважливіших для селян, укотре проголошували необхідність передачі землі тим, хто на ній працює. Для цього Дума мала законодавчо забезпечити примусове вилучення у краєвий фонд казенних, удільних, кабінетних, монастирських, церковних і панських (приватних) земель, які перевищували трудову норму. Документ визнавав примусове відчуження заводських маєтків, насамперед цукроварень, винокурень та ін. Отже, порівняно з декларацією, яка була ухвалена при створенні Української громади, до аграрних вимог були внесені певні зміни. Йшлося лише про примусове й безоплатне вилучення до крайового земельного фонду означених вище земель. Ці зміни враховували положення, внесені до програми УДРП на VI з'їзді (травень 1907 р.): створення крайового земельного фонду, безоплатний перехід до нього державних, удільних, кабінетних, монастирських, церковних, а також приватновласницьких земель на умовах, які розробить крайова рада (сейм) [20, с. 51]. Внесення на VI з'їзді УДРП у програму вимоги про примусове безоплатне відчуження приватних земель, які перевищують трудову норму, у публіцистиці обґрунтовувалося змістом наказів, які надходили від селян-виборців, а з іншого боку — впливом лівого об'єднання народницького спрямування — групою трудовиків [16, с. 89—91], яка була однією з найчисельніших у II Думі й нараховувала понад 100 депутатів. Представляючи інтереси селянства, трудовики якраз і вимагали радикального розв'язання аграрного питання на основі відчуження поміщицьких земель, скасування приватної власності на землю та її передачі селянам (принцип «загальнонародного надбання»).

Робітниче питання включало вимоги, які були в декларації, ухваленій при створенні Української громади в березні 1907 р.

Українська думська фракція заявляла, що в основних завданнях парламентської роботи не розходиться з іншими опозиційними групами, не визнає звинувачень у тому, що своїми національними домаганнями дробить та ослабляє сили демократії, чи забуває загальні інтереси держави [18, с. 80—83].

[3] Під назвою «Од Української Думської Громади» вона була надрукована у часописі «Рідна справа — Вісті з Думи» 31 травня 1907 р. (ч. 11, с. 2).

Подавши текст декларації Української думської громади від 24 травня 1907 р., С. Петлюра, як представник українських соціал-демократів, через свої ідейно-політичні переконання не виявив бажання коментувати її зміст. Але він вважав декларацію непереконливою, мало аргументованою. Указуючи на те, що в українській фракції більшість становили колишні прихильники трудовиків і кадетів, він сумнівався у тривалій єдності новостворюваного об'єднання через різну соціальну приналежність депутатів. Водночас С. Петлюра зазначав, що саме розпуск II Державної думи перервав процес завершення сепарування Української громади й тому вона не змогла довести свою життєздатність та ефективність [18, с. 84—85]. Власне С. Петлюра сформулював думку, яка побутує в сучасній історіографії: реально існуючи, Друга Українська громада не встигла конституюватися в офіційну фракцію чи хоча б в оформлену за думською процедурою депутатську групу через розпуск Думи.

Дещо детальніше висвітлив вихід членів Української громади з думського фракційного об'єднання трудовиків Ф. Матушевський. Він повідомляв, що ця акція відбулася внаслідок відповідної ухвали з'їзду УДРП (VI з'їзд, травень 1907 р.) та після тривалого обговорення, на якому з'ясовували, чи не зашкодить означений вчинок трудовій фракції та всій лівій частині Думи. Заяву про вихід на загальних зборах трудовиків, народних соціалістів та есерів зачитав депутат Ю. Сайко. Через кілька днів ця вмотивована заява була опублікована в газеті «Рідна справа — Вісті з думи» (31 травня 1907 р., ч. 11). Ф. Матушевський також подав текст декларації від 24 травня 1907 р., визнаючи, що зміст цього документа відбиває програмні тези УДРП. Окрім причин, означених С. Петлюрою, він пояснював цей важливий політичний крок ще й незгодами щодо тактики, аморфністю та недостатньою дисципліною трудовиків, водночас визнаючи, що «розлучення» відбулося не через принципові програмні незгоди, яких небагато [16, с. 94—96]. «Нарешті, — писав Ф. Матушевський, — вихід Українців з трудової фракції прискорило безладдє у самій фракції, в якій через аморфність тактика й дисципліна слабувала на всі ноги» [16, с. 94]. Отже, саме життя, на його думку, підтвердило вірність позиції тих організаторів Української громади, які ще на її першому засіданні говорили, що ради самої пропаганди українства послам варто організувати власну фракцію, «а не блукати по чужих» [16, с. 95].

В. Дорошенко вихід членів Української думської громади з трудової фракції пояснював не лише великою зайнятістю депутатів, які мусили працювати в обох парламентських структурах, а й тим, що це не задовольняло обидві сторони. Серед трудовиків були депутати, котрі не сприймали домагань українців, «українські національні змагання були їм чужі, або й просто немилі». З іншого боку, в Україні «хотіли бачити Громаду цілком незалежною і самостійною. Звідти йшли протести проти належання громадян до Трудової Групи. Се примусило Громаду виступити з трудової фракції» [15, с. 64]. Таким чином, В. Дорошенко наголошував на тому, що «розлучення» громадівців з трудовиками, окрім усього іншого, відбулося завдяки вимогам українців.

Українській громаді у II Державній думі не вдалося реалізувати підготовлені нею законопроєкти, оскільки Дума була розпущена 3 червня 1907 р. Але її існуван-

ня, хоча й не принесло реальних результатів, стало одним із важливих чинників у формуванні української національної свідомості. С. Петлюра визнавав, що українській фракції не вдалося провести в Думі жодного закону через загальну політичну ситуацію в країні, яка мало сприяла розв'язанню національного питання загалом та українського зокрема. Але існування Української громади мало велике агітаційне значення. Її безперечна заслуга в тому, що вона маніфестувала національні потреби й вимоги українського народу, несла в маси гасла національної емансипації, що, безумовно, мало позитивні наслідки [18, с. 86, 87]. На переконання Ф. Матушевського, Українська думська громада зайняла центральне місце в суспільно-політичному житті українців [16, с. 80]. Загалом українська фракція у II Думі, наголошував В. Дорошенко, лишила значно помітніший слід, ніж першодумська громада [15, с. 64].

Суспільно-політична публіцистика українських громадсько-політичних діячів поклала початок вивченню історії Другої Української думської громади, стала першим проявом її історіографії. Переважна більшість публіцистичних праць була безпосередньою реакцією на події, пов'язані з цим неформальним політичним об'єднанням депутатів-українців. У них відбивалася авторська інтерпретація означеного політичного явища в контексті національно-політичних завдань. У публіцистиці висвітлювався процес створення Української громади у II Думі, її кількісний та якісний склад, зміст платформи та основні напрямки роботи, участь депутатів у підготовці законопроєктів та внесенні поправок до них. Особливу увагу автори приділяли двом важливим питанням роботи Української думської громади — питанню децентралізації Російської імперії на засадах національно-територіальної та обласної автономії та змісту аграрних перетворень і підходів до реалізації аграрної реформи. У публіцистиці подана позитивна оцінка українського видання «Рідна справа — Думські вісти», вихід якого, на думку авторів, започаткував новий етап у діяльності українського парламентського клубу. Публіцистичне пояснення та оцінку отримали ті чинники, які впливали на ефективність роботи Української громади та спонукали її депутатів сепаратизуватися, вийти з інших думських фракційних утворень. Авторські оцінки, попри певні відмінності, були засновані на національних українських інтересах, що було характерною спільною ознакою публіцистики українських громадсько-політичних діячів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bilokin, O.I. Ukrainske pytannia v Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii (1906—1907 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, 2001 [in Ukrainian].
   [Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906—1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2001. 20 с.].
2. Burda, I.O. Natsionalne pytannia v Rosii 1905—1907 rr. (na materialakh Derzhavnoi Dumy pershoho ta druhoho sklykan) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
   [Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905—1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2004. 17 с.].
3. Hlushkovetskyi, A.L Demokratiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2010 [in Ukrainian].

[Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 400 с.].

4. Kiyan, M.Sh. Predstavitelstvo ot ukrainskikh guberniy v Gosudarstvennoy dume Rossiyskoy imperii I y II sozyva (1906—1907 gg.). Kharkiv, 1997 [in Russian].
[Киян М.Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созыва (1906—1907 гг.). Харьков, 1997. 191 с.].
5. Konyk, O.O. Deputaty Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddniprianskoi Ukrainy (1906—1917 rr.): monohrafiia. Dnipropetrovsk, 2013 [in Ukrainian].
[Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906—1917 рр.): монографія. Дніпропетровськ, 2013. 454 с.].
6. Konyk, O.O. Diialnist selianskykh deputativ z Ukrainy v I ta II Derzhavnykh Dumakh: candidate diss. of the historical sci. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1993. 249 с.].
7. Mylko, V. Ukrainske predstavnytstvo v Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii (1906—1917): monohrafiia. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906—1917): монографія. Київ, 2016. 396 с.].
8. Mylko, V.I. Uchast deputativ vid ukrainskykh hubernii ta mist u roboti I—IV Derzhavnykh dum Rosiiskoi imperii (1906—1917 rr.): istoriohrafichnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2012. 1: 153-170 [in Ukrainian].
[Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I—IV Державних дум Російської імперії (1906—1917 рр.): історіографічний аналіз. *Український історичний журнал.* 2012. № 1. С. 153—170].
9. Domoroslyi, V.I. Diialnist Ukrainskoi parlamentskoi hromady v I ta II Derzhavnykh dumakh (1905—1907 rr.): candidate diss. of the historical sci. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних думах (1905—1907 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 218 с.].
10. Domoroslyi, V. Zhurnal "Ukraynskyi vestnyk" pro diialnist Illi Shraha u I Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats.* 2021. 63: 99-105 [in Ukrainian].
[Доморослий В. Журнал «Украинский вестник» про діяльність Іллі Шрага у I Державній думі Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць.* 2021. Вип. 63. С. 99—105].
11. Kolesnyk, V. & Cheberiako, O. Pid kutom natsionalno-politychnoho vymiru: Derzhavna duma v publitsystytsi ukrainskykh hromadsko-politychnykh diiachiv (1906—1917 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2024. 5 (578): 62-77. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062 [in Ukrainian].
[Колесник В., Чеберяко О. Під кутом національно-політичного виміру: Державна дума в публіцистиці українських громадсько-політичних діячів (1906—1917 рр.). *Український історичний журнал.* 2024. № 5 (578). С. 62—77. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062].
12. Kolesnyk, V. & Cheberiako, O. Z nadiieiu i rozcharuvanniam: I Duma v suspilno-politychnii publitsystytsi Mykhaila Hrushevskoho. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. 2025. 1 (160): 50-55 [in Ukrainian].
[Колесник В., Чеберяко О. З надією і розчаруванням: I Дума в суспільно-політичній публіцистиці Михайла Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2025. Вип. 1 (160). С. 50—55].

13. Kolesnyk, V. & Cheberiako, O. Oseredok ukrainskykh interesiv: I Ukrainska dumska hromada v publitsystytsi hromadsko-politychnykh diiachiv. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky.* 2025. 48: 38-54 [in Ukrainian].
[Колесник В, Чеберяко О. Осередок українських інтересів: І Українська думська громада в публіцистиці громадсько-політичних діячів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2025. Т. 48. С. 38—54].
14. Hrushevskyi, M.S. Nova Duma i ukraintsi. *Hrushevskyi, M.S. Tvory u 50-ty tomakh.* T. 3. Lviv, 2005. 11-12 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Нова дума і українці. *Грушевський М.С. Твори у 50-ти томах.* Т. 3. Львів, 2005. С. 11—12].
15. Doroshenko, V. Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy. Vienna, 1916 [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. Відень, 1916. 115 с.].
16. Matushevskyi, F. Ukrainska hromada v druhii Derzhavnii dumi. *Literaturno-naukovyi vistnyk.* 1907. 39 (7): 78-99 [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній думі. *Літературно-науковий вістник.* 1907. Т. 39, кн. 7. С. 78—99].
17. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 1, kn. 3, ch. 2: 129-139 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 1, кн. 3, ч. 2. С. 129—139].
18. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 2, kn. 3, ch. 2: 77-94 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 2, кн. 3, ч. 2. С. 77—94].
19. D-ko, D. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 1, kn. 2, ch. 2: 97-101 [in Ukrainian].
[Д-ко Д. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 1, кн. 2, ч. 2. С. 97—101].
20. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 2, kn. 2, ch. 2: 49-64 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 2, кн. 2, ч. 2. С. 49—64].
21. Kolesnyk, V. & Cheberiako, O. Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rosiiskii imperii na pochatku XX st. v politychnii publitsystytsi 1905—1917 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 5 (572): 167-183 [in Ukrainian].
[Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. в політичній публіцистиці 1905—1907 рр. *Український історичний журнал.* 2023. № 5 (572). С. 167—183].
22. Petliura, S. Z ukrainskoho zhyttia. *Ukraina*. 1907. T. 2, kn. 1, ch. 2: 20-38 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. *Україна*. 1907. Т. 2, кн. 1, ч. 2. С. 20—38].
23. Hrushevskyi, M.S. Polskyi zakonoproekt avtonomii y ukraintsi. *Hrushevskyi, M.S. Tvory u 50-ty tomakh.* T. 3. Lviv, 2005. 25-26 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Польський законопроект автономії й українці. *Грушевський М.С. Твори у 50-ти томах.* Т. 3. Львів, 2005. С. 25—26].
24. Hrushevskyi, M.S. Ukraintsi v novii Dumi. *Hrushevskyi, M.S. Tvory u 50-ty tomakh.* T. 3. Lviv, 2005. 14-15 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Українці в новій Думі. *Грушевський М.С. Твори у 50-ти томах.* Т. 3. Львів, 2005. С. 14—15].
25. Kolesnyk, V. & Cheberiako, O. Pid natsionalno-politychnym i sotsialno-ekonomichnym vymirom: ahrarne pytannia v publitsystytsi Mykhaila Hrushevskoho 1906 roku. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky.* 2025. 46: 64-77 [in Ukrainian].
[Колесник В., Чеберяко О. Під національно-політичним і соціально-економічним виміром: аграрне питання в публіцистиці Михайла Грушевського 1906 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2025. Т. 46. С. 64—77].

26. Porsh, M. Natsionalne pytannia ta vyborcha ahitatsiia na Ukraini. *Literaturno-naukovyi vistnyk.* 1907. 37 (1): 135-139 [in Ukrainian].
[Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні. *Літературно-науковий вістник.* 1907. Т. 37, кн. 1. С. 136—139].

Надійшла / Received 11.02.2026

Viktor KOLESNYK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
kolesnykvf@ukr.net; https://orcid.org/0000-0003-4696-0747
Oksana CHEBERIAKO
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Candidate of Economic Sciences (Ph. D.in Economics), Professor,
Professor at the Department of Finance,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
cheberyako@ukr.net; https://orcid.org/0000-0002-1563-9611

THE SECOND UKRAINIAN DUMA COMMUNITY IN PUBLICISTIC LITERATURE OF PUBLIC AND POLITICAL FIGURES

The goal is to analyze the journalistic works of famous Ukrainian public and political figures, which reflect the author's perception and understanding of the Second Ukrainian Duma community, and to clarify the role and significance of these works as a historiographical source. **The research methodology** includes the analysis of socio-political journalism based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and comparison. **Scientific novelty** is determined by an attempt to reveal the significance of the journalistic works of Ukrainian public and political figures in the formation of historical knowledge about the Ukrainian community (informal association of Ukrainians) in the II State Duma. **Conclusions.** The publicist of Ukrainian public and political figures initiated a historiographical understanding of the second Ukrainian Duma community. In it, in particular, from the perspective of national interests, the process of creating the Ukrainian Duma faction, the content of its platform were revealed, the characteristics of the deputies of this association and their participation in the work of the Duma, in the discussion of agrarian reform and other issues were given, the main directions and content of the work of the Ukrainian parliamentary club were indicated — the preparation of draft laws and amendments to them. Ukrainian public and political figures, in their journalistic works, focused on the position of the Ukrainian community on the decentralization of the Russian Empire, speaking out against selective autonomization and striving to combine Ukrainian claims to national-territorial autonomy with the autonomist demands of other peoples of Russia. The magazine of the Ukrainian Duma community "Ridna sprava — Visti z Dumy" received a favorable assessment from Ukrainian public and political figures, the publication of which was associated with a new stage in the work of the faction. The journalistic work revealed organizational and political factors that influenced the effectiveness of the Ukrainian parliamentary club, the reasons for the separatism and withdrawal of Hromadiv deputies from other factions, in particular, from the Duma factional union of Trudoviks. The author's assessments of the activities and significance of the Ukrainian community in the Second Duma were presented.

***Keywords**: Ukrainian Duma community, journalism, Ukrainian public and political figures, deputies, Duma.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.084
УДК 94:316.343.652](477.83/.86):94(470+571)"1914/1917"

Анатолій ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-3197-4580
Сергій ОЛІЙНИК
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України
serg.oliynik@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9130-1575
Павло КЛІЩИНСЬКИЙ
кандидат історичних наук, старший викладач, старший викладач кафедри історії України
kpasha_istfak@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6600-7833
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (СЕРПЕНЬ 1914 — ЛЮТИЙ 1917 рр.)[1]

Мета статті полягає в комплексній реконструкції життя та діяльності української інтелігенції Галичини в умовах російської окупації серпня 1914 — лютого 1917 рр.[2] Визначена мета зумовила виконання таких **завдань**: схарактеризувати повсякденне життя української

[1] Стаття підготовлена в рамках наукової теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0122U000516).

[2] За Г. Касьяновим до інтелігенції відносимо всіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки й матеріального ви-

Цитування: Глушковецький А., Олійник С., Кліщинський П. Українська інтелігенція Галичини в умовах російської окупації (серпень 1914 — лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 84—98. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.084

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

інтелігенції Галичини під час російської окупації; дослідити характерні риси репресивної політики російської влади щодо інтелігенції краю; простежити колаборантську діяльність москвофільської частини української інтелігенції; встановити шляхи, форми й методи русифікації Галичини в освітній і духовній сферах та реакцію на це місцевої інтелігенції. **Методологія** базується на принципах історизму, наукової неупередженості. Застосовуються методи наукового аналізу, синтезу, а також проблемно-хронологічний, статистичний. **Наукова новизна** дослідження вбачається у спробі реконструкції цілісної картини життя та діяльності української інтелігенції Галичини в умовах російської окупації серпня 1914 — лютого 1917 рр. Розширено знання про шляхи, форми, методи русифікаційно-репресивної політики Російської імперії в Галичині. **Основні результати** полягають у визначенні аспектів життя українських інтелігентських кіл Галицького краю в умовах російського панування та їх узагальнюючого огляду. **Висновки.** Російська окупація Галичини (1914—1917) стала важким випробуванням для місцевої, насамперед української, інтелігенції. До матеріальної скрути додалися репресії, особливо проти тих, кого звинувачували в «мазепинстві». Частина інтелігентів-москвофілів співпрацювала з окупантами, очікуючи винагород. Але їхні надії не справдилися. Найболючішими для української інтелігенції стали русифікаційні заходи в освіті, культурі та релігії, зокрема тиск на УГКЦ. Події тих років яскраво демонструють небезпеку російської окупації для українців і промовисто перегукуються із сучасними подіями в Україні.

***Ключові слова**: Галичина, українська інтелігенція, москвофіли, російська окупація, русифікація, репресії, Перша світова війна.*

Початок Першої світової війни та російська окупація Галицького краю суттєво змінили звичний уклад життя всіх соціальних груп регіону. Період російського адміністративного контролю з серпня 1914 до лютого 1917 рр.[3] став справжнім випробуванням для місцевої, особливо української, інтелігенції, адже довелося пристосовуватися до нових умов і нерідко опинятися на межі існування. Д. Дорошенко у своїх спогадах надзвичайно точно показав умови побутування галицьких інтелектуалів під час російської окупації: «[...] в ставленні російської окупаційної влади до галицької інтелігенції, як і до всіх мешканців краю, склалися неприпустимі, з точки зору міжнародних правил відносини. Як піддані "ворожої держави" галичани могли б сподіватися на шанування в окупованій території національних та релігійних прав. Загалом російська влада поставилася до галичан, як до населення, яке повстало проти своєї митрополії, і якого тепер доводиться втихомирювати і карати» [2, с. 24].

Проблематика життя та діяльності галичан, зокрема української інтелігенції, в умовах російської окупації неодноразово привертала увагу істориків. Проте дослідницький інтерес здебільшого фокусувався на загальних аспектах існування мешканців краю в нових умовах загалом, а інтелектуальні кола згадувалися лише

робництва, а також тих її представників, які не мали вищої чи спеціальної освіти, але були залучені до кваліфікованої розумової праці (Див.: [1]). Щодо досліджуваної території застосовуються поняття «Галичина» та «Східна Галичина» — у даній розвідці ми будемо використовувати перший варіант.

[3] У цьому проміжку часу виділяються два періоди окупації росіянами Галичини: 1) серпень 1914 — вересень 1915 рр.; 2) червень 1916 — лютий 1917 рр.

опосередковано. Першим, хто звернувся до цієї теми, був І. Крип'якевич [3] [4]. Його ініціативу продовжили дослідники української діаспори [4], однак вони також розглядали життя і діяльність українських інтелігентів переважно в ширшому контексті загальногалицьких реалій.

Сучасні українські історики також досліджують події Першої світової війни в Галичині, але і їхні роботи здебільшого лише побіжно висвітлюють становище української інтелігенції в період російської окупації, хоча й подекуди містять інформацію про матеріальні труднощі, утиски, репресії, русифікацію освіти тощо [5–13]. У цьому контексті найбільш інформативними є праці О. Мазура та І. Патера [14], О. Рубльова та В. Любченка [15], В. Ковбаси [16]. Зазначені автори спробували показати спільні та відмінні риси становища інтелігенції різних національних груп Галичини.

Певний інтерес до зазначеної теми проявили й іноземні дослідники. Польські історики переважно аналізували становище польської інтелігенції [17; 18], А.-В. Вендланд досліджувала умови існування москвофільських інтелектуалів [19], натомість російські автори намагалися мінімізувати складнощі життя галицьких інтелігентів під російською владою [20].

Побутові труднощі. Боротьба за життя

Російська окупація Галичини суттєво вплинула на побут місцевої інтелігенції, поставивши її перед серйозними випробуваннями. Найпершим із них стало різке погіршення матеріального становища. Уже на початку окупації стрімко підвищилися ціни на товари й продукти, поширилася спекуляція. Місцеві ринки швидко порожніли: у Львові вже близько десятої ранку практично нічого не можна було придбати. Як згадував А. Чайковський: «[...] не стало хліба, цукру і всіх найконечніших щоденних потреб» [21, с. 507]. Окрім того, ціни в головному місті Галичини були вищими, ніж в інших повітових центрах і містечках. Загалом динаміка росту цін на продукти з вересня 1914 по січень 1917 рр. перевищувала 250 % [22, с. 208, 282—283]. Стрімко зростали ціни на такі необхідні товари як дрова, свічки, гас. Запровадження окупаційною адміністрацією в окремих населених пунктах карткової системи на продовольчі товари [22, с. 278], відкриття для львівської інтелігенції дешевої їдальні в Купецькому банку [14, с. 517], постачання продовольства з Росії суттєво не вплинули на стан справ. Натомість перед відступом зі Львова в 1915 р. інтендантське управління військового генерал-губернаторства здійснило реквізицію борошна (56 500 пудів), круп (1700 пудів), цукру (1600 пудів), вівса та ячменю (2400 пудів), гороху (1700 пудів), квасолі (1600 пудів) [7, с. 47].

Хоча з-поміж української інтелігенції траплялися підприємливі особи, наприклад, професор самбірської гімназії Ільницький, який спекулював борошном [21, с. 242], хтось відкривав дрібні крамниці [21, с. 269], але загалом інтелігенти були змушені шукати підробітки, скажімо, адвокат А. Чайковський шив суконні рукавиці [21, с. 253]. Бракувало одягу й взуття. Буденними стали розмови про те, де

[4] І. Крип'якевич написав зазначену працю під псевдонімом І. Петрович.

й що можна придбати [21, с. 252—253]. Мали місце неофіційні домовленості із солдатами, які, попри заборону від 15 грудня 1914 р., продавали викрадені на залізниці продукти [23, с. 19].

Під час другої російської окупації ситуація з харчами не покращилася: на початку 1917 р. через проблеми із забезпеченням армії генерал-губернаторство ініціювало закупівлю продуктів у населення. Напередодні зими відчувалася нестача палива [21, с. 252]. Мешканці краю, зокрема й інтелігенція, рубали дерева на вулицях і розбирали паркани. Організована владою допомога дровами була неефективною: зі 122 884 куб. сажнів дров для Львова доставили трохи більше 10 %, а вже в січні завезення припинили взагалі [7, с. 46].

Ситуацію ускладнювало й те, що власники вкладів у місцевих банках не змогли отримати кошти. Хоча військовий генерал-губернатор Галичини і Буковини Г. Бобринський обіцяв недоторканність майна за умови лояльності до окупаційної влади, банки були пограбовані під час відступу 1915 р., наприклад, філія Празького кредитного банку в м. Броди [24, с. 11]. Активно запроваджувалися російські грошові знаки за курсом 30 копійок за 1 крону [7, с. 46], що знецінювало готівку власників австрійської валюти.

Українській інтелігенції, як і решті галичан, стало небезпечно пересуватися територією краю через загрозу грабежів з боку російських військових (такі випадки майже не документували) [24, с. 12, 15]. Директор Київської першої гімназії М. Стороженко в супровідному поясненні до нового проєкту «Положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» від 5 січня 1916 р. відзначав: «Грубощі, адміністрування, полювання на людей у Львові інтелігентного походження з метою одержати під загрозою відправлення на окопні роботи викуп. Начальники повітів дивилися на місцеве населення як на природних ворогів, яких треба або залякати, або підкупити» (Цит. за: [25, с. 117—118]). У Станіславові росіяни реквізували все — від унітазів до швейних машин [23, с. 54].

Через воєнні дії було зруйновано значну кількість будівель: у Перемишлянському повіті — 811 дворів, у Рогатинському — близько 300, у Львівському — 1396. Тому квартирне питання стало критичним. Звичним явищем стала реквізиція меблів [21, с. 239—240, 254]. Галицькі вчителі, котрі працювали в містечках і селах, отримували при школах житлове приміщення, але після закриття шкіл новою владою вони ставали, по-суті, безхатьками. Тому, наприклад, зі Збаражчини повітові вчителі були готові переїжджати до Тернополя. Так, вчительська сім'я Пилиповських із с. Скоришів зверталася до тернопільського губернатора І. Чарторизького з проханням повернути їхнє майно. Після численних подібних звернень місцева влада припинила практику виселення вчителів. Однак процедура повернення вилученого майна та відновлення прав на проживання була довготривалою[5].

За таких обставин частина інтелігенції залишала міста й містечка, перебираючись у села. У кращому становищі опинялися ті, котрі, як, наприклад, письменни-

[5] Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23, 24, 31, 32.

ця І. Блажкевич, мали підтримку сільських родичів [21, с. 322]. Однак і тут виникали значні труднощі, адже встановлені окупаційною владою «Тимчасові правила» дозволяли вільний переїзд лише в межах повіту й особам, які постійно там проживали. Для переїзду в інший повіт у межах Галичини потрібна була перепустка від повітового начальника або начальника жандармерії залізничної станції. Виїзд із Галичини був можливим з дозволу генерал-губернатора, губернатора, градоначальника Львова, начальників жандармерії залізниць за умови попередньої перевірки особи [6]. Власники готелів та мебльованих квартир мали записувати в спеціальні книги дані про подорожніх, які в них оселялися, і щодня о 20.00 надавати їх поліцейському управлінню [9, с. 59].

Інтелігенти, що володіли російською мовою, мали шанс отримати низькі адміністративні посади — писарів при повітових управліннях або вільнонайманих працівників [22, с. 199, 202]. Зазвичай, як зазначала А.-В. Вендланд, їх залучали на службу як клерків і майже не пропонували високі посади. Це стосувалося і москвофілів [19, с. 601]. І. Патер подав дещо ширшу картину призначень галичан-москвофілів, зокрема до міської управи. Серед них згадується і місцева інтелігенція, окремі представники якої обіймали посади бургомістрів, наприклад, М. Глушкевич (Перемишль), М. Боровський (Бережани) [25, с. 109]. Ф. Лабенський працював в адміністрації генерал-губернатора Г. Бобринського [19, с. 601], а на посаду голови вищого суду висувалась кандидатура В. Дудикевича [6, с. 108].

Після закриття владою освітніх закладів гостро постала проблема заробітків. Окремі інтелігенти, як, наприклад, шанований у Галичині педагог І. Филипчак, маючи на утриманні вагітну дружину, чотирьох дітей і тещу, для покращення фінансового й матеріального становища вирушив до Петрограда «вчитися російської мови, щоб, склавши іспит, отримати кращий шмат хліба в майбутній Галичині, зайнятій Росією» [7].

Після першої окупації Галичини росіянами австрійська влада, повернувшись у 1915 р. на тимчасово втрачені території, підвищила освітянам платню і пенсії [26], чим не лише допомогла їм матеріально, а й збільшила їхню до себе прихильність.

Воєнні обмеження — комендантська година, скорочення часу роботи закладів, постійні перевірки — стали буденністю [9, с. 57—59; 23, с. 45]. Перед відступом росіян у 1915 р. ситуація загострилася: російські війська влаштували у Львові масштабну пожежу, про що писала преса: «Лютовали Москалі страшно» [27].

---

[6] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 43.

[7] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1936. Арк. 84.

Заручництво, арешти, депортації

Вступаючи в Першу світову війну, російська влада планувала завершити «справу Івана Калити» — включити Галичину до складу імперії. Уже з перших днів окупації почалася інтеграція краю, яку здійснювала адміністрація галицького генерал-губернатора Г. Бобринського. Водночас у Петербурзі сподівалися остаточно вирішити «українське питання», покінчити з т. зв. мазепинством, що вимальовувало для української інтелігенції невтішні перспективи. Як згадував полковник Т. Мелень, це дозволяло «побачити» справжню «благодать» російського режиму [8]. Тому частина інтелігенції, переважно українофілів, евакуювалася вглиб Австро-Угорщини, де продовжувала громадсько-політичну діяльність [4, с. 15; 14, с. 501—502; 15, с. 343]. Ті, хто залишився, окрім москвофілів, з тривогою чекали приходу росіян [9]. У вересні 1914 р. делегації галичан, серед яких були інтелігенти, зустрічалися з представниками окупаційної адміністрації — полковником С. Шереметьєвим, генералом М. Ейхе та Г. Бобринським. Їм повідомили, що Східна Галичина й Лемківщина визнаються «корінними російськими» землями, тут запроваджується російський устрій, мова й закон. До кінця війни заборонялися товариства й збори; у релігійних питаннях «гарантували» терпимість, але будь-яку непокору обіцяли карати [3, с. 18—20; 14, с. 508—509].

Одним із перших репресивних кроків стало запровадження заручництва. Уже наступного дня після взяття Львова в заручники взяли 16 осіб, серед яких були місцеві інтелігенти — отець Й. Боцян та професор Л. Гірняк [14, с. 505—506]. Після захоплення Перемишля заручниками стали єпископ К. Чехович з капітулою, композитор С. Людкевич, професор І. Брик, адвокати Д. Левицький і Р. Секела та ін. [28]. Їх утримували недовго, однак практика заручництва діяла до кінця окупації [13]. Найдокладніше її описав Й. Бялиня-Холодецький, який сам опинився в цьому статусі [18, с. 10].

Під час відступу росіян у 1915 р. активізувалася практика заручництва. 20 червня зі Львова вивезли 37 осіб — 12 поляків, 10 українців, 15 євреїв. Серед поляків були А. Чоловський-Сас (доктор філології, літератор, директор архівів і музеїв Львова), Е. Дуніковский-Габдан (доктор філології, професор Львівського університету), З. Хан (доктор права, суддя), серед українців — В. Бачинський (інженер-хімік, ад'юнкт львівської політехніки), С. Федак (доктор права, крайовий адвокат, заступник голови наглядової ради національного банку), М. Коцюба (доктор медицини і філології, крайовий інспектор шкіл), Я. Левінський (інженер-архітектор, професор львівської політехніки), Х. Свєнцицький (доктор філології, директор музею), серед євреїв — А. Бек (доктор медицини, проректор університету), Я. Діамонд (доктор права, крайовий адвокат), Я. Райх (доктор права, крайовий адвокат), О. Зіон (доктор медицини, офтальмолог) [18, с. 9—11]. Поміж 66 заруч-

[8] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

[9] Там само.

ників Золочівського повіту були 2 лікарі та 4 правники, а в Перемишлянському повіті — місцевий учитель [15, с. 256—257].

Арешти й депортації ширилися, у тому числі, з метою «перестрахуватися». Насамперед переслідували українців-інтелігентів. Як згадував Д. Дорошенко, достатньо було доносу москвофілів із звинуваченням у «мазепинстві», щоб людину заарештували й вивезли [2, с. 26]. Причинами арештів були антиросійські чутки, «панікерство», підозри у шпигунстві [15, с. 347; 20, с. 92].

Ліквідовуючи українські організації, росіяни переслідували й заарештовували їх членів. Так, 6 вересня 1914 р. за відмову вивісити російський прапор затримали редактора «Просвіти» Ю. Балацького [14, с. 513]; наприкінці грудня — управителя книгарні НТШ, адвоката М. Мочульського. У лютому 1915 р. заарештували близько 50 українців, у тому числі К. Малицьку (заступниця голови Українського педагогічного товариства), К. Паньківського (директор «Крайового Союзу кредитового»), єпископа Й. Боцяна (ректор греко-католицької семінарії), С. Федака (директор товариства «Дністер») та ін. У березні список поповнився адвокатами Д. Старухом, А. Чайковським і послом Т. Старухом [15, с. 347].

Навесні 1915 р. під час відступу росіяни масово виселяли чоловіків 18—50 років [20, с. 188—189]: в опублікованому «Кур'єром Львівським» списку серед 75 вивезених зі Станіславова є прізвища вчителів, адвокатів, лікарів і журналістів [29]. Інколи інтелігенції вдавалося уникнути арешту: у Старому Самборі з 80 «мазепинців» заарештували лише 13, бо решта втекли, попереджені поліцаєм [21, с. 494].

У 1916 р. ставлення російської влади до української інтелігенції Галичини дещо покращилося. В одному з документів зазначалося, що «[...] ніяких стосовно українців як таких масових репресій за те, що вони належать до так званої української партії, не передбачається, якщо вони, звичайно, будуть вести себе досить лояльно до Росії та її інтересів і якщо вони примиряться з тими порядками, які буде введено у знову утвореному генерал-губернаторстві» (Цит. за: [23, с. 58]). Однак арешти тривали, хоч і в менших масштабах; переважно звинувачували у шпигунстві. Д. Дорошенко зазначав, лише 1 % обвинувачених справді мав стосунок до шпигунства, решта стали жертвами підозр і доносів [2, с. 68].

Посилення репресій проти українців порівняно з поляками пояснювалося тим, що росіяни прагнули завоювати прихильність останніх, сподіваючись на майбутнє приєднання Польщі [11, с. 270; 13, с. 239]. Представники німецької (австрійської) та єврейської інтелігенції, яких було в порівнянні з українською значно менше, теж зазнавали утисків: перших вважали ворогами, других — прихильниками Австрії. Так, перед евакуацією зі Львова до Росії вивезли голову товариства «Bund der christlichen Deutschen» і керівника євангельської громади [3, с. 115].

Галицькі москвофіли між ілюзіями та імперською політикою

Москвофіли, серед яких було чимало українських галицьких інтелігентів, стали важливим інструментом російської політики в Галичині. Їх розглядали як «п'яту колону», здатну сприяти приєднанню краю до імперії та допомогти в боротьбі з «мазепинством». Особливі надії Росія покладала на створений у Києві 11 серпня 1914 р. «Карпато-руський визвольний комітет» («Карпато-русский освободительный комитет»), очолюваний Ю. Яворським, до складу якого входили галицькі москвофіли. Комітет опублікував відозву до «багатостраждального російського народу Галицької Русі», у якій закликав галичан вітати прихід «православних солдатів» [30], долучився до друку інформаційно-пропагандистської літератури [15, с. 126]. Галицькі москвофіли радо вітали прихід окупантів: «Здійснилися пророцтва, заповітні мрії багатьох поколінь, здійснилося чудесне марево багатьох століть. Наш старий Левовий град — знову, і вже, дай Боже, назавжди — російський» (Цит. за: [31, с. 103]). Тоді ж «визвольний комітет» поступився своїми повноваженнями «Руській народній раді» («Руский народный совет») на чолі з В. Дудикевичем [32, с. 237].

Місцеві колаборанти завзято долучалися до русифікації Галичини та навернення греко-католиків до православ'я, часто демонструючи більший радикалізм, ніж сама російська адміністрація. Вони вимагали тотального запровадження російської мови, ліквідації існуючих шкіл і відкриття лише тих, де працюватимуть викладачі з Росії; перетворення львівських вишів на російські; пропонували полякам навчатися у Варшаві [5, с. 104; 20, с. 92] [10].

Активність москвофілів створювала в них ілюзію власної важливості й претензій на високі посади, однак російська влада не розглядала їх як впливову силу. Тому вони, за поодинокими винятками, отримували лише другорядні місця — перекладачів, діловодів, секретарів [6, с. 107—108]. Зрозумівши марність своїх амбіцій, частина москвофільської української інтелігенції навіть критикувала окупантів, хоча найрадикальніші продовжували співпрацю [6, с. 108].

Колаборанти виявилися більш послідовними прихильниками проросійської та антипольської політики, ніж сама окупаційна адміністрація [32, с. 239]. Це спричиняло конфлікти, зокрема між їхньою газетою «Прикарпатская Русь» та офіційним «Львовским военным словом». «Руська народна рада» надсилала в Петербург меморіали з критикою дій російської адміністрації та пропозиціями власної моделі русифікації краю [6, с. 140—141]. Попри конфлікти, москвофілів не репресували.

Поразки російської армії на фронті стали шоком для галицьких москвофілів і викликали страх перед можливими репресіями з боку австрійців — «новим Талергофом». Чимало з них втекли разом з росіянами до імперії. Дехто, як, наприклад, гмінний писар із Зозулинців Н. Дольницький, оселився на Поділлі у фільварку земського діяча С. Кисельова [11], інші рушили далі на схід («Руська народна рада» виїхала до Києва, а згодом до Ростова-на-Дону) [32, с. 242].

---

[10] Детальніше див.: [3; 31].

[11] ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 53—55, 70—71.

Русифікація краю

Русифікація стала одним із головних напрямів діяльності російської окупаційної влади в Галичині та суттєво вплинула на місцеву інтелігенцію, передусім українську, яку ототожнювали з «мазепинством». Перші кроки з русифікації Галичини в освітній сфері почалися одразу з окупацією краю. Базою стала «Записка щодо навчальної справи у Східній Галичині й Буковині», підготовлена депутатом Державної думи Д. Чихачовим, у якій пропонувалося закрити на невизначений час університети й інші заклади вищої освіти. Натомість у найбільших містах Галичини мали відкриватися курси російської мови для вчителів, а з 1 січня 1915 р. в усіх школах краю запроваджувалося викладання російської мови як обов'язкової дисципліни. Передбачалося вжити всебічних заходів для ознайомлення вчителів та учнів з російською мовою, історією, географією, літературою. Подеколи допускалося викладання у нижчих і середніх школах тими мовами, що й раніше. На думку галицьких москвофілів, вся школа мала бути російською [12].

18 вересня 1914 р. вийшов циркуляр генерал-губернатора Г. Бобринського про тимчасове закриття у Східній Галичині всіх закладів освіти [13], розпочалися перевірки благонадійності вчителів та їхнього рівня володіння російською мовою [12, с. 574]. Згодом затвердили «Тимчасове положення про нагляд за навчальною частиною в Галичині», яке покладало контроль над закладами освіти на генерал-губернатора [20, с. 93]. Незабаром розпочалося закриття шкіл.

Політика росіян викликала невдоволення як українських, так і польських освітян. Українські педагоги намагалися уникнути окупації, виїжджали за лінію фронту, долучалися до освітніх проєктів Австро-Угорщини, відкривали курси у Відні [33]. Туди ж переїхали редакції газет «Діло», «Свобода» та ін. [34; 35]. Траплялися й трагедії — самогубство директора Тернопільської гімназії Р. Цеглинського та його сина [36, с. 154].

Після критики з боку членів Думи Г. Бобринський 4 грудня 1914 р. пом'якшив освітню політику, дозволивши роботу приватних шкіл під суворим контролем влади. Згідно з циркуляром генерал-губернатора відновлення діяльності приватних закладів освіти могло відбутися з 1 січня 1915 р. за умови дотримання низки вимог: 1) особи, які бажали відкрити заклади освіти, повинні звернутися до губернатора з відповідним клопотанням і отримати особливий дозвіл на це (до клопотання слід було додати список викладачів); 2) будь-які зміни в учительському складі могли відбуватися лише з дозволу губернатора; 3) на вимогу влади власники закладів освіти мали звільняти «неугодних» викладачів; 4) аналогічно діяти належало й щодо навчальної літератури; 5) на викладання російської мови мало відводитися не менше 5 годин на тиждень; 6) історія, географія, польська мова та історія польської державності могли викладатися лише за навчальними виданнями, дозволеними в Російській імперії, чи особисто губернатором та особами, які діють за його наказами; 7) викладання Закону Божого мало здійснюватися відповідно до віросповідань

[12] ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 8.
[13] ДАТО. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 71.

учнів; 8) у закладах освіти, що утримувалися представниками римо-католицьких орденів, не повинні були навчатися учні православного й греко-католицького віросповідання. Порушення хоча б одного пункту з переліку передбачало закриття навчального закладу [14]. Окрім того, у закладах освіти обов'язково мали відзначати російські свята, а учні — дотримуватися правил шкільної дисципліни. Нагляд за цим покладався на керівника Дирекції народних училищ Б. Плеського [15, с. 253—254].

Попри складність і тривалість процесу погодження та отримання дозволу, його успішно змогла подолати польська громада краю, яка користувалася певною лояльністю з боку росіян [11, с. 274]. Яскравим прикладом цьому може слугувати відкриття польської гімназії ім. Адама Міцкевича у Львові [15].

Для підготовки російськомовних учителів організували безкоштовні курси у Львові, Самборі, Тернополі, Станіславові з можливістю проживання в гуртожитку [3, с. 54]. Окрім того, такі курси можна було пройти в Петрограді й Києві. Подібні навчання організовували й москвофіли за допомогою Товариства імені М. Качковського [16] та РПЦ [17]. Для багатьох приїзд на навчання до Росії став порятунком. Підтвердженням цьому є доля І. Филипчака, котрий після завершення курсів залишився вчителювати на Наддніпрянщині [10, с. 183—184]. Русифікація не оминула наукову й творчу інтелігенцію: закривалося все, пов'язане з українством (НТШ, «Просвіти»), грабувалися бібліотеки й музеї, під пильний нагляд потрапили театр і кіно [14, с. 512—515].

У 1916 р. російська влада частково послабила тиск, дозволивши з вересня викладання українською мовою, а з листопада — друк українських театральних афіш. Водночас створення «Українського театру» М. Бенцаля заборонили [36, с. 157]. Лібералізацію критикували москвофіли й МЗС Росії, яке направило в січні 1917 р. в канцелярію воєнного генерал-губернатора Г. Трєпова відповідну «Записку» [37, с. 363—365].

Окремим напрямом русифікації стало «навернення» греко-католиків у православ'я. Попри декларовану віротерпимість [3, с. 19], Українська греко-католицька церква (УГКЦ) розглядалася як опора українського руху. Депортація митрополита А. Шептицького [38; 39], свавілля єпископа Євлогія та передання храмів під владу РПЦ [18] викликали опір українців і невдоволення поляків [6, с. 123—124; 20, с. 158—163]. Показові переходи парафій до православ'я не мали успіху, а інтелігенція інформувала світ про зловживання окупаційної влади [20, с. 158]. У 1916 р. «навернення» проводили обережніше, проте це не змінило ставлення населення, яке пам'ятало жорсткість першої окупації [40]. Влучно зазначав один із представників галицької інтелігенції: «Росія хоче відібрати у нас те, що ми відвоювали в німців ціною тяжких втрат» [41, с. 288].

Отже, російська окупація Галичини (1914—1917) стала важким випробуванням для місцевої, насамперед української, інтелігенції. Матеріальна скрута поєд-

[14] ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 122.
[15] ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1—8.
[16] ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 13.
[17] Там само. Спр. 593. Арк. 1.
[18] Там само. Арк. 13.

налася з репресіями, особливо проти тих, кого звинувачували в «мазепинстві». Частина інтелігентів-москвофілів, в очікуванні винагород, співпрацювали з окупантами. Але їхні надії не справдилися. Найболючішими для української інтелігенції стали русифікаційні заходи в освіті, культурі та релігії, зокрема тиск на УГКЦ. Події тих років яскраво демонструють небезпеку російської окупації для українців та промовисто перегукуються із сучасними подіями в Україні

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kasianov, H. Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX—XX st.: sotsialno-politychnyi portret. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 176 с.].
2. Doroshenko, D. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914—1920 roky): naukovo-populiarne vydannia. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 роки): науково-популярне видання. Київ, 2007. 632 с.].
3. Petrovych, I. Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii: serpen 1914 — cherven 1915. "Politychna biblioteka", 1915 [in Ukrainan].
[Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 — червень 1915. Накладом вид-ва «Політична бібліотека», 1915. 116 с.].
4. Veryha, V. Vyzvolni zmahannia v Ukraini 1914—1923 rr. U dvokh tomakh. T. 1. Zhovkva, 1988 [in Ukrainian].
[Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква, 1988. 524 с.].
5. Baran, I.V. & Mazur, O.Ya. Nyshchennia rosiiskymy vlastiamy ukrainskoi movy, shkoly ta osvity v Halychyni na pochatku Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".* 2012. 724: 99-107 [in Ukrainian].
[Баран І.В., Мазур О.Я. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 724. С. 99—107].
6. Haiseniuk, V.H. Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914—1918). Chernivtsi, 2017 [in Ukrainian].
[Гайсенюк В.Г. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914—1918). Чернівці, 2017. 304 с.].
7. Mazur, O.Ia. & Pater, I.H. Halytska "ruina": sotsialno-ekonomichne stanovyshche Skhidnoi Halychyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".* 2007. 584: 44-52 [in Ukrainian].
[Мазур О.Я., Патер І.Г. Галицька «руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. Вип. 584. С. 44—52].
8. Misiura, I.V. Polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1914—1915 rr. *Halychyna*. 2001. 7: 149-153 [in Ukrainian].
[Місюра І.В. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914—1915 рр. *Галичина*. 2001. № 7. С. 149—153].
9. Monolatii, I. Misto bez vlastyvostei: Kolomyiska fuha Velykoi viiny. Ivano-Frankivsk, 2014 [in Ukrainian].
[Монолатій І. Місто без властивостей: Коломийська фуга Великої війни. Івано-Франківськ, 2014. 224 с.].

10. Oliinyk, S. "Velykoruska" funktsiia halychanyna Ivana Fylypchaka v roky Pershoi svitovoi viiny. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka: Istorychni nauky*. 2021. 33: 178-186 [in Ukrainian].
[Олійник С. «Великоруська» функція галичанина Івана Филипчака в роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2021. Т. 33. С. 178—186].
11. Oliinyk, S. Vidnovlennia polskykh osvitnikh zakladiv u Skhidnii Halychyni v umovakh rosiiskoi okupatsii 1914—1915 rr. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka: istorychni nauky*. 2024. 46: 267-277 [in Ukrainian].
[Олійник С. Відновлення польських освітніх закладів у Східній Галичині в умовах російської окупації 1914—1915 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Т. 46. С. 267—277].
12. Oliinyk, S.V. Halytske vchytelstvo v umovakh osvitnoi polityky okupatsiinoi vlady rosiiskoho tsaryzmu v period Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky*. 2013. 6: 573-580 [in Ukrainian].
[Олійник С.В. Галицьке вчительство в умовах освітньої політики окупаційної влади російського царизму в період Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Вип. 6. С. 573—580].
13. Oliinyk, S.V. Zaruchnytstvo, areshty, deportatsii, bizhenstvo: realii halytskoi intelihentsii v umovakh rosiiskoi okupatsii 1914—1916 rokiv. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky*. 2019. 12: 236-244 [in Ukrainian].
[Олійник С.В. Заручництво, арешти, депортації, біженство: реалії галицької інтелігенції в умовах російської окупації 1914—1916 років. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2019. Вип. 12. С. 236—244].
14. Isaievych, Ya., Lytvyn, M. & Steblii, F. (Eds.). Istoriia Lvova v trokh tomakh. T. 2. Lviv, 2007 [in Ukrainian].
[Історія Львова в трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 2. Львів, 2007. 507 с.].
15. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. U dvokh knyhakh. Kn. 1. Istorychni narysy. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси. Київ, 2014. 784 с.].
16. Kovbasa, V.M. Kulturne i osvitnie stanovyshche Halychyny ta Bukovyny v umovakh rosiiskoi okupatsii (1914—1917 rr.). Ternopil, 2023 [in Ukrainian].
[Ковбаса В.М. Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914—1917 рр.). Тернопіль, 2023. 307 с.].
17. Białynia-Chołodecki, J. Lwyw w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 — 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwyw, 1934. 168 s. [in Polish].
18. Białynia-Chołodecki, J. Zakładnicy miasta Lwowa w zniewoli roszjskiej 1915—1918 z odbitką fotograficzną zakładników. Lwów, 1930. 120 s. [in Polish].
19. Vendland, A.V. Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1845—1915. Lviv, 2015 [in Ukrainian].
[Вендланд А.В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1845—1915. Львів, 2015. 688 с.].
20. Bakhturina, A. Politika Rossiyskoy Imperii v Vostochnoy Galitsii v gody Pervoy mirovoy voyny. Moscow, 2000 [in Russian].
[Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. 239 с.].

21. Moskovska okupatsiia Halychyny 1914—1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv. (Halytskyi arkhiv). Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Московська окупація Галичини 1914—1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів, 2018. 528 с.].
22. Orlyk, S. Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914—1917 rr.): monohrafiia. Bila Tserkva, 2018 [in Ukrainian].
[Орлик С. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914—1917 рр.): монографія. Біла Церква, 2018. 736 с.].
23. Adamovych, S. Stanislaviv u chasy lykholit Velykoi viiny (1914—1918 rr.). Ivano-Frankivsk, 2013 [in Ukrainian].
[Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни (1914—1918 рр.). Івано-Франківськ, 2013. 79 с.].
24. Orlyk, S. Maroderstvo, hrabizh, rozbii rosiiskykh okupatsiinykh viisk na Skhidnii Halychyni y Pivnichnii Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2002. 2: 4-16 [in Ukrainian].
[Орлик С. Мародерство, грабіж, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С. 4—16].
25. Pater, I. Administratyvno-terytorialnyi ustrii Halychyny y Bukovyny v 1914—1915 rokakh yak skladova inkorporatsii kraiu v rosiisku derzhavnu systemu upravlinnia. *Mistseve samovriaduvannia v Ukraini (XX – pochatok XXI stolittia). Zakhidni zemli: monohrafiia.* Lviv, 2023. 90-131 [in Ukrainian].
[Патер І. Адміністративно-територіальний устрій Галичини й Буковини в 1914—1915 роках як складова інкорпорації краю в російську державну систему управління. *Місцеве самоврядування в Україні (XX — початок XXI століття). Західні землі: монографія*. Львів, 2023. С. 90—131].
26. Pidvyshchennia platni derzhavnykh uchyteliv. *Bukovyna*. 1915. 24 veresnia. 4 [in Ukrainian].
[Підвищення платні державних учителів. *Буковина*. 1915. 24 вересня. С. 4].
27. Strashni dva dni u Lvovi. *Bukovyna*. 1915. 2 lypnia. 2 [in Ukrainian].
[Страшні два дні у Львові. *Буковина*. 1915. 2 липня. С. 2].
28. Ostali v Peremyshly. *Dilo*. 1915. 17 kvitnia. 5 [in Ukrainian].
[Осталі в Перемишли. *Діло*. 1915. 17 квітня. С. 5].
29. Dni groze. *Kurjer Lwowski.* 1915. 25 wrzesnia. S. 1 [in Polish].
30. Proklamatsiya Karpato-russkogo osvoboditelnogo komiteta k russkomu naseleniyu Galichiny. *Kievlyanin*. 1914. 3 avgusta. 2 [in Russian].
[Прокламация Карпато-русского освободительного комитета к русскому населению Галичины. *Киевлянин*. 1914. 3 августа. С. 2].
31. Haiseniuk, V.H. Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914—1918). Chernivtsi, 2017 [in Ukrainian].
[Гайсенюк В.Г. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914—1918). Чернівці, 2017. 304 с.].
32. Orlevych, I. Halytske rusofilstvo pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Lvivskoi komertsiinoi akademii: zbirnyk naukovykh prats.* 2011. 10: 235-249 [in Ukrainian].
[Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії: збірник наукових праць.* 2011. Вип. 10. С. 235—249].
33. Vidkryttia kursiv vyshchoi osvity v Vidni. *Dilo*. 1915. 29 travnia. 4 [in Ukrainian].
[Відкриття курсів вищої освіти в Відні. *Діло*. 1915. 29 травня. С. 4].

34. Ostanni dva chysla lvivskoho vydannia nashoho dnevnyka. *Dilo*. 1914. 28 lystopada. 1 [in Ukrainian].
[Останні два числа львівського видання нашого дневника. *Діло*. 1914. 28 листопада. С. 1].
35. Ukrainski hazety u Vidni. *Bukovyna*. 1915. 20 liutoho. 4 [in Ukrainian].
[Українські газети у Відні. *Буковина*. 1915. 20 лютого. С. 4].
36. Duda, I.M. Ternopil. 1540—1944. Istoryko-kraieznavcha khronika. Ch. 1. Ternopil, 2010 [in Ukrainian].
[Дуда І.М. Тернопіль. 1540—1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1. Тернопіль, 2010. 296 с.].
37. Liubchenko, V.B. Heneral-hubernatorstvo oblastei Avstro-Uhorshchyny, zainiatykh po pravu viiny (1916—1917 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2011. 19: 345-368 [in Ukrainian].
[Любченко В.Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916—1917 рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 345—368].
38. Mytropolyt v u nevoli. *Dilo*. 1914. 3 zhovtnia. 2 [in Ukrainian].
[Митрополит в у неволі. *Діло*. 1914. 3 жовтня. С. 2].
39. Pid moskovskym karaulom. *Dilo*. 1914. 31 zhovtnia. 2 [in Ukrainian].
[Під московським караулом. *Діло*. 1914. 31 жовтня. С. 2].
40. Starodub, A. Rosiiska pravoslavna tserkva v period Pershoi svitovoi viiny (1914—1918 roky). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 2010. 21: 194-222 [in Ukrainian].
[Стародуб А. Російська православна церква в період Першої світової війни (1914—1918 роки). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 194—222].
41. Reient, O.P. Ukraina v impersku dobu (XIX—XX st.). Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX—XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.].

Надійшла / Received 25.03.2026

Anatolii HLUSHKOVETSKYI
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines
hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-3197-4580
Serhii OLIINYK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian History
serg.oliynik@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9130-1575
Pavlo KLISHCHYNSKYI
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Lecturer,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian History
kpasha_istfak@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6600-7833

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA OF GALICIA UNDER RUSSIAN OCCUPATION (AUGUST 1914 — FEBRUARY 1917)

The purpose of the article is a comprehensive reconstruction of the life and activities of the Ukrainian intelligentsia of Galicia under Russian occupation from August 1914 to February 1917. This objective determines the following research **tasks**: to characterize the everyday life of the Ukrainian intelligentsia of Galicia during the Russian occupation; to examine the defining features of the repressive policies pursued by the Russian authorities toward the region's intelligentsia; to trace the collaborationist activities of the Russophile segment of the Ukrainian intelligentsia; and to identify the paths, forms, and methods of the Russification of Galicia in the educational and spiritual spheres, as well as the response of the local intelligentsia to these processes. **The methodology** is grounded in the principles of historicism and impartiality. The study employs methods of scientific analysis and synthesis, along with problem-chronological and statistical approaches. **The scientific novelty** of the research lies in the attempt to reconstruct a holistic picture of the life and activities of the Ukrainian intelligentsia of Galicia under Russian occupation from August 1914 to February 1917. The study expands existing knowledge of the ways, forms, and methods of Russification and repressive policies implemented by the Russian Empire in Galicia. **The main results** comprise the identification of the key components of the social, cultural, and professional life of the region's intellectual circles during Russian rule and provide a general overview. Conclusions. The Russian occupation of Galicia (1914—1917) proved to be a severe challenge for local intellectuals. Material hardship was compounded by repressions, especially against Ukrainian "Mazepists." Some members of the Russophile intelligentsia collaborated with the occupiers, hoping to gain benefits, yet their expectations remained unfulfilled. The Russification measures introduced in education, culture, and religious life — including pressure on the UGCC — became particularly painful for Ukrainian intellectuals. The events of those years vividly demonstrate the dangers of Russian occupation for Ukrainians and resonate strikingly with contemporary events in Ukrain.

***Keywords**: Galicia, Ukrainian intelligentsia, Russophiles, occupation, Russification, repressions, First World War.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.099
УДК 94:321.74:329.15(470)“1917/1923”

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ В. ЛЕНІНА НА СОЦІАЛІЗМ (1917—1923)

Мета: встановити причини та сутність трансформації ленінської візії соціалізму, яка відбулася в 1917—1923 рр. і відображена в останніх його роботах та в заповіті. **Методологія дослідження** базується на цивілізаційному підході до історії та застосуванні принципів історизму, системності й контент-аналізу. **Наукова новизна** обґрунтовується унікальністю створеного пропагандою та терором російсько-радянського державного соціалізму, тоталітарна природа якого передбачала злиття держави із суспільством і поєднувала політичну й економічну залежність експропрійованого більшовицькими вождями суспільства з патерналістським ставленням експропрійованої ними ж держави до громадян. Називати провальною політику комуністичного штурму 1918—1920 рр. не випадає. На відміну від утопічного Марксового комуносоціалізму, комунобільшовизм Леніна виявився здійсненним. Більшовицька «революція згори» дозволила вождям створити багатомільйонну армію та придушити опір білогвардійських генералів. Натомість спроби більшовиків підірвати вільний ринок і запровадити державний розподіл матеріальних благ призвели до руїни, хаосу й голоду. Економічний колапс змусив Леніна зупинити штурм 1918—1920 рр., визнати товарно-грошові відносини, вільний ринок і приватне підприємництво. Попередня політика була оголошена «воєнним комунізмом», нав’язаним громадянською війною в Росії, однак Ленін від неї не відмовився,

Цитування: Кульчицький С. Еволюція поглядів В. Леніна на соціалізм (1917—1923). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 99—117. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.099

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

а почав закликати партію більшовиків і керовану ним державу оволодіти товарно-грошовими відносинами в державному секторі та поступово знищити приватних підприємців. Після запровадження нової економічної політики поставлені ним у 1918—1920 рр. завдання залишалися незмінними: усі засоби виробництва у власності суспільства перевести у власність держави, тобто доповнити політичну залежність суспільства від держави залежністю економічною. **Основні результати.** Уже в жовтні 1921 р. Ленін став закликати використовувати капіталістичні методи господарювання в одержавлених «командних висотах» економіки, а з лютого 1922 р. з лексикону вождя зник термін «продуктообмін»: він зрозумів, що держава-комуна, тобто зрощена з радами робітничих і солдатських депутатів більшовицька партія, здатна поставити собі на службу товарно-грошові відносини й знищити тимчасово допущений в економіку приватний капітал. У політичному заповіті він відмовився від цілковитого переведення приватної власності суспільства у власність держави й обґрунтував необхідність запровадження кооперативної форми власності на засоби виробництва, яка мусила існувати паралельно з державною власністю. Це виключало необхідність примусової колективізації багатомільйонного селянства, тобто відчуження приватної власності. Паралельне існування двох форм власності руйнувало ленінську конструкцію державного соціалізму. Партія більшовиків уже на чолі з Й. Сталіним відмовилася переглядати курс на побудову державного соціалізму, названого «воєнним комунізмом», і провадила попередній ленінський курс 1918—1920 рр., не зупиняючись перед масовими репресіями та навіть геноцидом.

***Ключові слова**: товарно-грошові відносини, вільний ринок, «воєнний комунізм», держава-комуна, комунобільшовизм, продуктообмін, нова економічна політика, радгосп, сільськогосподарська комуна, кооператив.*

У грудні 1922 р. В. Ленін готувався до виступу на X Всеросійському з'їзді рад, плануючи розкрити тему про кооперацію. Зберігся план його промови, що мав назву «Центроспілка: її особливе значення». У листі до голови Центроспілки Льва Хінчука Ленін запитував нові дані про діяльність кооперації [1, с. 418], однак уже 16 грудня різке погіршення здоров'я виключило його з політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, Ленін надиктував три листи до ЦК РКП(б) і п'ять статей. Друга стаття, надиктована 4 і 6 січня 1923 р., мала назву «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Вона була надрукована 26 і 27 травня 1923 р. в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію». У статті містилося сенсаційне твердження: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне [...] із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [2, с. 37].

Державний соціалізм, побудований у Радянському Союзі в ході перетворень 1920—1930-х рр., мав тільки одного творця — В. Леніна. Те, чого Ленін не встиг зробити, зробив Й. Сталін, користуючись указівками попередника. Рекомендації Леніна, що містилися у статті «Про кооперацію», включно із закликом переглянути панівний погляд на сутність соціалізму, Сталін проігнорував.

Щоб встановити, що саме Ленін мав на увазі, висловлюючи думку про інший вигляд соціалізму, не варто обмежуватися аналізом статті «Про кооперацію». Необхідно встановити, як вождь удосконалив своє бачення комунобільшовизму: попри його власні твердження, воно докорінно відрізнялося від комуносоціалізму основоположників марксизму.

Той різновид соціалізму, який народжувався в Росії після повалення самодержавства, був реалізований В. Леніним в утворених більшовиками радянських республіках завдяки майстерно поєднаній суміші утопічного Марксового комуносоціалізму з реалістичним змістом «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Термін «неусвідомлений соціалізм» належав імператорському раднику П. Дурново, який у лютому 1914 р. звертався до Миколи II із запискою, у якій радив відмежуватися від війни, що назрівала в Європі. Документ цікавий аналізом катаклізмів, неминучих у разі поразки у війні з Німеччиною. «Ці потрясіння, — писав він, — матимуть якраз соціальний, а не політичний характер. Особливо сприятливий ґрунт для соціальних потрясінь являє собою, звичайно, Росія, де народні маси, без всякого сумніву, сповідують принцип неусвідомленого соціалізму». «Російський простолюдин, селянин і робітник, — писав Дурново, — однаково не шукає політичних прав, йому і непотрібних, і незрозумілих. Селянин мріє про дармове наділення його чужою землею, робітник — про передачу йому всього капіталу й прибутків фабриканта, і далі цього їхні жадання не йдуть» [3, с. 196].

Найбільш точно висловився про взаємозв'язок особистості В. Леніна та породженого ним суспільно-політичного режиму й соціально-економічного ладу професор Гарвардського університету (США) Р. Пайпс: «Нема потреби вірити, що історію роблять "великі люди", — починав він другу частину книги "Російська революція", — щоб визнати величезне значення особистості Леніна та його впливу на ходу російської революції та на створення особливого політичного ладу... Комуністична Росія з моменту своєї появи була дивовижним відображенням свідомості й волі однієї людини, її біографія та історія злилися та розчинилися одна в одній» [4, с. 7].

У двотомнику з історії російської революції (Берлін, 1931—1933 рр.) Л. Троцький зауважував: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе питання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 року?» [Цит. за: 5, с. 332]. Тепер можна відповісти на це запитання. Без Леніна більшовики залишилися б однією з фракцій російської соціал-демократії. Розвиток країни після повалення самодержавства відбувався б у межах існуючої реальності, а Росія не загрузла б у спотвореному світі ленінського комунобільшовизму. Російська держава не увібрала б у себе всі ресурси суспільства та не перетворилася б на страхітливого тоталітарного монстра.

Професор Оксфордського університету Р. Сервіс твердив, що ленінська партія прийшла до влади, не маючи детального плану формування нового державного ладу [6, с. 88]. Це помилкове твердження. В. Ленін мав добре продуману стратегію. Р. Сервіс слушно зауважував, що Ленін приховував плани утвердження власної системи влади й власності, спираючись на праці основоположників марксизму: «Ленін, неначе детектив-інтелектуал, переорював їхні тексти в пошуках посилань. Його аналіз, хоча й до певної міри виправданий, був здійснений із застосуванням украй вибіркового підходу до неспівбіжних текстів, написаних його інтелектуальними героями» [6, с. 79].

Повернувшись з еміграції в Петроград, В. Ленін виступив на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депу-

татів у Таврійському палаці. 20 квітня 1917 р. газета «Правда» надрукувала тези, обґрунтовані в цих доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

Вчитуючись у «Квітневі тези», ми не знаходимо тієї сили, яка повалила самодержавний режим — рад солдатських депутатів: це були організації мобілізованих селян і робітників, але в рамках марксистської теорії їх ніби не існувало. Проте ради солдатських депутатів у тилових гарнізонах і солдатські комітети на фронтах привертали до себе найпильнішу увагу більшовиків. Тільки більшовики створювали озброєні загони бойовиків при радах робітничих депутатів (червоногвардійців) і військові організації («воєнки») РСДРП(б) на фронтах та у великих гарнізонах.

Половина «Квітневих тез» була присвячена перетворенням, які мали здійснюватися після завоювання політичної влади партією більшовиків. Здавалося, що більшовицький вождь повторював гасла «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. Коли Маркс поділив свій умоглядний комунізм на дві фази, першу з яких назвав соціалізмом, шлях до комунізму почали розуміти як експропріацію великих власників з утвердженням загальнонародної власності на засоби виробництва. Однак комунобільшовизм Леніна аніскільки не походив на комуносоціалізм Маркса, який оперував у рекомендаціях щодо досягнення комунізму «уявленими спільнотами» (клас, нація, суспільство, народ), тобто спільнотами без внутрішньої структурованості, позбавленими можливості діяти як згуртована політична сила. Годі було сподіватися, що експропріація великих власників призведе до ліквідації приватної власності на засоби виробництва та перетворення її на загальнонародну власність, у чому вбачалася сама сутність комунізму. Тим часом Ленін оперував структурованими спільнотами — власною партією та радами робітничих і солдатських депутатів, які мав намір перетворити на державні органи. Повторюючи у «Квітневих тезах» заклики вражених «неусвідомленим соціалізмом» російських низів, він насправді мав на меті не тільки ліквідацію великих власників, а й експропріацію його партією та державою приватної власності десятків мільйонів селян, ремісників, кустарів, торгівців, щоб позбавити їх економічної незалежності від держави. Жодна із суспільних верств, не виключаючи пролетаризованих селян, які марили про ділянку поміщицької землі, не була б у захваті від «усвідомленого соціалізму» вождя більшовиків.

У «Квітневих тезах» Ленін пропонував, щоб партія більшовиків назвала себе комуністичною, а не соціал-демократичною. Пропозиція була реалізована в березні 1918 р. VII з'їздом РКП(б). Рекомендувалося ухвалити нову, комуністичну партійну програму — це було виконано VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Нарешті, висувалася ідея створити «державу-комуну». Ленін бачив свою партію після завоювання влади не просто урядовою, а державною. Якщо державна партія ставала комуністичною, то держава теж мусила стати такою. Привид комуністичної революції в її ленінській інтерпретації простерся над Росією вже у квітні 1917 р., тобто за рік до її початку.

У питанні про власність різниця між марксизмом і ленінізмом була найбільшою. Зіставимо два твердження, щоб побачити її. У написаній Леніним програмі РКП(б) говорилося: «Неухильно продовжувати й довести до кінця почату й у го-

ловному й основному вже закінчену експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто у спільну власність усіх трудящих» [7, с. 420]. У книзі М. Бухаріна та Є. Преображенського «Азбука комунізму» (1919) стверджувалося: «При диктатурі пролетаріату, яка є тимчасовою установою, засоби виробництва по суті справи належать не всьому суспільству без винятку, а тільки пролетаріату, його державній організації» [8, с. 60].

В обох твердженнях власність на засоби виробництва прив'язується до держави. Тієї самої держави-комуни, створення якої задекларував Ленін у «Квітневих тезах». Виходить, що експропрійована в панівних класів у ході пролетарської революції власність стає, з одного боку, «спільною власністю пролетаріїв» (за Марксом і Енгельсом), а з іншого — власністю держави-комуни (за Леніним).

«Спільна власність пролетаріїв» узгоджується з головною тезою «Маніфесту Комуністичної партії»: «[...] комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [9, с. 422]. Однак державна власність є різновидом приватної власності, адже засоби виробництва перебувають у володінні й розпорядженні тих, хто контролює державу. Звідси висновок: не випадає називати комуністами більшовиків, які вигадали й реалізували ідею держави-комуни. Однак услід за Леніним вони назвали себе саме комуністами, і з цим тепер нічого не вдієш — усі звикли.

В опублікованому в 1994 р. дослідженні більшовицької Росії Р. Пайпс стверджував, що ленінська практика глибоко споріднена з практикою самодержавної Росії: «Традиційно російський монарх концентрував у своїх руках всю законодавчу й виконавчу владу, реалізовану без участі яких-небудь зовнішніх органів. Він управляв країною з допомогою служилого дворянства й чиновництва, відданого не стільки інтересам держави або нації, скільки йому особисто. Від перших же днів свого правління Ленін застосував цю саму модель [...]. Як і його попередники в Московській Русі, радянський правитель заявив свої права на всі багатства й доходи країни. Почавши з декретів про націоналізацію землі й промисловості, уряд підпорядкував собі всю власність, за винятком предметів особистого користування. Оскільки уряд знаходився в руках однієї партії, а партія, своєю чергою, підкорялася волі свого вождя, Ленін був де факто власником усіх матеріальних ресурсів країни» [10, с. 595].

Треба підкреслити, що Ленін завжди зосереджувався на соціалізмі, тобто першій фазі комунізму з розподілом матеріальних благ за працею. Друга фаза, тобто повний комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами, його не цікавила. Проте він не раз згадував про «світле майбутнє» людства, цінуючи пропагандистське значення таких закликів.

Маркс пов'язував появу першої фази комунізму, яку назвав соціалізмом, з ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, з відмиранням товарно-грошових відносин і вільного ринку. Ленін позбувся Марксового утопізму, тому що включив у свою систему перетворень не «уявлені», а структурно окреслені й ієрархізовані спільноти — партії та держави. Разом із тим вождь більшовиків пішов слідами Маркса, коли розпочав комуністичний штурм з утопічних спроб замінити вільний ринок державним розподілом матеріальних благ. Програма РКП(б) вимагала досягти такої

мети в соціалістичних перетвореннях: «У галузі розподілу завдання радянської влади в цей час полягає в тому, щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення в єдину сітку споживчих комун, здатних з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшою затратою праці розподіляти всі необхідні продукти, строго централізуючи весь розподільний апарат» [7, с. 426].

Ця мета, як поступово переконувалися більшовики, була утопічною. Проте Ленін упродовж трьох років, з 1918 по 1920, наполегливо її реалізовував, прирікаючи десятки мільйонів людей на злигодні й голод.

«Комуністичне будівництво» в Росії почалося після укладення Брестського миру з Центральними державами й тривало під гаслом з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса про експропріацію буржуазії пролетаріатом. Та за лаштунками такого гасла відбувалася масштабніша експропріація: більшовицької партії, що ставала масовою — її вождями; більшовицькою партією — рад робітничих і солдатських депутатів, які ставали державними органами; державою-комуною, що створювалася шляхом злиття більшовиків із радами — російського суспільства. Щоб зробити можливим злиття своєї партії з радами, Леніну довелося тимчасово погодитися на селянсько-солдатську вимогу «чорного переділу», яка призвела до появи у країні мільйонів селян-власників. Однак програма РКП(б) перекреслювала наслідки «чорного переділу» заявою про створення підконтрольних державі радянських господарств (радгоспів) і так само підконтрольних сільськогосподарських комун як магістрального напряму на шляху формування «соціалістичного землеробства».

Суспільно-політичні й соціально-економічні перетворення здійснювалися за допомогою облудної пропаганди та прямого насилля, можливості для якого забезпечувала диктатура держави. Одразу після повернення з еміграції Ленін поставив перед керівниками партії більшовиків завдання захопити владу, підкреслюючи: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство» [11, с. 341]. Після здобуття влади він повторив цю думку в більш розгорнутій формі: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається» [12, с. 364].

Позбавлення людини політичної та економічної свободи змушувало державу-комуну брати на себе патерналістські функції. Людина позбавлялася здатності прожити без держави. Патерналізм надавав державі колосальну додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством. Одночасно він влаштовував більшу частину суспільства.

* * *

Усунувши завдяки Брестському миру загрозу з боку Німеччини, В. Ленін у березні 1918 р. отримав можливість вибудувати на руїнах Російської революції свою власну революцію — «революцію згори».

31 березня у протоколі засідання ЦК РКП(б) було зазначено: «Констатовано, що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво». У ході об-

говорення питання — що робити далі? — виникли різні думки й було вирішено скликати пленум ЦК РКП(б) [13, с. 558 (примітка)].

На пленумі ЦК РКП(б) 7 квітня Ленін висловив міркування стосовно тактики та стратегії партії в період переходу до «безпосереднього комуністичного будівництва». Цекісти доручили йому «виробити тези, що стосуються даного моменту й подати в ЦК». На підставі тез та обміну думками в найближчому оточенні він написав програмну статтю. 26 квітня стаття була прийнята цекістами як керівництво до дій, 28 квітня вона була опублікована газетою «Правда» під назвою «Чергові завдання Радянської влади».

У виступі на засіданні Раднаркому 4 березня 1918 р. Ленін заявив: «Завдання соціалізму — перехід усіх засобів виробництва у власність усього народу, а зовсім не в тому, щоб судна перейшли до суднових робітників, банки — до банківських службовців [...]. Ми завдання, мету соціалізму бачимо в тому, щоби перетворити землю, підприємства у власність Радянської республіки» [14, с. 393]. Отже, гасла «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!», під якими вожді більшовиків приходили до влади, означали для них щось протилежне тому, на що розраховували об'єднані в ради робітничих і солдатських депутатів народні низи. Вожді мали намір передати засоби виробництва під примарною назвою «загальнонародної власності» у власність держави-комуни. Не усвідомлюючи підступності більшовиків, які прокрадалися до влади за спиною рад, Карл Каутський даремно звинувачував партію Леніна в анархо-синдикалізмі.

У картині соціалістичних перетворень, яка перебувала перед внутрішнім зором Леніна, панівною була державна власність, замаскована під «загальнонародну», тобто суспільну. Та разом із тим вождь йшов слідами Маркса, вважаючи, що експропріація експропріаторів означає не тільки зникнення в суспільстві приватної власності на засоби виробництва, а й пов'язаних із нею економічних категорій — товарно-грошових відносин і вільного ринку.

Неможливо документально встановити, чому впродовж трьох років Ленін намагався створювати в Росії соціально-економічний лад, позбавлений товарно-грошових відносин і вільного ринку. Однак можемо припустити, чому в цьому випадку Ленін пішов за Марксом. Здійснюючи контроль над виробництвом, налагоджуючи облік усієї виробленої продукції та розподіляючи між людьми матеріальні блага так, як це вважали за доцільне чиновники цієї держави, вожді більшовиків набували просто-таки казкової влади над експропрійованим суспільством.

Вивчаючи праці В. Леніна 1918—1920 рр., постійно натрапляємо на різко негативні оцінки торгівлі як акту купівлі-продажу. Механізм заміни «стихії ринку» організованим державою розподілом матеріальних благ Ленін виклав у березні 1918 р. в чорновому начерку проєкту програми РКП(б). Ставлячи розподіл у центрі «соціалістичної організації виробництва в загальнодержавному масштабі», він передбачав таку динаміку: «Спочатку державна монополія "торгівлі", потім заміна, повна й остаточна, "торгівлі" планомірно організованим розподілом через спілки торгово-промислових службовців, під керівництвом Радянської влади». Спілки торгово-промислових службовців мусили взаємодіяти зі споживачами матеріальних благ.

Виникала необхідність «примусового об'єднання всього населення в споживчо-виробничі комуни». За такої організації розподілу гроші ставали зайвими [13, с. 71].

Фундаментально змінювалося становище робітничого класу — «гегемона революції»: при капіталізмі робітники користувалися свободою вибору місця праці — при ленінському комунобільшовизмі вони втрачали цю свободу. «Необхідне в цілях планомірного розвитку народного господарства максимальне використання всієї наявної в державі робочої сили, — проголошувалося у програмі РКП(б), — її правильний розвиток і перерозподіл як між різними територіальними областями, так і між різними галузями народного господарства, повинно скласти найближче завдання господарської політики Радянської влади» [15, с. 403—404].

У радянській історіографії, присвяченій колективізації сільського господарства, завжди підкреслювалося, що тільки колективними зусиллями селяни могли вийти зі стану технічної відсталості. Можна погодитися з тим, що машинізація, тракторизація та електрифікація справді були засобами підвищення продуктивності праці на селі, проте створення радянських господарств і селянських колективних господарств призводило передусім до одержавлення панівної в країні сфери сільськогосподарського виробництва. Селянин-одноосібник, що працював із використанням власних засобів виробництва, не перебував в економічній залежності від держави. Навпаки, держава перебувала в залежності від селянина, адже їй доводилося або купувати продовольство, або реквізувати його, руйнуючи тим самим мотивацію виробника працювати з повною віддачею. Потрапляючи або в селянський колгосп, або в державний радгосп, селянин опинявся в лабетах держави, яка диктувала пропорції розподілу врожаю та умови його вирощування.

На час прийняття програми РКП(б) поміщицькі маєтки, за винятком перетворених на радгоспи зразково-показових господарств, були поділені між селянськими громадами. Більшість селян перетворилася з голоти на власників, а власників було набагато важче втягувати в радгоспи або комуни. Тим часом влада розгорнула масштабне одержавлення промисловості й транспорту, що передбачало забезпечення робітників і службовців продовольством.

Вихід із цієї колізії В. Ленін бачив в організації соціального розколу села. 8 травня 1918 р. Раднарком ухвалив декрет «Про надання Наркомпроду надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси та спекулює ними». Наступного дня ВЦВК схвалив декрет, після чого Раднарком опублікував постанову «Про мобілізацію робітників на боротьбу з голодом».

Експропріацію засобів виробництва у власності поміщиків і буржуазії вожді більшовиків провели, спираючись на підтримку народних низів. Натомість комуністичний штурм на селі не супроводжувався експропріацією засобів виробництва в селян, які були здатні виробляти продукцію, призначену на продаж. Об'єктом експропріації стала сільськогосподарська продукція.

21 листопада 1918 р. Раднарком ухвалив декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на Наркомпрод обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно отримувало завдяки забороненій владою тор-

гівлі. Логіка комуністичного штурму обумовила появу продрозверстки. Починаючи з осені 1918 р. місцева влада почала накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи зі своїх потреб. Ці завдання розверстувалися між повітами, волостями й селами.

Урядовий декрет про хлібну й фуражну розверстку з'явився 11 січня 1919 р. Упродовж 1919 і 1920 рр. розверстка поширилася майже на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Величина розверстки визначалася двома факторами: по-перше, потребами держави у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібно. Отже, продрозверстка була реквізицією.

Мати справу з десятками мільйонів одноосібників було важко навіть технічно, не кажучи вже про те, що чиновники не могли контролювати тривалий процес вирощування сільськогосподарської продукції. Але ж держава-комуна претендувала на те, щоб розподіляти за власним вибором вироблені в місті й селі матеріальні блага без втручання вільного ринку, який робив такий розподіл суто автоматично та з належною справедливістю.

Для усунення ринку найкраще підходило об'єднання робітничих колективів не із селянськими громадами економічно відособлених селян, а із сільськими виробничими колективами. Знищення ринкових відносин, яке на думку Леніна, було центральним пунктом його системи влади й власності, пов'язувалося з цілковитою ліквідацією в суспільстві (тільки в суспільстві!) приватної власності на засоби виробництва. Так склалося, що вожді більшовиків здобули можливість експропріювати засоби виробництва, якими користувалися поміщики й капіталісти, але не засоби виробництва у володінні селян, кустарів, ремісників, торгівців — усіх тих, кого зневажливо називали «дрібною буржуазією». Саме тому з'явилася підміна експропріації засобів виробництва в найчисленнішої верстви російського суспільства у вигляді експропріації селянської продукції — продрозверстки.

Проте перспективу просування своєї системи влади й власності В. Ленін не втрачав. Під час комуністичного штурму він так визначав долю мільйонів дрібних виробників і землеробів: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих земельних власників і капіталістів» [16, с. 38].

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянсько-солдатських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку, тобто «чорний переділ». Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються з проголошеною в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». На II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу ухваленого Декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би ми з нею були незгодні» [14, с. 24].

Проте все-таки обійшли. 9 лютого (27 січня) 1918 р. ВЦВК видав нібито на додачу до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Термін «соціалізація землі» походив із есерівського політичного словника й означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрів-

няльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Земля переходила в розпорядження державних органів замість неіснуючих органів самоуправління. Врешті-решт, сам Ленін визнав, що вийшла не соціалізація, а націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки [17, с. 311].

Офіційно задекларованe скасування приватної власності на землю означало, що на передній план вийшла проблема землекористування. У Декреті про землю вказувалося ясно: форми користування землею мали бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах — подвірне, хутірське, общинне, артільне. А в ухваленому через три місяці законі про соціалізацію цю ключову проблему замовчали. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. за безпосередньої участі Леніна уряд підготував третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалися самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті містилася ключова фраза: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитись як на скороминущі і нежиттєздатні» [18, с. 126]. Текст декрету було опубліковано 14 лютого 1919 р.

На VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. В. Ленін домігся ухвалення нової програми партії з чітко визначеною комуністичною перспективою, але заборонив компартійно-радянському апарату поспішати з втіленням у життя її вимог, у тому числі декрету Раднаркому від 14 лютого 1919 р. про перехід до колективізації землеробства. Адже селянство антирадянськими повстаннями демонструвало негативне ставлення до комуністичного штурму.

* * *

Усі три роки «безпосереднього комуністичного будівництва» (вислів В. Леніна) супроводжувалися громадянською війною. Нерідко в 1918—1920 рр. на боці поміщиків і капіталістів, які відстоювали право на існування, опинялися дрібні власники. Це надавало громадянській війні особливого драматизму.

Не треба забувати, що російський комунізм, не бувши утопічною доктриною, яка народилася в головах основоположників марксизму, теж був умоглядним витвором Леніна. Це не раз підкреслювали дослідники його діяльності. Подібну думку висловив в безособистісному виразі сам Ленін, аргументуючи в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) необхідність переходу від «безпосереднього комуністичного будівництва» до нової економічної політики: «Коли хтось із комуністів мріяв, що за три роки можна переробити економічну базу, економічні корені дрібного землеробства, то він, звичайно, був фантазер. І — ніде правди діти — таких фантазерів серед нас було немало. І нічого тут немає особливо поганого. Звідки ж було в такій країні почати соціалістичну революцію без фантазерів?» [19, с. 52—53].

Протилежність намірів основоположників марксизму й Леніна змушує зробити висновок про те, що в Росії народжувався не комунізм у його першій фазі,

позначеною Марксом популярним терміном «соціалізм» із розподілом матеріальних благ за працею. У Росії народжувалася суміш фантастичних уявлень Леніна про соціально-економічний лад із притаманними цьому суспільству історичними традиціями. Ця суміш не мала адекватної назви, тому що її родоначальник маскував свої наміри теорією революційного марксизму.

«Науковий» комунізм К. Маркса та Ф. Енгельса був таким же утопічним, як комуністичні доктрини їх попередників. Однак те, що не мало назви й позначалося як цілком оригінальна система влади й власності, могло втілитися в життя. Адже Ленін спирався на реальні настрої «неусвідомленого соціалізму», які проявилися під час революційної самоорганізації російських низів у радах робітничих і солдатських депутатів.

Коли громадянська війна завершувалася, а в економічній політиці так само панувала продрозверстка, селяни стали активніше виступати проти влади. Під час роботи X партійного з'їзду Л. Троцький придушив повстання Кронштадтського гарнізону й жорстоко розправився з балтійськими моряками. Для делегатів з'їзду це повстання стало остаточним аргументом необхідності докорінної зміни політики, якої партія дотримувалася попередні три роки. Це полегшило В. Леніну завдання — заручитися підтримкою компартійно-радянської номенклатури для ухвалення рішення, яке сформувалося в нього в попередні кілька тижнів: припинити комуністичний штурм.

У кожному томі «Повного зібрання творів» В. Леніна Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС вміщував підготовчі матеріали: плани промов, начерки проблем тощо. Якщо у статтях і промовах надзвичайно вправного у приховуванні своїх думок політика ми знаходимо дзвінкі фрази про класову боротьбу й загрозу з боку внутрішніх і зовнішніх капіталістів, то в не призначених для публікації підготовчих матеріалах можна зустріти вислови та образи, які визначали ставлення вождя до таємних механізмів та інститутів влади.

Особливо цікавим є план промови про заміну розверстки натуральним податком, який датується першою половиною березня 1921 р. Цей план містить характеристику комуністичного штурму як політики, що не відповідала доктринальним установкам партії більшовиків, а була нав'язана умовами війни: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений "комунізм" наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики» [19, с. 344].

Було б логічним очікувати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок», яку Ленін закінчив 21 квітня 1921 р., знайдеться місце не тільки для засудження, але й для виправлення попереднього економічного курсу. І справді, у ній уперше з'явився термін «воєнний комунізм», а продовольчий податок був охарактеризований як «одна з форм переходу від своєрідного "воєнного комунізму", вимушеного крайньою нуждою, розоренням і війною, до правильного соціалістичного продуктообміну» [19, с. 200].

Термін «воєнний комунізм» використовувався в брошурі п'ять разів. Чотири рази він брався в лапки, а в прикінцевій частині брошури подавався вже без лапок. Прикметник «воєнний» маскував провальний комуністичний штурм.

Вираз «провальний комуністичний штурм» треба правильно розуміти. Йдеться про те, що зведена Леніним державна конструкція виявилася нежиттєздатною, тому що претендувала розподіляти матеріальні блага між виробниками без використання товарно-грошових відносин і вільного ринку. Проте «командні висоти» економіки за три роки були успішно одержавлені. Суть проблеми полягала лише в тому, щоб у цю державну конструкцію вдихнути життя.

Коли Ленін у відносинах із селянами переходив від продрозверстки до натурального податку, він ще не знав, як повинна функціонувати держава-комуна. У його тодішньому уявленні як соціалізм, так і повний комунізм були позбавлені товарно-грошових відносин і вільного ринку. Тобто держава-комуна в обох фазах комунізму нібито мусила брати на себе розподіл матеріальних благ, які ставали вже не товарами, а продуктами. Саме такий хід думок вождя встановлюється при вивченні змісту популярної брошури «Про продовольчий податок».

В. Ленін надто повільно йшов до думки про те, що держава-комуна нездатна розподіляти матеріальні блага між їх виробниками зусиллями власних чиновників. Але в жовтні 1921 р. вождь не тільки дозрів до того, щоб запропонувати партії критичну оцінку політики «безпосереднього комуністичного будівництва», але й висунув до певної міри позитивну програму, що випливала з досвіду перших місяців непу. У статті «До четвертих роковин Жовтневої революції», яку газета «Правда» надрукувала 18 жовтня 1921 р., він писав: «[...] не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть у дрібноселянській країні через державний капіталізм до соціалізму, інакше ви не підведете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму» [16, с. 143].

Сенсаційно новим був заклик використовувати в одержавленій економіці методи господарського розрахунку, тобто порівнювати витрати на виробництво продукції з відпускною ціною. Зіставлення показувало, чи приносить виробництво прибуток, чи залишається збитковим, потребуючи негайних поліпшень. Отже, Ленін закликав використовувати в одержавленій економіці капіталістичні методи господарювання.

Через десяток днів, у доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції Ленін поділився з московськими більшовиками такими думками: «Я думаю, що навчитися розуміти комерційні відносини й торгівлю, — це наш обов'язок, і ми почнемо успішно вчитись і навчимося, коли станемо говорити про це завдання прямо. Нам довелося відступати настільки, що питання про торгівлю стало практичним питанням партії, питанням економічного будівництва. Чим диктується перехід на комерційні начала? Навколишньою обстановкою, теперішніми умовами. Він є необхідним для того, щоб велика промисловість швидко відбудувалась і швидко зв'язалася з землеробством, щоб вийшов правильний продуктообмін» [16, с. 207—208].

Якщо у статті, опублікованій газетою «Правда» 18 жовтня 1921 р., у центрі уваги перебувала одержавлена промисловість, яку вимагалося перевести на

госпрозрахунок, то в цій промові з'явилося поняття «державна торгівля». Ленін звертався до більшовиків із закликом навчитися торгувати. Держава повинна була приділити пильну увагу розвиткові торговельних функцій кооперації, створювати синдикати, товарні біржі, гуртові ярмарки, розгортати мережу гуртової й роздрібної торгівлі.

Ленін ще не відмовлявся від ідеї виробництва та розподілу благ без посередництва товарно-грошових відносин. В організованому державою продуктообміні він вбачав суть своєї системи влади й власності, замаскованої під термін «комунізм». Але підійти до продуктообміну він тепер бажав шляхом використання капіталістичних методів господарювання у промисловості й торгівлі.

Встановлення в одержавлених «командних висотах» капіталістичних методів і форм господарювання та повернення до ринку у відносинах між містом і селом пов'язувалося з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. «Державний капіталізм» не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя прошарок непманів — гуртових торгівців, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендаторів і власників підприємств.

Востаннє Ленін використав термін «продуктообмін», працюючи в лютому 1922 р. над планом статті «Нотатки публіциста»: «Коли фундамент соціалістичної економіки можна вважати закладеним? Коли забезпечений продуктообмін із селянством» [16, с. 486—487]. У наступних працях цього терміна вже нема. У тому ж лютому 1922 р. вождь наставляв наркома юстиції Д. Курського керуватися тим, що уряд визнає і буде визнавати лише державний капіталізм. Від наркомату юстиції він вимагав провести низку показових процесів проти непманів у Москві, Петрограді, Харкові та ін. [16, с. 380].

* * *

В. Ленін, як було показано, поступово доходив думки про те, що держава-комуна здатна поставити собі на службу товарно-грошові відносини, використати їх в контрольованому нею обміні матеріальними цінностями між виробниками та споживачами та знищувати тимчасово допущений в економіку приватний капітал. Тепер потрібно звернути увагу на те, як еволюціонувала позиція вождя у ставленні до кооперативних об'єднань.

Селяни ще з XIX ст. з власної ініціативи організовували сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні. Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не передбачали відчуження селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язування їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими в сталінський період закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. Колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспу визначалися ступенем від-

чуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (комуна), проміжним (артіль) і початковим (товариство спільного обробітку землі).

Ленін розумів принципову різницю між кооперативами й колгоспами. У брошурі «Про продовольчий податок» (травень 1921 р.), яка претендувала на осмислення відступу до нової економічної політики, селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комунобільшовизму явище.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У згаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою, спрямовувалися в річище кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперативному селянинові легше було стати колгоспником, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав Ленін, — у разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства й полегшення його переходу у невизначений строк до великого виробництва на началах добровільного об'єднання» [19, с. 208]. Отже, хід думок цілком зрозумілий: про колективізацію поки що мріяти не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Підіб'ємо підсумки. На початку 1920-х рр. теоретичні установки та політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими параметрами:

• створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементами капіталістичної економіки;

• створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки;

• ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських об'єднань було негативним унаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не мала пояснень;

• держава відкладала колективізацію селянських господарств на невизначене майбутнє, але за допомогою пільг сприяла організації колгоспів, убачаючи в них елемент соціалістичного ладу;

• держава сприяла розвиткові кооперативів у сільському господарстві, вважаючи їх передумовою майбутньої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити зі змістом статті Леніна «Про кооперацію». Співвіднесення висловлених у ній ідей із попереднім теоретичним і практичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього ленінського документа. Без такого порівняння аналіз статті «Про кооперацію» не буде продуктивним.

Після трьох років комуністичного штурму Ленін усвідомив, що селянство не бажає бути колективізованим, тобто працювати під контролем держави-комуни та за її нарядами. Довелося припиняти комуністичний штурм і запроваджувати економічну політику, яка повертала країну обличчям до капіталізму: з дозволом приватного підприємництва та вільного наймання робочої сили замість трудової

повинності, з припиненням спроб примусового втягнення багатомільйонного селянства в підконтрольні державі виробничі колективи, з відмовою від перетворення вільної торгівлі на централізований розподіл матеріальних благ, тобто з усім тим, що Ленін розглядав як соціалізм.

Після запровадження непу вважалося, що властиві капіталізму господарські форми виробництва й розподілу матеріальних благ — це державний капіталізм, але в державі, яка залишається під контролем партії більшовиків. Вважалося, що країна переживає перехідний період від капіталізму до соціалізму, а система влади й власності, замаскована після провалу комуністичного штурму назвою «воєнного комунізму», відродиться після того, як держава відбудує промисловість і запропонує селянським масам виробничі та споживчі продукти (не товари!), переконуючи їх перейти до колективної праці під державним омофором.

Ленін не розчарувався в новій економічній політиці, яка дозволяла швидкими темпами відроджувати господарство, а державі використовувати суто капіталістичні, як він вважав, методи й засоби господарювання (наприклад, державну торгівлю). Виступаючи в залі Большого театру, він підкреслив: «Неп продовжує бути головним, черговим, вичерпним гаслом сьогоднішнього дня [...]. З Росії непівської буде Росія соціалістична». 21 листопада 1922 р. газета «Правда» надрукувала цю останню публічну промову вождя. З промови випливало, що поки Росія буде непівською, вона не може бути соціалістичною.

Та вже під час переходу до непу Ленін заявив про економічну неможливість політики попередніх трьох років, здійснюваної в точній відповідності до вимог партійної програми 1919 р. За ці роки стала очевидною марність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо в робочому часі, без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть почати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати припинення непу й повернення до політики «воєнного комунізму», тобто до нищення товарно-грошових відносин, як того вимагала програма РКП(б) 1919 р.?

* * *

16 грудня 1922 р. В. Ленін потрапив у Горки після чергового загострення хвороби. Його умонастрій у перші тижні був таким же, як під час виступу в залі Большого театру 20 листопада: поки Росія залишалася непівською, вона не могла бути соціалістичною. Проте стаття «Про кооперацію» давала іншу відповідь.

Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до й після 1921 р., але він починав із неймовірних тверджень: в умовах максимального кооперування населення сама собою досягається соціалістична мета; у непі ми зробили поступку селянину як торговцю, зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму [2, с. 30—39].

Ленін твердив у цій статті: «Кооперувати в достатній мірі широко й глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для колективізації та колгоспів. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне [...] із зростанням соціалізму», Ленін знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва в селян. Він виділив у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільше простим, легким і доступним для селянства».

Змінивши думку про кооперацію, Ленін дістав змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за словами про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни опиралися, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя».

Запроваджуючи неп, Ленін допустив існування приватного підприємництва, але тільки на короткий період, поки держава не навчиться користуватися товарно-грошовими відносинами. Відома цілком відверта ленінська формула: хто — кого? Вважаючи неп перехідним періодом між капіталізмом і соціалізмом, він прогнозував у 1921 р. цілковите одержавлення економіки, тобто позбавлення всіх верств суспільства приватної власності на засоби виробництва. Натомість у статті «Про кооперацію» паралельно з державною власністю на засоби виробництва, яка під прикриттям симулякру «загальнонародної власності» фактично перебувала у власності вождів більшовицької партії, виникала приватна власність на засоби виробництва у володінні, розпорядженні й користуванні кооперативних організацій, перш за все, у сільськогосподарських кооперативах.

Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від звичного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм». «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», — робив Ленін остаточний висновок.

Концепт «кооперативного соціалізму» залишився нереалізованою альтернативою закладеному у програмі РКП(б) 1919 р. концепту побудови соціально-економічного ладу. Новий верховний вождь партії Й. Сталін повторним комуністичним штурмом у 1929—1933 рр. відновив будівництво соціально-економічного ладу, замаскованого Леніним назвою «воєнний комунізм». Щоправда, сталінський штурм відбувся із засвоєнням уроків нової економічної політики. Зокрема, робітники дістали право вільного вибору місця праці замість обов'язкової трудової повинності. Селяни потрапили в сільськогосподарські артілі замість комун, у зв'язку з чим дістали право користуватися колгоспною торгівлею за цінами попиту та пропозиції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 45: Berezen 1922 — berezen 1923. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45: Березень 1922 — березень 1923. Київ, 1974. XXVI, 697 с.].
2. Lenin, V.I. Ostanni lysty i statti: 23 hrudnia 1922 r. — 2 bereznia 1923 r. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Останні листи і статті: 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. Київ, 1989. 118 с.].
3. Zapiska Durnovo. *Krasnaya nov.* 1922. 6: 178-201 [in Russian].
[Записка Дурново. *Красная новь.* 1922. Кн. 6. С. 178—201].
4. Payps, R. Russkaya revolyutsiya. Ch. 2. Moscow, 1994 [in Russian].
[Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. 583 с.].
5. Vasetskiy, N.A. (Comp.). Trotskiy, L.D. K istorii russkoy revolyutsii. Moscow, 1990 [in Russian].
[Троцкий Л.Д. К истории русской революции / Упор. Н.А. Васецкий. Москва, 1990. 446 с.].
6. Servis, R. Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ, 2012. 616 с.].
7. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 38: Berezen — cherven 1919. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38: Березень — червень 1919. Київ, 1973. XXVI, 561 с.].
8. Bukharin, N. & Preobrazhenskiy, E. Azbuka kommunizma. Populyarnoe obyasnenie programmy RKP(b). Petersburg, 1920 [in Russian].
[Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы РКП(б). Петербург, 1920. 322 с.].
9. Marks, K. & Enhels, F. Tvory. T. 4. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 4. Київ, 1959. XV, 591 с.].
10. Payps, R. Rossiya pri bolshevikakh. Moscow, 1997 [in Russian].
[Пайпс Р. Россия при большевиках. Москва, 1997. 583 с.].
11. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 31: Berezen — kviten 1917. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31: Березень — квітень 1917. Київ, 1973. XXV, 645 с.].
12. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 41: Traven — lystopad 1920. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 41: Травень — листопад 1920. Київ, 1974. XXXII, 670 с.].
13. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 36: Berezen — lypen 1918. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36: Березень — липень 1918. Київ, 1973. XXVI, 705 с.].
14. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 35: Zhovten 1917 — berezen 1918. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35: Жовтень 1917 — березень 1918. Київ, 1973. XXX, 576 с.].
15. Vosmoy sezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly. Moscow, 1959 [in Russian].
[Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. 602 с.].
16. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 44: Cherven 1921 — berezen 1922. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44: Червень 1921 — березень 1922. Київ, 1974. XXIII, 702 с.].

17. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 37: Lypen 1918 — berezen 1919. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37: Липень 1918 — березень 1919. Київ, 1973. XXIX, 713 с.].
18. Kulchytskyi, S. Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919—1928). Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ, 1996. 396 с.].
19. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 43: Berezen — cherven 1921. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43: Березень — червень 1921. Київ, 1974. XXIII, 527 с.].

Надійшла / Received 20.02.2026

Stanislav KULCHYTSKYI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

THE EVOLUTION OF V. LENIN'S VIEWS
ON SOCIALISM (1917—1923)

Objective: to establish what exactly V. Lenin meant when, contrary to previous ideas about the essence of socialism, he stated without explanation in his dying testament: "we are forced to recognize a radical change in our entire view of socialism." **Methodology.** The study of the changing views of the supreme leader of the Bolshevik Party on the essence of the socio-economic system and the socio-political regime being built in Russia is based on a civilizational approach to history, and applies the principles of historicism, regularity, and content analysis. **Scientific novelty.** The text highlights the uniqueness of the Russian-Soviet state socialism created through propaganda and terror, whose totalitarian nature entailed the fusion of the state with society and combined the political and economic subjugation of a society expropriated by the Bolshevik leaders with the paternalistic attitude of the state — which they themselves had expropriated — toward its citizens. It would be wrong to call the communist assault of 1918—1920 a failure. Unlike Marx's utopian Communo-socialism, to which Lenin always swore allegiance, Communo-Bolshevism proved to be feasible. The Bolshevik "revolution from above" allowed the leaders to create a multi-million-strong army, which suppressed the resistance of the White Guard generals, thanks to its size. At the same time, attempts by Bolshevik commissars to undermine the free market and introduce state distribution of material goods between producers and consumers (product exchange) led to ruin, chaos and famine. The economic collapse forced Lenin to halt the onslaught of 1918—1920. The Bolshevik Party shifted to a policy that recognized commodity-money relations, the free market and private enterprise. For the sake of camouflage, the Supreme Leader declared the previous policy to be "war communism" — that is, communism imposed by the civil war in Russia — which supposedly had nothing in common with the socio-economic and socio-political reforms envisaged in the RCP(b)'s program. In fact, Lenin did not abandon the policy of 1918—1920 in 1921, but began to call on the Bolshevik Party and the state he ruled under the slogan "Who will defeat whom?" to take control of commodity-money relations in the public sector and gradually destroy private entrepreneurs. After the introduction of the New Economic Policy, the tasks he had set in 1918—1920 remained unchanged:

to transfer all means of production owned by society to state ownership, i.e. to supplement the political dependence of society on the state with economic dependence. **Main results.** As early as October 1921, Lenin began calling for the use of capitalist management methods in the nationalized "command heights" of the economy. After February 1922, the term "product exchange" disappeared from the leader's vocabulary. He understood that the state-commune, i.e. the Bolshevik Party, which had merged with the councils of workers' and soldiers' deputies, was capable of putting commodity-money relations at its service and destroying the private capital that had been temporarily allowed into the economy. Finally, in his political testament, he rejected the complete transfer of private property to state ownership and argued for the need to introduce a cooperative form of ownership of the means of production, which was to exist alongside state ownership. This eliminated the need for forced collectivization (i.e., the expropriation of private property) of the multimilion-strong peasantry, which posed countless dangers to the country. The parallel existence of two forms of ownership destroyed the structure of state socialism, which Lenin had been developing throughout his previous life. However, the Bolshevik Party, led by the new supreme leader Joseph Stalin, refused to reconsider its policy of building state socialism, which Lenin had disguised in 1921 under the name "war communism." Stalin carried through to the end the implementation of Lenin's earlier policy of 1918—1920, not stopping at mass repression and even genocide.

***Keywords**: commodity-money relations, free market, war communism, state commune, Communo-Bolshevism, product exchange, new economic policy, state farm, agricultural commune, cooperative.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.118
УДК 94(477):355.48]:323.1

Олександр РЕЄНТ
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст.,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Reent.O.P@nas.gov.ua
https://orcid.org/0000-0001-5141-7445
Галина ДЕНИСЕНКО
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
центр досліджень історико-культурної спадщини України,
відділ історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
denisenko51@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4672-1586

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Мета — проаналізувати еволюцію меморіальної політики та комеморативних практик у контексті формування пам'яті про Першу та Другу світові війни, сучасну російсько-українську війну. Проблема формування історичної пам'яті в українському суспільстві набуває особливої актуальності в умовах війни за незалежність України. Важливим кроком на шляху формування та реалізації завдань у сфері політики збереження пам'яті став Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (21 серпня 2025 р.), який визначає ключові принципи збереження пам'яті, вводить у правове поле поняття «Війна за не-

Цитування: Реєнт О., Денисенко Г. Меморіалізація та комеморативні практики у формуванні історичної пам'яті воєнної історії України. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 118—138. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.118

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

залежність України», виокремлює етапи нинішньої війни. **Наукова новизна** статті полягає в дослідженні формування історичної пам'яті, порівняльному аналізі меморіальної політики й комеморативних практик, які виникають у різні історичні періоди та відбивають не лише ставлення суспільства до минулого, а й характер державності, політичний режим і рівень громадянської активності. З огляду на **актуальність** теми постає нагальна потреба в розгляді меморіалізації та комеморативних практик як складової історичної пам'яті воєнної історії України. У статті розрізняються поняття «комеморація» як ширшого комплексу практик вшанування та «меморіалізація» як їх інституціоналізованого та просторово закріпленого вияву. Комеморація — цілеспрямований процес збереження в суспільстві пам'яті про важливі історичні події, персоналії, явища шляхом відзначення на державному й місцевому рівнях пам'ятних дат, публікації історичних документів, спорудження пам'ятників, створення музеїв і меморіальних комплексів тощо. Меморіалізація — процес увічнення визначних історичних подій, трагедій, видатних осіб через архітектурні споруди, пам'ятники, музеї, архіви, спрямовані на конструювання колективної / соціальної пам'яті. **Методологічною основою** дослідження є принцип наукової неупередженості, порівняльний аналіз історичних наративів меморіалізації та контент-аналіз офіційних практик комеморації в Україні, проблемно-хронологічний метод. **Висновки.** Досвід двох світових війн, які пройшли теренами України, та сучасної російсько-української війни демонструє принципово різні моделі увічнення пам'яті загиблих. Якщо в період Першої світової війни меморіальні ініціативи мали переважно локальний і громадський характер, то пам'ять про Другу світову війну була інституціоналізована радянською державою та підпорядкована ідеологічному канону. Сучасна російсько-українська війна характеризується поєднанням державних рішень і народної ініціативи, що проявляється у створенні нових форм меморіальної політики та комеморативних практик.

***Ключові слова**: Перша світова війна, Друга світова війна, російсько-українська війна, політика пам'яті, меморіалізація, комеморація, історична пам'ять, місця пам'яті.*

Проблеми історичної пам'яті та меморіальної культури активно досліджуються сучасною гуманітаристикою. Історична пам'ять як феномен поєднує індивідуальний і колективний виміри. Французький соціолог М. Альбвакс, який одним із перших запропонував базове поняття «колективна пам'ять», вважає, що одна пам'ять — внутрішня, особиста, автобіографічна, інша — зовнішня, соціальна, історична. Відповідно до концепції М. Альбвакса, історична пам'ять формується в соціальних рамках і постає не лише як сукупність спогадів, а як структурований образ минулого, що легітимізує сучасний суспільний порядок. Колективна пам'ять розвивається за своїми законами та здатна форматувати під себе індивідуальні пам'яті, але вони ніколи не зливаються в одне ціле [1, С. 8—27]. Історичну пам'ять можна розглядати як колективну пам'ять, коли вона вписується в історичну свідомість певної групи, як соціальну, коли йдеться про історичну свідомість суспільства. Історична пам'ять не тільки один із головних каналів передачі досвіду й знань про минуле, але й головний елемент самоідентифікації індивіду, соціальної групи або суспільства в цілому.

Заслугою німецьких дослідників Я. і А. Ассман є виділення в колективній пам'яті комунікативної й культурної складових, підкреслення ролі інституцій у збереженні символічних образів минулого [2, с. 19, 36—38]. Культурна пам'ять, оформлена та збережена в символічних формах, переходить від одного покоління до іншого. Вона може бути як матеріальна, так і нематеріальна, вона відрізняється від комунікативної тим, що спеціально встановлюється, штучно формується та

потребує спеціальних інститутів для свого збереження, наприклад, архівів, бібліотек, музеїв, закладів освіти [3, с. 251]. Комунікативна пам'ять залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь і може бути охоплена власним досвідом індивіда та почутими ним розповідями.

Особлива роль у пам'яттєвому дискурсі належить, за визначенням французького історика П. Нора, «місцям пам'яті» [4, с. 39]. За концепцією вченого колективна пам'ять репрезентується в «місцях пам'яті» (Les Lieux de mémoire), матеріальних і символічних об'єктах, у яких концентрується та комеморизується досвід спільноти. Матеріальні форми у вигляді пам'ятників, монументів, дощок створені задля збереження пам'яті, функціональні — лише побічно служать збереженню пам'яті (зображення на грошах, назви вулиць, населених пунктів тощо). Символічні — це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами найвизначніших подій історії [5, с. 37—51]. Учений вводить у науковий обіг поняття «комеморація», наголошуючи, що суть цього феномену полягає у створенні спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій.

В останні десятиліття до аналізу концепту історичної пам'яті звертаються українські дослідники, враховуючи досвід закордонних учених. Розроблені теоретичні підходи до вивчення колективної пам'яті, меморіальної культури та політики пам'яті, окреслено роль держави й суспільства у формуванні символічного простору в дослідженнях вітчизняних учених О. Бойка, С. Єкельчика, І. Гирича, Г. Кас'янова, А. Киридон, В. Масненка, Л. Нагорної, В. Огієнка, І. Симоненка, В. Солдатенка, О. Удода, Ю. Шаповала, Н. Яковенко та ін. Окремі аспекти увічнення подій Першої та Другої світових війн, формування політики пам'яті в Україні висвітлюються у працях істориків, культурологів, дослідників пам'яткоохоронної сфери Г. Денисенко, М. Коваля, І. Ковальської-Павелко, О. Лисенка, Т. Пастушенко, В. Шевченко та ін. [6—14]. Натомість комеморативні практики, пов'язані із сучасною війною за незалежність України, перебувають на початковому етапі становлення.

Увічнення пам'яті про Першу світову війну: історичний дискурс

Перша світова війна відкрила нову епоху в історії людської цивілізації, вона стала початком докорінної зміни геополітичної ситуації, своєрідним вододілом у розвитку людства. За масштабами та величезними людськими втратами, спричиненими нею фундаментальними зрушеннями, зокрема активізацією національних і соціальних рухів, революційними процесами, суттєвими геополітичними змінами на карті Європи, ця війна увійшла в історію як Велика війна. Вона підсумувала XIX ст. і значною мірою визначила основні вектори розвитку світу на наступні десятиліття. Україна виявилася в епіцентрі подій, пов'язаних із Першою світовою війною, оскільки мала вигідне географічне становище, значний військово-економічний потенціал і людські ресурси. Українські землі входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, і війна значно погіршила долю українців, які не мали своєї власної держави та воювали у складі іноземних військ. За роки війни в російську

армію було мобілізовано 3,5 млн українців (за іншими даними — 4,5 млн із загальної кількості воїнів російської армії в 15,5 млн), до австрійської армії — близько 300 тис. (9 % від особового складу австро-угорської армії) [15, с. 68—69].

Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у Великій війні, зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, які загинули чи померли в роки війни (ст. 17 додаткової угоди) [14, с. 133—138]. У державах Західної Європи пам'ять про Велику війну була інституціоналізована вже в міжвоєнний період, комеморація стала елементом державної політики та важливим чинником формування національної ідентичності в державах-переможницях. Перша світова війна стала частиною національної пам'яті у Великій Британії та Франції. Протягом 1920—1925 рр. у Франції було споруджено 36 тис. пам'ятників, присвячених пам'яті загиблих французьких солдатів, у Великій Британії — 25 тис. пам'ятних знаків на честь воєнних подій, був створений Національний реєстр воєнних пам'яток [6, с. 181].

У добу Українських визвольних змагань пам'яткоохоронна робота була невіддільною частиною загального державотворчого процесу українського народу, який прагнув створити й захистити свою державність. У цей період створювалися державні й громадські пам'яткоохоронні органи, військові музеї для збереження артефактів воєнних і революційних подій. Перші кроки з увічнення пам'яті загиблих у Першу світову війну на українських землях були здійснені в Українській Державі за часів гетьмана П. Скоропадського. Створене в Києві товариство «Пам'ять воїнів 1914—1918 рр.» розробило практичні заходи для увічнення пам'яті загиблих. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держави, були згадані конкретні пропозиції проведення ретельних пошукових робіт в районі бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною: «[...] відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків із написами на хрестах, підготовка і видання каталогів з точними даними про місце знаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що дозволяли встановити місця поховань» [1]. Подібні громадські організації були створені в інших містах країни.

У результаті Першої світової війни й поразки Визвольних змагань українського народу українські землі опинилися у складі інших держав. Створення цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів у пам'ять про воєнні події та загиблих під час Першої світової війни у 1920—1930-х рр. не проводилося. Глобальне побоїще 1914—1918 рр. стало «забутим» для вітчизняного суспільства й лише наприкінці 1980-х рр. почав відроджуватися інтерес до подій Великої війни. У незалежній Україні найактивніше роботи з упорядкування військових поховань відбувалися в західних регіонах України — на Івано-Франківщині, Тернопільщині, Буковині та Закарпатті, де проходили активні бойові дії та збереглася найбільша

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ України). Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 30.

кількість цвинтарів і меморіалів періоду війни. За ініціативи громадських організацій і за підтримки місцевої влади були відновлені десятки поховань, незалежно від національної чи конфесійної приналежності загиблих. Найбільший військовий цвинтар на Буковині знаходиться в с. Звенячин Заставнівського району (Чернівецька обл.), де поховано 11 830 солдатів та офіцерів австро-угорської та російської армій [16, с. 32]. У травні 1993 р. зусиллями товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» був проведений значний комплекс реставраційних робіт на інтернаціональному солдатському цвинтарі в с. Валя Кузьмина Глибоцького району. Цвинтар створений у 1936 р. після перепоховання решток 3785 воїнів німецької, австро-угорської та російської армій [17, с. 233].

У радянський період солдатський цвинтар Першої світової війни в Чернівцях опинився поза увагою влади, його відновлення стало можливе лише в останнє десятиріччя. Починаючи з 1994 р. товариство «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» проводило пошукову роботу з виявлення військових цвинтарів і проведення реставраційних робіт. Інтернаціональний військовий некрополь, відновлений за підтримки міської ради та міжнародних організацій, став символом примирення та пам'яті про полеглих. На солдатському цвинтарі в м. Чернівці поховано 14 950 воїнів австро-угорської, німецької та російської армій. На братських могилах встановлені 48 кам'яних хрестів і чотири великі металеві хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятні знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, що символізує велику трагедію людства в 1914—1918 рр. і підкреслює інтернаціональний характер меморіалу [6, с. 185]. В Івано-Франківській області упорядковано понад 70 цвинтарів та окремих поховань загиблих у роки Першої світової війни. Це воїни різних національностей — українці, росіяни, австрійці, німці, хорвати, поляки (братська могила, м. Рогатин) та комплекс могил турецьких солдатів (с. Пуків) [18, с. 120]. У Тернопільській області виявлено понад 200 кладовищ, братських та окремих могил загиблих воїнів різних національностей [6, с. 184]. З наближенням 100-річчя Першої світової війни значно активізувалася діяльність з пошуку та увічнення її спадщини на українських теренах. В Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях були створені меморіальні комплекси, встановлені обеліски, пам'ятні знаки про трагічні події та загиблих у кровопролитних боях, померлих у концентраційних таборах тощо. Не в останню чергу реалізація цих проєктів стала можливою завдяки фінансовій підтримці урядових і громадських організацій Австрії та Німеччини.

З початком Першої світової війни серед українців виникла ідея створення Українського легіону у складі австро-угорської армії. Бої Українських січових стрільців у Карпатах і на Прикарпатті започаткували збройні визвольні змагання українського народу за незалежність, боротьбу за Українську державу. Вишкіл та боєздатність воїнів Українського легіону, реорганізованого 22 серпня 1915 р. в полк Українських січових стрільців, стали прикладом в австрійській армії. Справжнє бойове хрещення Український легіон дістав у боях за гору Маківку, що неподалік селища Славське (Львівська обл.), де проти стрільців вступило в бій кілька полків російської армії, озброєних важкою артилерією. Попри багаторазову чисельну пе-

ревагу ворога, стрільці не здали своїх позицій [6, с. 187]. У травні 1990 р. на вершині гори був установлений пам'ятний знак на честь подій 1915 р., а в 1993 р. — у селищі Славське на могилі січових стрільців і вояків УПА. Українські січові стрільці склали основу Української Галицької Армії. Могили українських вояків нагадують про мужність і героїзм, силу духу і жертовність українського народу в ім'я Батьківщини. Громадські організації, місцева влада в незалежній Україні докладають зусиль для збереження та охорони поховань січових стрільців, вшанування пам'яті про них в Україні й за кордоном.

Упродовж 2014—2018 рр. у багатьох країнах світу відбулася низка заходів зі вшанування пам'яті про події сторічної давнини. В Україні практично всі комемораційні заходи мали локальний характер і реалізовувалися в межах окремого населеного пункту, району чи області. Жодним вітчизняним проєктом про Першу світову війну не поповнилася і мережа Інтернет, яка сьогодні є перспективним і важливим майданчиком для формування простору пам'яті [14, с. 138].

Формування пам'яті про події Першої світової війни в Україні пройшло складний шлях — від практично повного витіснення з публічного простору в радянський період до поступового повернення у форматі локальних ініціатив, громадських проєктів і регіональних комеморативних практик. На відміну від держав Західної Європи, де пам'ять про Велику війну стала важливим елементом національної ідентичності в міжвоєнний період, в Україні вона тривалий час залишалася фрагментарною та регіонально обмеженою. Лише в часи незалежності почалося переосмислення Першої світової як трагедії українців у двох ворожих імперіях. У сучасному українському меморіальному просторі пам'ять про 1914—1918 рр. конкурує з іншими історичними травмами та подіями, насамперед із Другою світовою війною та сучасною російсько-українською війною.

Комеморативні практики подій Другої світової війни як складова історичної пам'яті

Друга світова війна за масштабами залучення збройних сил та військово-промислових потужностей, визначальними битвами та наслідками, що визначили маршрут світової історії у другій половині XX ст., займає особливе місце в історії. Людство втратило приблизно 60 млн загиблих, тобто у шість разів більше, ніж у Першу світову війну [8, с. 321]. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, попри всі неймовірні труднощі та перешкоди, він зберігся як етнос, утвердив власні гідність й авторитет, посів належне місце серед інших націй світу. Для українського народу війна — це трагедія та незламний героїзм у виснажливій та кровопролитній боротьбі за своє існування. Саме Україна була у планах нацистської Німеччини як найпривабливіша територія з вигідними промисловими ресурсами й працелюбним населенням. Український народ найбільше постраждав від воєнних дій, а потім і від повної окупації території: найбільші військові операції відбувалися на українській території, Україна була вщент зруйнована й розграбова-

на, її суверенна територія була розчленована й передана союзникам Німеччини у війні проти СРСР як компенсація [9, с. 5].

Наукове осмислення подій Другої світової війни залишається одним із найактуальніших питань сучасної української історичної науки. Наявність політичного й суспільного запиту на пам'ять про Другу світову війну доводить, що ці події є не тільки минулим України, а її історичним досвідом. Спірні питання, які стосуються оцінки й висвітлення подій Другої світової війни, набувають виразного емоційного забарвлення і є вкрай болючими для певних спільнот і суспільства в цілому. Фокус означеної проблеми особливо гостро транслюється в комеморативних практиках Другої світової війни.

Найбільш поширеними практиками комеморації є спорудження пам'ятників, створення музеїв і меморіальних комплексів, відзначення на державному й місцевому рівнях пам'ятних дат, публікація історичних документів тощо. У контексті формування та відтворення історичної пам'яті Другої світової війни дослідниця І. Ковальська-Павелко поділяє мілітарні комеморативні практики на три групи в залежності від рівня пам'яті та особливостей історичного розвитку: індивідуальний, державний і регіональний, які визначають місцеві умови поводження з пам'яттю та зміст комеморації [10, с. 174]. На нашу думку, при розгляді даної проблеми важливо виокремити громадську ініціативу, пов'язану зі створенням у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі — УТОПІК), яке започаткувало нові підходи до увічнення подій Другої світової війни.

Початок комеморації Другої світової війни відноситься до 1942 р. — вона була чіткою і централізованою. Відповідальність за стан індивідуальних і братських могил, спорудження пам'ятних знаків на могилах радянських воїнів покладалась на Військові ради фронтів та окремих армій. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини» держава переклала відповідальність за облік усіх воєнних поховань та утримання їх у належному стані на місцеві органи влади. На пам'ятниках передбачалося встановлення дощок з посвятою, прізвищами воїнів і партизанів, зазначенням військових звань і занесенням їх до Книг пам'яті, які зберігалися у виконкомах міських і районних Рад депутатів трудящих [6, с. 70].

У воєнні й перші повоєнні роки в містах і селах республіки на братських могилах загиблих учасників воєнних подій споруджувалися типові пам'ятники воїну-визволителю, на індивідуальних могилах — скромні обеліски, увінчані зіркою. Пам'ятники й обеліски, споруджені в ті роки, виконувалися з недовговічних матеріалів, написи — нестійкими фарбами, що призводило до швидкого їх руйнування. Разом з тим, ці роботи дозволили зафіксувати пам'ятні місця боїв, відзначити поховання загиблих у роки війни, встановити їх прізвища. У 1944 р. до створення проєктів пам'ятників і надгробків на могилах загиблих воїнів були залучені кращі архітектори й скульптори республіки: Ю. Білостоцький, О. Власов, Є. Вучетич, І. Кавалерідзе, О. Ковальов, М. Лисенко та ін. Формувалися певні типи меморіальних споруд — надгробки над братськими й індивідуальними могилами, мону-

менти, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною стала тема патріотизму, що було виправдано воєнним часом і мобілізувало суспільство на боротьбу з ворогом, сприяло пробудженню національної свідомості. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертовності стала джерелом для формування патріотичних символів, які знайшли свій вираз в елементах революційної символіки — червона зірка, революційний прапор, полум'я революції, трансформоване у Вічний вогонь — символ безсмертя [19, с. 119].

Протягом 1944—1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра Могила у Ворошиловграді, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України, створені музеї, почалося формування меморіальних комплексів, присвячених воєнним подіям [6, с. 70—71]. Ці пам'ятники мали певне ідеологічне навантаження, створюючи культ Великої Вітчизняної війни й перемоги Червоної армії. З понад 47 тис. пам'яток, взятих на облік у 50-х — на початку 60-х рр., 90 % було пов'язано з воєнними подіями Другої світової війни [2]. Якщо події Першої світової війни увічнювалися локально й за ініціативи знизу, увічнення пам'яті про Другу світову війну відразу проводилося на всій території республіки й централізовано.

Рішення про встановлення пам'ятників, відкриття музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами, обов'язково були узгоджені з центральною владою та здійснювалися за московським взірцем. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті й водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. У кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал — від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. За кілька днів до визволення української столиці в 1943 р. ЦК КП(б)У розробив проєкт документа «Про відзнаку звільнення столиці Радянської України м. Києва», у якому передбачалося спорудження монумента визволителям, пантеону героям Вітчизняної війни, встановлення погрудь генералів, які брали участь у визволенні Києва, пам'ятника партизанам, які форсували Дніпро, створення музею Великої Вітчизняної війни [3]. У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення в Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, своєрідних музеїв просто неба. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала ознайомити трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів українського народу [4]. Уряд ухвалив рішення про спорудження пам'ятників воєначальникам, Героям Радянського Союзу, полеглим у роки війни.

---

[2] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ України). Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 669. Арк. 1.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 70. Спр. 79. Арк. 18—19.

[4] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 79. Арк. 13.

Для 1960-х рр. характерною була дещо інша історична оцінка перемоги над ворогом: з'явилося усвідомлення її значення, бажання увічнити пам'ять усіх тих, хто віддав своє життя за Перемогу. Змінилося саме трактування героїчної теми — її історична закономірність пояснювалася радянською ідеологією та дійсністю, що призводить до символічного й глибшого втілення героїчної теми. «Меморіалізація» набувала державного розмаху, почали споруджувати меморіали, меморіальні комплекси. З'явилася нова форма пам'ятника у вигляді Могили невідомого солдата, якою увічнювали пам'ять про всіх полеглих. Практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв не була раніше поширена в СРСР. Одну з перших масштабних спроб увічнити пам'ять загиблих воїнів і героїв РСЧА було зроблено в СРСР уже після радянсько-фінляндської війни [20, с. 205]. Місцями пам'яті стають військові кладовища й меморіали регіонального та місцевого масштабу, створені з метою індивідуалізації та персоніфікації пам'яті про кожного учасника війни [10, с. 175].

У 1957 р. в Києві був створений Парк слави з Алеєю героїв і пам'ятником з Вічним вогнем на Могилі невідомого солдата, який став місцем вшанування пам'яті про всіх полеглих та якому притаманна функція активного суспільного впливу на населення [7, с. 64]. У контексті монументального спадку цікаві міркування висловив історик С. Єкельчик у своїй книзі «Імперія пам'яті». На його думку, пам'ятник М. Ватутіну, встановлений у 1948 р. в Маріїнському парку, втілював сталінське уявлення про вшанування героїв, видатних полководців, а пам'ятник невідому солдату — нову модель пам'яті — вшанування та скорботу за загиблими. У брежнєвські часи відбувався перехід від скорботи за полеглими солдатами до уславлення комуністичної партії, керівництва країни, втілений в образі «Батьківщина-Мати» в Києві (1981) [13]. Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів військовим діячам влада прагнула не тільки віддати данину захисникам Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу.

Меморіали стали місцями не стільки для скорботи, скільки для проведення військових парадів і демонстрації міці СРСР, зустрічей іноземних делегацій. У цей час акцент перенесли на «керівну роль комуністичної партії» у війні. Війна стала «міфом заснування» радянської ідентичності, який мав легітимізувати владу. Революція та громадянська війна були відсунуті на друге місце. Комуністична пропаганда робила наголос на злодіяннях нацистських загарбників, створювала культ радянських героїв, відбілюючи власні звірства — Голодомор 1932—1933 рр. та Великий терор [7, с. 68].

У 1960—1980-х рр. меморіальна політика мала державні та громадські форми. Значна роль у реалізації проєктів з охорони й збереження пам'яток воєнної історії належала УТОПІК, важливим напрямом роботи якої було збереження пам'яток Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. та увічнення народного подвигу. Увічнювалися події, пов'язані з визвольною місією Червоної армії та керівною роллю компартії у війні. Питання про початковий період війни, зокрема оборону Києва, тривалий час залишалися за лаштунками історії. На початку 1960-х рр. ветерани війни, безпосередні учасники та свідки тих подій, рідні полеглих порушили питання про спорудження пам'ятника воїнам Південно-

Західного фронту, учасникам оборони Києва в 1941 р. Враховуючи численні пропозиції, Рада Міністрів України своєю постановою від 28 лютого 1969 р. передбачила спорудження Монумента на честь воїнів Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове в 15 км від м. Лохвиця на Полтавщині [21, с. 157]. Це один із перших меморіальних комплексів (1976), присвячених подіям початкового періоду війни, створений на місці подій, який містить автентичні пам'ятки.

За участю 55 тис. первинних організацій УТОПІК, які об'єднували 9 млн індивідуальних і 25 тис. колективних членів, споруджено, реставровано та впорядковано близько 16 тис. пам'яток, переважно Другої світової війни [22, с. 17]. У часи тотального контролю Товариство було чи не єдиною інституцією, яка не лише захищала культурну спадщину, але й фінансувала роботи, спрямовані на збереження пам'яток. Наймасовіша громадська організація змогла протистояти владним структурам, ідеологічним догмам і зуміла врятувати сотні унікальних пам'яток, увічнюючи пам'ять тих, хто віддав життя за Батьківщину.

Від «великої перемоги» до «пам'яті та примирення»

За радянських часів історія Другої світової війни була значною мірою мемуаризована й міфологізована. Радянські міфи війни, наповнені фальсифікаціями, оминали цілі розділи історії, не допускаючи альтернативних поглядів на воєнні події. Історія Великої Вітчизняної війни набула деяких рис міфу, який мав згуртовувати радянських людей довкола компартії та мобілізувати їх на нові трудові звершення. Для підтримки міфу «Велика Вітчизняна війна» встановлювалися пам'ятники, створювалися музеї — війна виступала уніфікатором, фактором об'єднання багатонаціональної радянської держави в єдиний радянський народ. Радянський міф про війну значною мірою спрямовувався на оптимізацію історичної пам'яті про неї, героїзацію тих, хто виніс на своїх плечах тягар боротьби з нацизмом, увічнення в масовій свідомості подвигу полеглих. Міф, як зазначає історик, член-кореспондент НАН України О.Є. Лисенко, мав підкріпити віру в керівництво країни, яка була підірвана передвоєнними репресіями, голодомором, колективізацією, а на початку 1940-х рр. — невдачами в Зимовій війні проти Фінляндії та на німецько-радянському фронті [11, с. 4—5]. Монополізуючи пам'ять про війну та пропонуючи єдиний — московсько-переможний — на неї погляд, більшовицький режим прагнув виправдати пакт Ріббентропа — Молотова як спосіб відтермінування початку війни з нацизмом, замовчував причини поразок у початковий період війни, західну допомогу за програмою «ленд-лізу» [23, с. 9].

Панівний наратив «Великої Вітчизняної війни» та «Великої Перемоги» над нацизмом став одним із центральних компонентів концепції «російського світу» («русского мира»), претензій РФ на роль глобального геополітичного гравця та домінування Москви на пострадянському просторі. Міфи про війну виконують не просто певну гуманітарну функцію, а розглядаються як інструмент відновлення геополітичного впливу Росії на пострадянському просторі й одного з головних

гравців у світовій політиці. Після розпаду СРСР почався процес «націоналізації пам'яті», який призвів до формування різного бачення донедавна спільної історії. Захоплення Кримського півострова російськими військами та початок бойових дій на Сході України в лютому 2014 р. підштовхнули до більш радикальних змін у публічних презентаціях Другої світової війни.

Президентським указом від 24 березня 2015 р. було встановлено День пам'яті та примирення, який мав відзначатися 8 травня одночасно зі святкуванням 9 травня Дня перемоги над нацизмом. Уперше війну з нацистською Німеччиною в офіційних документах назвали не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою». 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила, а 15 травня Президент України П. Порошенко підписав чотири закони про декомунізацію: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». Головна мета законів — включення України в широкий контекст світової історії як окремого й суверенного історичного суб'єкта. Одним із перших запропонував концепцію історії України періоду Другої світової війни український історик М.В. Коваль [8]. Нові методологічні підходи дозволили вийти на якісно новий рівень наукових досліджень, які заклали базу для сучасного етапу вивчення проблематики воєнної доби. Період Другої світової війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками та регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалося її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, близькістю західного кордону, значними військовими силами, розміщеними на її території, розгортанням українського самостійницького руху. Україна була втягнута у війну з вересня 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території.

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» інкорпорував частину символів і наративів «Великої Вітчизняної війни» в наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху [24, с. 110] в роки війни, який необхідно оцінювати історично у відповідному контексті, а не лише за сьогоднішніми, далекими від тих часів і обставин демократичними нормами. Панівний наратив «Велика Вітчизняна війна», що фактично розколював українців, які воювали в лавах Червоної армії та Української повстанської армії, радянському партизанському русі, комсомольсько-комуністичному й націоналістичному підпіллі, ставив їх по різні боки історичних барикад, був нарешті замінений на спільний для всіх наратив Другої світової війни. Він включав і радянських, і антирадянських українців до широкої антинацистської коаліції та ролі насамперед патріотів і захисників України. Держава має взяти на себе обов'язок охорони, упорядкування та збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни.

Після початку повномасштабної агресії РФ проти України 24 лютого 2022 р. продовжилося законодавче закріплення подальшого відходу в офіційних церемоніях від радянських традицій. Україна на державному рівні перейшла до європейської традиції відзначення перемоги над нацизмом [12, с. 73]. На противагу посиленому тиску з боку Росії радикальних змін зазнавав меморіальний ландшафт українських міст і сіл. Перш за все, ішлося про усунення комуністичних символів та назв із публічного простору, перейменування населених пунктів, вулиць, площ тощо. До переліку діячів, монументи яких підлягали декомунізації, потрапили радянські воєначальники, партизанські командири, співробітники НКВС та ін. Змін зазнав один із найбільших пам'ятників, присвячених Другій світовій війні — Батьківщина-Мати, на якому в серпні 2023 р. герб СРСР було замінено на український. Сучасні комеморативні практики передбачають цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії XX ст., створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє. На пам'ятниках і пам'ятних знаках, які увічнюють події Другої світової війни, замінюється дата Великої Вітчизняної війни на хронологічні межі Другої світової (1939—1945 рр.) та демонтується радянська символіка. Як приклад зваженої одностайної позиції членів Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини Міністерства культури та стратегічних комунікацій України було запропоновано на постаментах пам'ятників на честь захисників Києва 1941 р. в Голосіївському парку ім. М. Рильського, викладачів, співробітників і студентів Київського політехнічного інституту, загиблих у роки німецько-радянської війни зафіксувати дату — 1939—1945 рр. У багатьох містах на п'єдесталах знаходиться військова техніка періоду Другої світової війни, яку іноді розбирають на брухт, відправляють на переплавляння. Водночас існують військово-патріотичні клуби, які займаються реконструкцією бойових дій, проводять ретро-виставки військової техніки, різноманітні конкурси, тренування — члени цих клубів із задоволенням скористаються можливістю використати військову техніку в патріотичному вихованні молоді, відновленні історичної пам'яті [5].

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» переносить акцент з ідеології перемоги на пам'ять про трагедію війни та внесок українців у розгром нацизму. За підрахунками українських дослідників, український народ дав фронту понад 7 млн солдатів, тобто приблизно 23 % від загальної чисельності Збройних Сил СРСР [25, с. 547]. Закон підтвердив щорічне святкування на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня — Дня пам'яті та примирення [13, с. 82].

Важливе місце в історичній пам'яті посідає трагедія Голокосту, символом якого в Україні став Бабин Яр — місце масових розстрілів євреїв у Києві в 1941—1943 рр. Головна мета державної концепції меморіалізації Бабиного Яру, розробле-

[5] Поточний архів Міністерства культури України (у 2023 р. — Міністерство культури та інформаційної політики України). Протокол від 25.01.2023 р. засідання Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України.

ної українськими істориками — увічнення загальнонаціональної пам'яті, де трагедія єврейського народу є невіддільною частиною історії України. Передбачено створення єдиного меморіального простору з акцентом на збереженні автентичного рельєфу як головного «свідка» трагедії, відкриття Українського музею Голокосту, який висвітлюватиме трагедію винищення євреїв на всій території України в контексті загальноєвропейської катастрофи й Меморіального музею Бабиного Яру зі вшануванням пам'яті всіх спільнот, що постраждали в Бабиному Яру — євреїв, ромів, українців.

На сучасному етапі пам'ять про Другу світову війну є важливим елементом суспільного дискурсу та меморіальної культури. Якщо в період Першої світової війни меморіальні ініціативи мали переважно локальний і громадський характер, то пам'ять про Другу світову війну була монополізована радянською державою та підпорядкована ідеологічному канону. Після проголошення незалежності України в 1991 р. з'явилася реальна можливість досліджувати воєнні події та об'єктивно їх оцінювати, що дозволило включити Україну в широкий контекст світової історії.

Сучасна російсько-українська війна. Жива пам'ять

Сучасні комеморативні практики формуються в умовах «живої пам'яті», що відрізняє їх від попередніх історичних етапів, коли вони здійснювалися постфактум. Це зумовлює поєднання емоційного, суспільного та інституційного рівнів політики пам'яті. Повномасштабна війна за незалежність України триває, але громади, родини загиблих і суспільство загалом не відкладають справу увічнення пам'яті та збереження правди про її перебіг до закінчення бойових дій. У суспільстві існує великий запит на вшанування пам'яті про події російсько-української війни вже зараз, а не по її завершенню. Для багатьох це можливість зберегти гідність людей та єдиний доступний спосіб установити соціальну й історичну справедливість. Наступним поколінням необхідно передати живу пам'ять про сучасну війну, її героїв і жертви, коли ця пам'ять «гаряча» та «болісна», зазначалося на круглому столі «Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання», який відбувся 28 березня 2024 р. в інформаційній агенції «Укрінформ». Війна, яка прийшла в Україну в XXI ст., вбила тисячі мирних громадян, знедолила інших і змусила виїхати з рідних осель, перетворила на руїни десятки міст і сіл України. Кожне українське місто, селище стає ціллю ворога, який не зупиняється ні перед дитячими садками, освітніми закладами, лікарнями й пологовими будинками, знищує все, що пов'язано з історією, культурою, історичною пам'яттю українського народу, використовуючи тактику «випаленої землі».

Уже в перші дні війни держава започаткувала низку комеморативних заходів зі вшанування пам'яті загиблих, фіксації подій та створення меморіальних просторів, які здійснюються в умовах активних бойових дій. Чотири роки тому Київщина однією з перших зустріла повномасштабне вторгнення російських військ, 270 населених пунктів потрапили під ворожу окупацію, але населення продовжувало спротив. Місцеві жителі окупованих міст і сіл побачили нелюдську жорсто-

кість, розстріли, катівні, створені російськими загарбниками на українській землі. 6 березня 2022 р. держава відзначила масовий героїзм та стійкість громадян, виявлені під час відсічі збройної агресії РФ і вшанувала пам'ять загиблих присвоєнням почесного звання «Місто-герой України» містам Буча, Волноваха, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Миколаїв, Охтирка, Харків, Херсон, Чернігів. 6 жовтня 2025 р. почесну відзнаку за мужність у відсічі російської агресії отримали 16 українських населених пунктів з різних областей України: Баштанка, Вознесенськ, Гуляйполе, Дружківка, Костянтинівка, Краматорськ, Куп'янськ, Марганець, Нікополь, Оріхів, Павлоград, Покровськ, Слов'янськ, Старокостянтинів, Суми й Тростянець. Окупація та знищення українських міст Авдіївки, Бахмута, Волновахи, Мар'їнки, Попасної, Рубіжного (Донецька обл.), Сіверськодонецька (Луганська обл.), Вовчанська, Ізюму, Куп'янська, Чугуєва, (Харківська обл.), Бердянська, Мелітополя (Запорізька обл.), Нової Каховки (Херсонська обл.) назавжди залишиться в анналах історії [26]. Кожного дня розширюється географія зруйнованих та окупованих міст і сіл України, яку майже ніхто тепер не вчить [27], і яка свідчить про системний характер впливу війни на трансформацію просторових вимірів історичної пам'яті.

Важливим ритуалом, який консолідує українське суспільство та формує культуру пам'яті, стала загальнонаціональна хвилина мовчання, яка оголошується щоденно для вшанування пам'яті наших співвітчизників, які загинули внаслідок збройної агресії РФ [28]. Встановлені офіційні пам'ятні дати, дні вшанування різних видів військ Збройних Сил України та інших учасників війни, почесні звання, нагородження військових. Українською традицією стало вшанування загиблих захисників, яких зустрічають, ставши на коліно та утворюючи живий коридор «дороги пошани» («коридор пошани») із квітами, лампадками та прапорами.

Разом із комеморативними практиками пам'ять про російсько-українську війну потребує меморіалізації, музеєфікації та документування. Увічнення пам'яті відбувається через встановлення пам'ятників, муралів, створення музеїв, цифрових архівів, перейменування вулиць, документальні фільми та державні нагороди, ритуали увічнення та вшанування осіб і подій, конструювання «місць пам'яті», інформаційну та цифрову фіксацію. Державним агентством розвитку туризму України започаткована «Концепція меморіалізації пам'ятних місць російсько-української війни», яка передбачає створення мапи «маршрутів пам'яті». «Маршрути пам'яті» — це документальна, фізична пам'ять про війну, це меморіальний простір, створений для того, щоб не дозволити забути події, які відбуваються в Україні у XXI ст. Київщина стала пілотним проєктом зі створення маршрутів фіксації трагічних і героїчних подій, які є свідченням російсько-української війни [29, с. 49]. До «Маршруту пам'яті» включені дев'ять локацій у Бучі, Ірпені, Гостомелі, Бородянці, Мощуні. У Гостомелі до маршруту входить зруйнований аеропорт «Антонов» — місце, де російський десант намагався висадитися для захоплення столиці України. У с. Мощун створений меморіал «Янголи Перемоги» на честь 118 воїнів ЗСУ, які ціною власного життя зупинили наступ на Київ. У Бородянці промовистим символом став пам'ятник Тарасу Шевченку, розстріляний російськими військами. Біля нього експонують стінописи англійського андеграундного художника Бенксі та французь-

кого митця Крістіана Гемі, написані на стінах зруйнованих споруд, а також портрети українських героїв, створені для Національного Музею історії України у Другій світовій війні. Широковідомою стала вулиця Яблунська в м. Буча, де під час окупації росіяни вбили найбільше цивільних. Інсталяцію-меморіал загиблим від рук російських окупантів бучанцям встановили на території храму Святого Апостола Андрія Первозваного, де виявили братську могилу з тілами 116 мирних жителів.

«Дорогою життя» для жителів Ірпеня став Романівський міст, через який у березні 2022 р. виходили тисячі людей. 5 березня 2022 р. російські війська прорвалися на південні околиці Ірпеня та почали обстрілювати автівки з людьми, які намагалися залишити місто. Єдиною дорогою порятунку залишалася кладка біля підірваного мосту в с. Романівка, яка постійно потрапляла під мінометний вогонь. Уночі тією ж кладкою переправляли боєприпаси та продукти для тероборони міста [30].

У рамках «Маршруту пам'яті» в Чернігівській області облаштовані декілька ключових локацій. У с. Ягідне маршрут проходить через школу, у якій у березні 2022 р. російські окупанти облаштували штаб. У підвалі школи 27 днів утримували 380 місцевих жителів, серед яких було 70 дітей, з них 5 немовлят. Люди писали свої імена на стінах, не знаючи, чи доживуть до завтра. Готуються ще два пам'ятних місця: вулиця Чорновола в Чернігові, яка постраждала від повітряних ударів, та Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, який зібрав ключові артефакти війни. Нові локації з'являться на Львівщині та Херсонщині. У перспективі — маршрут у кожній області України. Кожна громада самостійно визначає, які місця найкраще зможуть розповісти світу правду про російсько-українську війну [31].

Практично в кожній громаді створюються Алеї слави загиблих воїнів, Стіни пам'яті, меморіали, пам'ятники, які символізують вдячність і глибоку повагу до подвигу воїнів, які віддали життя за Україну. У Києві біля Михайлівського собору створена Стіна пам'яті полеглих захисників у російсько-українській війні. Її відкрили на перші роковини Іловайської трагедії 29 серпня 2014 р. На зовнішніх мурах Михайлівського золотоверхого собору розташовані 11 секцій зі світлинами загиблих воїнів. Стіна пам'яті, як і Народний меморіал пам'яті загиблих із сотнями прапорців на Майдані Незалежності — унікальні проєкти, які є народними місцями пам'яті та мають сакральне значення для всіх українців. У серпні 2019 р. поблизу селища Луганське в Бахмутському районі Донецької області був споруджений меморіал Герою України, всесвітньо відомому українському оперному співаку, солісту Паризької національної опери, волонтеру, добровольцю, учаснику бойових дій на Сході України В. Сліпаку, який загинув у бою за Дебальцеве у 2016 р. У 2022 р. росіяни зруйнували пам'ятник. У березні 2024 р. в Києві був відкритий меморіал пам'яті «Вічна слава загиблим Героям», присвячений військовослужбовцям Національної гвардії України. Увічнюються відомі й тисячі невідомих для широкого загалу захисників України, які назавжди залишаться в історії. Прізвища 179 (дані на серпень 2025 р.) загиблих коростенців, звичайних у житті юнаків і героїв у найскладніших ситуаціях, увічнені на Алеї слави в Коростенській громаді. 25 серпня 2025 р. відбулося офіційне відкриття Національного військового меморіального кладовища загиблих у російсько-українській війні в с. Мархалівка (Київська обл.).

Поряд з інституційними практиками формуються і персоналізовані форми комеморації в публічному просторі та медіа. Це символічні жести українських спортсменів на міжнародних змаганнях, наприклад, «Шолом пам'яті» українського скелетоніста, учасника зимових Олімпійських ігор 2026 р. В. Гераскевича з фотографіями 22 українських спортсменів, загиблих під час російсько-української війни.

Пам'ять про сучасну російсько-українську війну плюралістична, вона знаходиться у процесі формування і твориться в умовах активних бойових дій. Війна за незалежність України не лише актуалізує практики увічнення пам'яті, але й суттєво змінює їх характер. Комеморативні практики поєднують державні, громадські й персональні ініціативи. Це дає підстави розглядати сучасний етап як якісно новий у розвитку меморіальної культури, у якому пам'ять формується в режимі безпосереднього переживання подій та набуває особливого значення для консолідації суспільства.

* * *

Проблема трансформації історичної пам'яті в українському суспільстві набуває особливої актуальності в умовах російсько-української війни. Сучасні процеси переосмислення минулого, зумовлені новими викликами для української державності, актуалізують необхідність інтеграції спадщини Першої і Другої світових війн, які є не тільки минулим України, а її історичним досвідом, у загальнонаціональний наратив історичної пам'яті. Аналіз меморіальної політики й комеморативних практик, пов'язаних із Першою світовою, Другою світовою та сучасною російсько-українською війнами, засвідчує еволюцію моделей формування історичної пам'яті — від локальних громадських ініціатив до централізованої державної політики та їх сучасного поєднання. Важливою особливістю сучасного етапу є активна участь суспільства у формуванні комеморативних практик — від спонтанних меморіалів і локальних ініціатив до цифрових форм фіксації та збереження пам'яті. Окрему увагу приділено впливу війни на культурний ландшафт і просторові виміри пам'яті, про що свідчить меморіальна політика різних історичних періодів і відбиває не лише ставлення суспільства до минулого, а й характер державності, політичний режим і рівень громадянської активності.

Якщо пам'ять про Першу світову війну формувалася переважно на локальному рівні й не набула цілісної державної інтерпретації, а Друга світова війна була інституціоналізована та ідеологізована в межах радянської політики пам'яті, то сучасний етап характеризується формуванням «живої пам'яті», що виникає паралельно з перебігом подій. Поєднання державних рішень, громадських, персональних ініціатив і новітніх (зокрема цифрових) форм фіксації створює нову модель меморіальної політики, у якій історична пам'ять виступає не лише засобом осмислення минулого, а й важливим чинником суспільної консолідації та формування національної ідентичності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Khalbvaks, M. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat. *Neprikosnovennyy zapas.* 2005. 2-3 (40-41): 8-27 [in Russian].
[Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2-3 (40-41). С. 8—27].
2. Assman, Ya. Kulturnaya pamyat: Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti. Moscow, 2004 [in Russian].
[Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва, 2004. 365 с.].
3. Ohiienko, V.I. Paradyhma pamiati: poiava ta evoliutsiia. *Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. naukovykh prats.* 2012. 2: 244-251 [in Ukrainian].
[Огієнко В.І. Парадигма пам'яті: поява та еволюція. *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць*. 2012. Вип. 2. С. 244—251].
4. Nora, P. Problematika mest pamyati. *Frantsiya — pamyat.* Moscow, 1999. 17-50 [in Russian].
[Нора П. Проблематика мест памяти. *Франция — память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пьюмен. Москва, 1999. С. 17—50].
5. Nora, P. Vsemirnoe torzhestvo pamyati. *Neprikosnovennyy zapas.* 2005. 2-3 (40-41): 37-51 [in Russian].
[Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2-3 (40-41). С. 37—51].
6. Denysenko, H.H. Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhennia kultupnoi spadshchyny. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 289 с.].
7. Denysenko, H.H. Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiati. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 319 с.].
8. Koval, M.V. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianii viinakh (1941—1945 rr.). T. 12. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1941—1945 рр.). Т. 12. Київ, 1999. 325 с.].
9. Koval, M.V. Druha svitova viina ta istorychna pamiat. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2000. 4: 3-19 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 3—19].
10. Kovalska-Pavelko, I.M. Militarni komemoratyvni praktyky yak skladova istorychnoi pamiati ukrainskoho narodu pro Druhu svitovu viinu. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 2020. 15: 168-180 [in Ukrainian].
[Ковальська-Павелко І.М. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*. 2020. Вип. 15. С. 168—180].
11. Lysenko, O.Ye. Druha svitova viina yak predmet naukovykh doslidzhen ta fenomen istorychnoi pamiati. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2004. 5: 4-5 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 4—5].
12. Lysenko O., Pastushenko T. "Velyka Peremoha" u "Velykii Vitchyznianii viini" yak radianskorosiiskyi kolonialnyi proiekt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2025. 2: 60-80. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060 [in Ukrainian].

[Лисенко О., Пастушенко Т. «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт. *Український історичний журнал.* 2025. № 2 (581). С. 60—80. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060].

13. Pastushenko, T.V. Pamiat pro zhertvy Holokostu ta novi tradytsii vidznachennia Dnia Peremohy v Ukraini. *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osvitni aspekty. Vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiati zhertv Holokostu.* Kyiv, 2018. 75-86 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т.В. Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні. *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту.* Київ, 2018. С. 75—86].
14. Shevchenko, V.V. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina: istorychna pamiat ta komemoratsiia. *Problemy vsesvitnoi istorii.* 2019. 2 (8): 133-138 [in Ukrainian].
[Шевченко В.В. Велика війна 1914—1918 рр. і Україна: історична пам'ять та комеморація. *Проблеми всесвітньої історії.* 2019. № 2 (8). С. 133—138].
15. Volkovynskyi, V.M. Boiovi dii na ukrainskykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2004. 4: 68-69 [in Ukrainian].
[Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст*. 2004. № 4. С. 68—69].
16. Zapolovskyi, V. & Osachuk, S. Slidamy zabutoi viiny 1914—1918 rr. v Bukovyni (viiskovo-istorychnyi narys: voienni mohyly Pershoi svitovoi viiny v Pivnichnii Bukovyni. Dohliad za voiennymy mohylamy). Chernivtsi, 1998 [in Ukrainian].
[Заполовський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914—1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині. Догляд за воєнними могилами). Чернівці, 1998. 48 с.].
17. Osachuk, S. & Masan, O. Viiskovi nekropoli Pivnichnoi Bukovyny periodu Pershoi svitovoi viiny yak obiekt kraieznavstva. *Tezy dopovidei i povidomlen.* Kyiv; Kamianets-Podilskyi, 1991. 433 [in Ukrainian].
[Осачук С., Масан О. Військові некрополі Північної Буковини періоду Першої світової війни як об'єкт краєзнавства. *Тези доповідей і повідомлень.* Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. С. 433].
18. Reient, O.P. (Comp.). Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна / Упорядник О.П. Реєнт. Київ, 2013. 784 с.].
19. Kot, S.I. Okhorona, vykorystannia ta propahanda pamiatok istorii ta kultury v Ukrainskii RSR. (Zb. metodychnykh materialiv v shesty chastynakh). Ch. 3. Kyiv. 1989 [in Ukrainian].
[Кот С.І. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1989. 174 с.].
20. Hrynevych, V.A, Danylenko, V.M., Kulchytskyi, S.V. & Lysenko, O.Ye. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. T. 2: Radianskyi proekt dlia Ukrainy. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Гриневич В.А, Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України. Київ, 2004. 531 с.].
21. Tronko P.T. & Voinalovych V.A. Uvichnena istoriia Ukrainy. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].
[Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. Київ, 1992. 275 с.].
22. Tolochko, P.P. Dopovid na IX zizdi Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury. *Zberezhena spadshchyna. Ukrainskomu tovarystvu okhorony pamiatok istorii ta kultury 40 rokiv (Zbirnyk materialiv i dokumentiv).* Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Толочко П.П. Доповідь на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. *Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років (Збірник матеріалів і документів).* Київ, 2007. 280 с.].

23. Viina i mif. Nevidoma Druha svitova. 1939—1945. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Війна і міф. Невідома Друга світова. 1939—1945. Харків, 2016. 272 с.].
24. Riabchuk, M. Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazala politychna dyskusiia z pryvodu "dekomunizatsiinykh" zakoniv. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2016. 28 (82): 104-117 [in Ukrainian].
[Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу «декомунізаційних» законів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 28 (82). С. 104—117].
25. Mukovskyi, I.T. & Lysenko, O.Ye. Zvytiaha i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ, 1997. 563 с.].
26. Masova derusyfikatsiia ta dekomunizatsiia u vidpovid na viinu RF — yak ukraintsi pozbavliaiutsia starykh symvoliv. *DIM*. 26.04.2022. URL: https://kanaldom.tv/masova-derusyfikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video/ [in Ukrainian].
[Масова дерусифікація та декомунізація у відповідь на війну РФ — як українці позбавляються старих символів. *ДІМ*. 26.04.2022. URL: https://kanaldom.tv/masova-derusyfikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video/ (дата звернення: 20.03.2026)].
27. Stiazhkina, O. Dopoky front stoit. *Deutsche Welle.* 04.03.2020. URL: https://www.dw.com/uk/a-52632700 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Допоки фронт стоїть. *Deutsche Welle.* 04.03.2020. URL: https://www.dw.com/uk/a-52632700 (дата звернення:18.03.2026)].
28. Barsukova, O. Rada vstanovyla shchodennu zahalnonatsionalnu khvylynu movchannia na zakonodavchomu rivni. *Ukrainska pravda*. 11.02.2026. URL: https://life.pravda.com.ua/society/rada-vstanovila-shchodennu-zagalnonacionalnu-hvilinu-movchannya-313174/ [in Ukrainian].
[Барсукова О. Рада встановила щоденну загальнонаціональну хвилину мовчання на законодавчому рівні. *Українська правда.* 11.02.2026. URL: https://life.pravda.com.ua/society/rada-vstanovila-shchodennu-zagalnonacionalnu-hvilinu-movchannya-313174/ (дата звернення: 22.03.2026)].
29. Zadorozhnia, A. "Marshrutamy pamiati": Realii ta perspektyvy vnutrishnoho turyzmu Ukrainy v obiektyvi ZMI. *Dialoh: Media-studii.* 2023. 29: 45-56 [in Ukrainian].
[Задорожня А. «Маршрутами пам'яті»: Реалії та перспективи внутрішнього туризму України в об'єктиві ЗМІ. *Діалог: Медіа-студії.* 2023. Вип. 29. С. 45—56 (дата звернення: 20.03.2026)].
30. Ruslan Kravchenko prezentuie pilotnyi proiekt "Kyivshchyna mistsiamy pamyati". *Kyivska oblasna viiskova administratsiia.* 23.08.2024. URL: https://koda.gov.ua/ruslan-kravchenko-prezentuvav-pilotnyj-proyekt-kyyivshhyna-misczya-pamyati [in Ukrainian].
[Руслан Кравченко презентує пілотний проєкт «Київщина місцями пам'яті». *Київська обласна військова адміністрація.* 23.08.2024. URL: https://koda.gov.ua/ruslan-kravchenko-prezentuvav-pilotnyj-proyekt-kyyivshhyna-misczya-pamyati (дата звернення: 20.03.2026)].
31. Na Kyivshchyni ta Chernihivshchyni startuvav natsionalnyi proiekt "Marshruty pamyati". *DART*. 23.08.2024. URL: https://www.tourism.gov.ua/blog/na-kiyivshchini-ta-chernigivshchini-startuvav-nacionalniy-proiekt-marshruti-pamyati [in Ukrainian].

[На Київщині та Чернігівщині стартував національний проєкт «Маршрути пам'яті». *ДАРТ*. 23.08.2024. URL: https://www.tourism.gov.ua/blog/na-kiyivshchini-ta-chernigivshchini-startuvav-nacionalniy-proiekt-marshruti-pamyati (дата звернення: 20.03.2026)].

Надійшла / Received 29.03.2026

Oleksandr REIENT
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine of the 19th — Early 20th Centuries,
Deputy Director for Scientific Work,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Reent.O.P@nas.gov.ua
https://orcid.org/0000-0001-5141-7445
Halyna DENYSENKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Centre for Research of the Historical and Cultural Heritage,
Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
denisenko51@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4672-1586

MEMORIALIZATION AND COMMEMORATIVE PRACTICES IN THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY OF THE MILITARY HISTORY OF UKRAINE

The aim is to analyze the evolution of memorial policy and commemorative practices in the context of the formation of memory about the First and Second World Wars and the modern war for the independence of Ukraine. The problem of the formation of historical memory in Ukrainian society is becoming particularly relevant in the conditions of the modern Russian-Ukrainian war. An important step towards the formation and implementation of tasks in the field of memory preservation policy The Law of Ukraine "On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People," adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on August 21, 2025, which defines the key principles of preserving memory, introduces the concept of "War for Independence of Ukraine" into the legal field, and identifies the stages of the current war. **The scientific novelty** of the article lies in the study of the formation of historical memory, a comparative analysis of memorial policy and commemorative practices that arise in different historical periods and reflect not only the attitude of society to the past but also the nature of statehood, political regime, and level of civic activity. **Given the relevance of the topic**, there is an urgent need to consider memorialization and commemorative practices as a component of the historical memory of the military history of Ukraine. The article distinguishes between the concepts of "commemoration" as a broader set of practices of commemoration and "memorialization" as their institutionalized and spatially fixed manifestation. Commemoration is a purposeful process of preserving the memory of important historical events, personalities, and phenomena in society by marking memorable dates at the state and local levels, publishing historical documents, erecting monuments, creating museums and memorial complexes, etc. Memorialization is the process of perpetuating significant historical events. events, tragedies, prominent figures through architectural structures, monuments, museums, archives aimed at constructing collective/social memory. **The methodological basis** of the study is the principle of scientific

objectivity, comparative analysis of historical narratives of memorialization and content analysis of official practices of commemoration in Ukraine, problem-chronological method. **Conclusions:** The experience of the two world wars that took place on the territory of Ukraine and the modern Russian-Ukrainian war demonstrates fundamentally different models of perpetuating the memory of the dead. If during the First World War, memorial initiatives were mainly local and public in nature, then the memory of the Second World War was institutionalized by the Soviet state and subordinated to the ideological canon. The modern Russian-Ukrainian war is characterized by a combination of state decisions and powerful popular initiative, which is manifested in the creation of new forms of memorial policy and commemorative practices.

***Keywords**: World War I, World War II, Russian-Ukrainian war, memorialization, commemoration, historical memory, places of memory.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.139
УДК 32.22/28(477.62)

Володимир ЛИТВИН
доктор історичних наук, професор, академік НАН України,
головний науковий співробітник,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
gonzzales@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-7560-2482
Ярослава ВЕРМЕНИЧ
докторка історичних наук, професорка, член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
verrosla@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4445-9492

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Мета статті — інституалізація безпекової регіоналістики як міждисциплінарної галузі знання, орієнтованої на вивчення впливу регіонального фактора на безпекову динаміку, обґрунтування теоретичних моделей забезпечення стабільності регіональних структур, аналіз регіональних соціокультурних процесів і конфліктів, дослідження закономірностей формування та розвитку регіональних комплексів безпеки, генерування стратегій оптимізації національної та регіональної безпекової політики. **Методологія** базується на застосуванні теорій регіональної кластеризації безпеки, які фокусуються на створенні секторальних мереж регіональної взаємодії з метою підвищення стійкості, оперативного реагування на загрози та ефективного функціонування у

Цитування: Литвин В., Верменич Я. Інституалізація безпекової регіоналістики в контексті формування культури інформаційної безпеки України. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 139—155. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.139

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

кризових умовах. **Наукова новизна** обумовлена інноваційною репрезентацією теоретико-методологічних засад безпекової регіоналістики, визначенням її дослідницької сфери, аналітико-прогностичного потенціалу та значення у формуванні культури інформаційної безпеки України. **Висновки.** Доведено, що інституалізація безпекової регіоналістики забезпечить створення теоретико-методологічного інструментарію осмислення регіонально-безпекової дихотомії сучасного світу, становлення надійної архітектури безпекової стабільності на основі поєднання інформаційних, військово-політичних, економічних і соціокультурних складових, вибудову аналітичної моделі регіональної кластеризації території України та розвиток українських безпекових студій. З огляду на інноваційний потенціал безпекової регіоналістики вбачається доцільним її інтеграція до пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності.

***Ключові слова**: безпекова регіоналістика, інформаційна безпека, регіональний кластер безпеки, регіональна аналітика, безпекова культура.*

В умовах російської агресії головним інформаційно-аналітичним наративом українського соціогуманітарного дискурсу стала «ідея безпеки», яка дедалі більше сприймається як нова ідеологія XXI ст. Глобальний світ стикається з викликами, які вже неможливо уявити без потужної інформаційної складової. Інформаційна експансія активно використовується провідними державами світу для реалізації своїх геополітичних інтересів, що об'єктивно призводить до трансформації інформаційної боротьби в інформаційні війни. Метою таких війн є інформаційне домінування, «переформатування» інформаційного простору та використання його як фактору дисбалансу міжнародного безпекового середовища. Основні напрями сучасних інформаційних війн спрямовані на знищення культури інформаційної безпеки суспільства, формування гібридного світогляду та руйнування історичної пам'яті. Сенс інформаційної війни полягає в маніпулюванні інформацією з метою примушення суспільства до ухвалення рішень, вигідних агресору. У результаті важко визначити, коли починається та коли закінчується інформаційна війна, наскільки вона потужна чи руйнівна.

Ефективна протидія інформаційним війнам є можливою лише за умови комплексного підходу, який передбачає усталення культури інформаційної безпеки як системи суспільних відносин, а також удосконалення норм законодавства, спрямованих на запобігання негативним інформаційним впливам. Тільки системні заходи з управління інформаційною безпекою з боку держави здатні допомогти в подоланні глобальних і регіональних безпекових загроз і викликів. У такому комплексі заходів ключову роль відіграють стратегії, спрямовані на своєчасне виявлення інформаційних небезпек та оперативне реагування на них. Рівень захищеності інформаційного простору — це показник розвитку країни, важливий фактор її економічної, соціальної, правової та політичної стабільності. Від нього залежить не тільки безпека держави, але й сприйняття ситуації міжнародною спільнотою.

Інформаційна агресія є серйозним викликом для національної безпеки України. Захист національного інформаційного простору та забезпечення безпеки в інформаційній сфері розглядаються як стратегічні напрями розвитку суспільства в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови України. Втім, проблеми інформаційної безпеки неможливо вирішити лише на загальнонаціональному рівні, без розробки спеціальних стратегій, орієнтованих на специфіку регіональних

і локальних соціумів. Тому постає нагальна потреба формування основ культури інформаційної безпеки (як загальнонаціональної, так і регіонально-локальної), концептуалізації її теоретико-методологічних засад та інституалізації практично-прикладних структур. Розвиток української безпекової культури має стати державним пріоритетом, адже саме спільна взаємодія держави й суспільства здатна зробити безпековий сектор стійкішим та репрезентувати науковий інструментарій критичного мислення, орієнтований на комплексний підхід до аналізу та верифікації інформації. Без якісного та ефективного контролю держави за цими процесами, системного впровадження та реалізації заходів, пов'язаних з інституалізацією культури інформаційної безпеки, на позитивний результат розраховувати не варто.

У глобальному інформаційному суспільстві інформаційна безпека розглядається як стан захищеності національних інтересів країни в інформаційній сфері від внутрішніх і зовнішніх загроз. Вона визначає механізми захисту суспільства та держави від інформації, що справляє негативний свідомісний вплив та перешкоджає сталому розвитку соціуму. За належного рівня функціонування інформаційної безпеки забезпечуються конституційні права й свободи збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірних та об'єктивних інформаційних матеріалів, ефективна система захисту від негативних інформаційних впливів. Інформаційна безпека — це умова здатності суспільства відтворюватися, розбудовуватися, стало й прогресивно розвиватися попри конфлікти та ризики, а також створювати можливості для «переходу» на інноваційний рівень розвитку [1].

Безумовно, такий «перехід» є неможливим без формування основ культури інформаційної безпеки та трансформації всіх сфер буття людини, пов'язаних з функціонуванням інформації та розв'язанням проблем інформаційного суспільства в контексті створення принципово нової технологічної бази його соціальної модернізації. Культура інформаційної безпеки справляє безпосередній вплив на стан національної та регіональної безпеки держави. За її відсутності створюються умови для інформаційної нерівності та множення різноманітних ризиків, пов'язаних із небезпечним впливом інформаційних ресурсів. Суб'єктивний фактор у цьому процесі є ключовим, оскільки неусвідомлення загроз підвищує ризики маніпулювання свідомістю. Рівень комунікаційної культури, критичне ставлення до джерел та медіаграмотність є необхідним базисом протидії інформаційним загрозам та запобігання деструктивним інформаційним впливам.

Розвинута культура інформаційної безпеки забезпечує інформаційну стійкість соціуму до негативних впливів, її мета полягає в гарантуванні прав інформаційного суспільства на об'єктивну, перевірену, безпечну інформацію, на створення інфопростору й задоволення інформаційно-комунікаційних потреб. Вона здатна репрезентувати інформаційні програми діяльності, які набирають значення специфічних орієнтирів-цілей та імперативів-приписів, вимог і заборон, спроможних одночасно виконувати функцію і умови, і фактору, і критерію ступеня розвиненості особистості й суспільства [2, с. 5—6]. Тільки високий рівень культури інформаційної безпеки в державі дозволяє активно протидіяти маніпулятивним і пропагандистським атакам ворога та запобігати деструктивним стратегіям культурної експансії.

У сучасних мілітарних реаліях домінантним фактором, який великою мірою визначає стратегії формування основ культури інформаційної безпеки українського суспільства, стає регіональний імператив. Неузгодженість взаємодії між державними органами й місцевими адміністраціями обумовлює появу конфліктогенних ситуацій, які значно зменшують ефективність реагування на небезпеки та ускладнюють передбачення можливих ризиків. Стратегії інформаційної безпеки не є універсальними та однорідними для всіх регіонів України, вони детермінуються низкою факторів, зокрема регіональною, етнічною, мовною, соціокультурною, релігійною, політико-економічною специфікою, рівнем медіаграмотності та критичного мислення населення, доступністю та якістю інформаційних ресурсів. Така своєрідність визначає різні рівні вразливості та стійкості регіонів до інформаційних загроз, а також актуалізує потребу розробки та впровадження диференційованих програм захисту інформаційної безпеки. Очевидно, що такі програми мають базуватися на солідному науковому фундаменті, який акумулює теорії регіональної економіки, просторового планування та менеджменту, регіональної кластеризації та сек'юритизації. Досить слушним є акцентування уваги фахівців на відсутності наукових досліджень, які б комплексно аналізували регіональні виклики у сфері інформаційної безпеки України, а також пропонували можливі сценарії захисту відповідно до специфіки окремих регіонів [3, с. 285—291].

Спробою актуалізації теоретико-практичних вимірів формування культури інформаційної безпеки України на регіональному рівні обумовлена мета пропонованої статті. Вона підпорядкована розв'язанню інноваційної проблеми концептуалізації та інституалізації безпекової регіоналістики як міждисциплінарної галузі знання, яка спрямована на вивчення впливу регіонального фактора на безпекову динаміку, обґрунтування теоретичних моделей забезпечення стійкості та стабільності регіональних структур, аналіз регіональних соціокультурних процесів та конфліктів, дослідження закономірностей формування, функціонування та розвитку регіональних комплексів безпеки, генерування стратегій оптимізації національної та регіональної безпекової політики. Безпекова регіоналістика репрезентується як простір дослідження проблем регіональної та інформаційно-культурної безпеки, формування безпекового дискурсу в умовах глобальних і мілітарних викликів, розробки теорій регіональних кластерів безпеки та аналітичних моделей безпекового регіонального розвитку, пошуку ефективних форм регіонального управління. Вона вивчає просторові аспекти регіональних конфліктів, виявляє причини криз і ризиків у конкретних географічних просторах, пропонує алгоритми антикризових дій.

Історичне перебування України на перетині різних геополітичних впливів, регіональних інтересів і просторово-ідентифікаційних векторів обумовлює серйозні проблеми в забезпеченні інформаційної безпеки на регіональному рівні. Концептуалізація та інституалізація безпекової регіоналістики допоможе усвідомити стратегічно важливу роль регіональної безпеки для підтримання динаміки загальнодержавного розвитку та інформаційного захисту населення на локальному рівні. Гіпотеза пропонованого дослідження орієнтована на обстоювання доцільності застосування потенціалу безпекової регіоналістики в розробці гуманітарної скла-

дової безпекової політики, трансформації стратегій національної та регіональної безпеки, формуванні основ культури інформаційної безпеки, продукуванні дієвих механізмів вирішення регіональних конфліктів та ідентифікаційних криз.

Безпека об'єктивно характеризується територіальністю, адже рівень захищеності будь-яких структур завжди залежить від регіональної специфіки та локалізації загроз. На жаль, більшість сучасних регіональних конфліктів пов'язані з територіальною ідентичністю соціумів, яка формується на основі взаємодії культурних і соціальних передумов — регіональної історії, мови, релігії. Не останнє місце в її формуванні посідає гуманітарна безпека як забезпечення прав і свобод регіональної спільноти на самоідентифікацію, використання рідної мови та традицій. Система регіональних уявлень і цінностей зазвичай складається під впливом регіонального інформаційного простору, саме крізь його призму відбувається сприйняття території та вибудова її ментального образу. Роль інформаційної безпеки на регіональному рівні не менш важлива, ніж на державному, адже розпалення міжрегіональної ворожнечі — прямий шлях до реалізації сепаратистських устремлінь. Чинник інформаційної безпеки суттєво впливає на процеси ідентифікації територіальної громади, активізує дію культурних і соціальних маркерів, які визначають сутність регіональних пріоритетів і цінностей.

Системний аналіз економічних, соціокультурних, інфраструктурних і політичних чинників формування ефективної політики безпеки на регіональному рівні — запорука налагодження національної системи безпеки та розробки цілеспрямованих програм для зміцнення стійкості та самодостатності регіонів. Моделювання комплексних регіональних безпекових програм має базуватися на наукових розробках, які акумулюють основні регіональні виклики та корелюються із завданнями зміцнення національної безпеки держави. Для досягнення максимального ефекту доцільно наголосити на трьох взаємопов'язаних блоках, які включають теоретико-методологічні та правові засади формування основ культури інформаційної безпеки на регіональному рівні, визначення регіональних викликів і загроз інформаційній безпеці, генерування короткострокових та стратегічних завдань оптимізації регіональної політики. Очевидно, що науковий простір безпекової регіоналістики є інформаційно-інтелектуальним полем для репрезентації як аналітичних моделей інформаційної безпеки, так і практичних рекомендацій щодо їхнього впровадження на регіонально-локальному рівні.

Певним орієнтиром генерування аналітичних парадигм регіональних безпекових програм можуть бути теорії регіональних комплексів безпеки, розроблені Б. Бузаном та О. Вайвером. Піддаючи критиці теорії зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона, науковці Копенгагенської школи доклали зусиль до обґрунтування парадигми аналізу безпеки на регіональному рівні, наголошуючи на тому, що всі проблеми міжнародної безпеки виникають на основі (інтер)регіональних конфліктів і не мають відношення до цивілізаційних розколів. Учені наполягали на тому, що безпека має регіональний характер, тому її варто аналізувати з погляду представників комплексу регіональної безпеки — групи структур, безпекові інтереси яких взаємопов'язані настільки, що їх не можна розглядати окремо [4, с. 123].

Ключовим концептом класичної теорії регіональних комплексів безпеки є ідентичність, яка через спільну культуру, історію та цінності виступає елементом консолідації, формуючи комплекс і впливаючи на його функціональність. Регіональна ідентичність допомагає визначити «своїх» (як безпечну зону) та «чужих» (як джерело загроз). Зміна ідентичності може спричинити руйнування старого та формування нового регіонального комплексу безпеки. З регіональною ідентичністю тісно пов'язані процеси сек'юритизації — дискурсивні практики, у яких артикуляція суспільно значущих проблем набуває екзистенційного смислу та виправдовує використання надзвичайних заходів безпеки. Сек'юритизація історичних інтерпретацій здатна проявлятися в подвійному функціоналі — бути як інструментом захисту ідентичності, зміцнення єдності та згуртованості, так і чинником посилення конфліктності між групами. Вона дозоляє державі мобілізувати різноманітні ресурси, але також може використовуватися для маніпулятивних технологій.

Теорія сек'юритизації (securitization) розглядається як модель ідеології національної безпеки, яка чітко орієнтована на осмислення проблем соціально-безпекової сфери. Б. Бузан, досліджуючи цей феномен, запропонував концепцію соціального конструювання реальності, у межах якої соціальний порядок слід розуміти як конструкт, що дає можливість визначення критеріїв типологізації та класифікації соціально-безпекових систем. Виокремлюючи три рівні безпеки — рівень індивіда (безпека індивідів), рівень держави (національна безпека) та рівень системи (міжнародна безпека) — Б. Бузан наголошував на необхідності комплексного підходу до дослідження безпекових проблем і важливості акцентування уваги на розумінні логіки дій (modus operandi) регіональних áкторів [5, с. 5—28].

У контексті розвитку ідей сек'юритизації Р. Таваресом була запропонована теорія кластерів регіонального миру й безпеки, яка базується на ідеях «взаємозалежності в області безпеки» та аналізує, як регіональні áктори формують спільне розуміння загроз. Розглядаючи конфліктні моделі регіональних кластерів, він наголошував на тому, що для розуміння регіональної динаміки й побудови миру та безпеки необхідно системно аналізувати внутрішні механізми взаємодії в кожному конкретному регіоні. Методологічним інструментарієм такого аналізу Р. Таварес визначив регіональний кластер, який включає шість ключових елементів: агенти миру й безпеки, інструменти для побудови миру, модель безпеки, конфліктна модель, позитивна модель світу та рівень регіональної інтеграції. Варіативність кластерів миру й безпеки представлялася ним у вигляді регіональної фрагментації, регіональної коаліції, регіонального співтовариства та регіонального державного устрою [6, с. 107—127].

У загальному розумінні кластерні моделі безпеки є конструкціями діалогічної взаємодії, які здатні підвищувати дієвість національної системи безпеки та виступати не лише інструментом реагування на виклики, а й засобом стратегічного передбачення [7, с. 2—25]. Ефективність захисту в подібних структурах зростає внаслідок синергії, взаємодопомоги, інтеграції інновацій та оперативного реагування на небезпеки. У результаті застосування кластерного моделювання формується своєрідна регіональна «мережа довіри й відповідальності», яка здатна швидко реагувати на локальні виклики. Регіональний кластер функціонує як інтегрована

система, синергетичний потенціал якої визначається спроможністю координувати дії на місцевому рівні, оперативно обмінюватися інформацією про небезпеки, мобілізовувати та розподіляти ресурси, передбачати потенційні ризики та розробляти попереджувальні заходи [8, с. 343—349]. Кластерний підхід виступає дієвим інструментом активізації інноваційних процесів, забезпечуючи ефективне використання ресурсного потенціалу та формування мережевих зв'язків [9, с. 74—86].

У термінологічному значенні «кластери безпеки» трактуються як взаємопов'язані системи зі схожими характеристиками безпекових викликів, які здатні спільно протистояти загрозам задля підвищення загальної стійкості національної системи безпеки [10]. Кластеризація регіонів за безпековими ознаками є практичним інструментом для скоординованого підходу в безпековій політиці, оскільки дає змогу консолідувати ресурси, підвищувати гнучкість реагування та системно протидіяти загрозам на локальному рівні. Створення кластерів сприяє стійкості системи безпеки, даючи змогу динамічно відповідати на виклики, гібридні, кібернетичні та технологічні ризики. Кластери безпеки перетворюються на стрижень інтегрованого підходу до керування ризиками, об'єднуючи превентивні заходи, безперервний моніторинг, аналітичну оцінку небезпек і координацію дій на місцевому й регіональному щаблях [11, с. 21—25].

Проблемам теоретико-методологічного забезпечення кластерного аналізу присвячена значна кількість наукових, переважно, економічних досліджень. Репрезентовані основні концептуальні парадигми (системно-аналітична, інституційна, статистична й мережева), які забезпечують системність і комплексність аналітичного підходу [12]. Що ж стосується концептуального обґрунтування формування безпекових кластерів як багаторівневих систем, визначення принципів, підходів і методів їх системного аналізу, то подібних досліджень явно бракує. Саме на побудові методологічної рамки дослідження регіональних кластерних безпекових систем на основі принципів мережевої системності та синергетичної взаємодії і концентрує свою увагу безпекова регіоналістика. Її предметно-об'єктна сфера орієнтована на дослідження взаємозв'язку між регіональними процесами, культурою, політикою, економікою та питаннями безпеки в контексті аналізу регіональних викликів і конфліктів, осмислення архітектури безпеки та генерування стратегій захисту інтересів на рівні регіону. У науковому просторі безпекової регіоналістики відбувається розробка аналітичних моделей захисту життєво важливих інтересів регіонів (території, населення, інфраструктури) від внутрішніх і зовнішніх загроз, осмислення причин і наслідків їх нестабільного безпекового розвитку, прогнозування можливих конфліктів і криз, експертиза ефективності безпекових ініціатив.

У безпековій регіоналістиці увага акцентується як на матеріальних аспектах забезпечення розвитку регіональних соціумів (економіка, екологія, інфраструктура), так і нематеріальних (соціальна свідомість, якість життя, захист прав). Серед ключових аспектів безпекової регіоналістики виокремлюють:

• економічну безпеку, орієнтовану на стабільність економіки, захист капіталу, модернізацію виробництва, забезпечення зайнятості населення та ефективне задоволення потреб регіону;

• соціальну безпеку, підпорядковану вирішенню завдань підтримання якості життя, доступності соціальної сфери, поліпшення здоров'я та демографічної ситуації, формування регіональної ідентичності;

• гуманітарну безпеку, як стан захищеності життєво важливих інтересів регіональної спільноти, що охоплює забезпечення її прав і свобод на регіональну самоідентифікацію, використання рідної мови та традицій;

• інфраструктурну безпеку, спрямовану на захист критичної інфраструктури та стабільного функціонування всіх систем життєзабезпечення регіону;

• екологічну безпеку, покликану гарантувати сприятливі умови довкілля та мінімізацію екологічних ризиків;

• політико-правову безпеку як інструмент захисту інтересів громадян, запобігання та нейтралізації загроз на рівні регіонального управління.

Розробляючи теоретичні засади створення та функціонування регіональних безпекових систем, безпекова регіоналістика орієнтується на комплексне вивчення загроз з урахуванням аналізу зовнішніх (конфлікти, війни, тероризм) та внутрішніх (економічні кризи, соціальна напруженість, кіберзагрози) небезпек, що є специфічними для конкретного регіону. Розгляд безпекової сфери в регіональному ракурсі як комплексної системи, що акумулює різні види небезпек (військову, економічну, інформаційну, гуманітарну), допомагає осмислити залежність рівня безпекового розвитку від регіональних і соціокультурних факторів. Сучасні стратегії безпекової регіоналістики фокусуються на виробленні адаптаційних моделей, які інтегрують безпековий підхід у регіональне планування, що передбачає підтримку прифронтових територій, реінтеграцію окупованих територій і деокупованих земель, розбудову інфраструктури безпеки.

Системність, мережевість і синергетичність безпекової регіоналістики утворюють тріаду, яка визначає життєздатність та ефективність кластерних моделей у сфері інформаційної безпеки. Їх поєднання формує єдиний аналітико-інформаційний простір, у якому репрезентуються різноманітні стратегії досягнення поставлених цілей і забезпечується швидкодійний механізм осмислення соціальної дійсності. Концептуальні парадигми безпекової регіоналістики надають широкі можливості для вибудови каркаса регіонально-безпекової аналітики, яка підпорядкована комплексному дослідженню захищеності території у військово-політичному, економічному та соціальному вимірах. У рамках регіонально-безпекової аналітики відбувається виявлення ризиків, аналіз конфліктів, оцінка ефективності безпекової політики в межах регіональних кластерів і прогнозування можливих викликів. Системний підхід передбачає застосування різноманітних методів (статистичного, моделювання, класифікації, екстраполяції, порівняння), моніторинг локальних медіа, оцінку інфраструктури, фінансового стану та впливу безпекових викликів на рівень стійкості регіону.

Аналіз стійкості регіонального безпекового кластера, його спроможності протистояти кризам, адаптуватися до змін і забезпечувати сталий безпековий розвиток доцільно здійснювати паралельно в різних сферах — економічній, фінансовій, політичній, екологічній, гуманітарній, військовій, енергетичній. Аналітичні страте-

гії визначення стійкості варто розробляти за допомогою відповідних алгоритмів, які формалізуються як інструмент роботи з регіональними сценаріями в межах соціокультурних і безпекових систем. Алгоритмізація регіонально-безпекової аналітики охоплює декілька етапів:

1) ідентифікація регіону (чітке окреслення меж і характеристик);

2) аналіз регіональної специфіки (вивчення природно-географічних умов, культурно-історичних традицій, соціально-економічних показників, політичних та інституційних особливостей);

3) визначення загроз і факторів ризику в регіоні (типологізація зовнішніх і внутрішніх загроз, наявність прифронтових територій);

4) оцінка безпекових ризиків (аналіз потенційних загроз і ресурсів громади для їх мінімізації);

5) вибір методології аналізу (врахування регіональної специфіки при виборі методологічного інструментарію);

6) адаптація загальних моделей і теорій (внесення поправок у загальноприйнятні моделі та теорії з урахуванням регіональних особливостей);

7) визначення рівня взаємозв'язків між сусідніми регіонами (аналіз впливу факторів міжрегіональної взаємодії);

8) збір та аналіз даних (використання статистичних показників та експертних оцінок);

9) розрахунок індикаторів (використання кількісних показників для оцінки стану окремих сфер);

10) інтерпретація результатів з урахуванням регіонального контексту (релевантність результатів для конкретного регіону);

11) оцінка стійкості та вразливості (визначення здатності регіону протистояти кризам і швидко відновлюватися);

12) розробка безпекових стратегій (формування рекомендацій для підвищення безпеки, зміцнення вразливих сфер, мінімізації ризиків);

13) реалізація та моніторинг безпекових ініціатив (впровадження завдань з чіткими індикаторами виконання та джерелами фінансування);

14) прогнозування рівня соціальної, екологічної, військової безпеки регіону (географічне положення, соціально-політична та військова ситуація, інформаційна безпека).

Репрезентація регіональних безпекових кластерів як інструментів підвищення стійкості національної безпеки обумовлює розробку ключових принципів їх формування. Пріоритетними серед них є:

• комплексність та інтеграція (об'єднання різних сфер і забезпечення взаємодії між елементами безпеки);

• гнучкість та адаптивність (швидкість реагування на кризові ситуації, пристосування до трансформаційних процесів);

• регіональна специфіка (місцева орієнтація та урахування особливостей регіону);

• прозорість і відкритість (забезпечення прозорого обміну інформацією та відповідальність за ухвалення рішень);

• ефективне управління та координація (наявність структури управління та аналітико-прогностичних можливостей);

• ресурсна забезпеченість (наявність фінансування, матеріально-технічних засобів і людського капіталу);

• інноваційність і цифровізація (застосування сучасних технологій і новітніх підходів);

• міжнародна орієнтація та інтеграція (співпраця з міжнародними партнерами, участь в європейських програмах безпеки) [13; 14].

Синтез базових принципів формування сучасних регіонально-безпекових систем дав змогу виокремити чотири основні регіональні безпекові зони, як географічно визначені території з особливим режимом контролю, створені для мінімізації воєнних, економічних чи екологічних загроз:

• найбезпечніші регіони (Захід та частково Центр): Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька області; вони є віддаленими від активних бойових дій і популярними для внутрішнього туризму та релокації;

• відносно безпечні регіони (Центр та Північ): Вінницька, Житомирська, Черкаська, Полтавська області, а також Київ (з урахуванням заходів безпеки); ризик ракетних ударів тут зберігається, але наземна загроза відсутня;

• прикордонні зони (Північ / Північний Схід): Чернігівська та Сумська області мають високий рівень небезпеки через постійні обстріли прикордонних регіонів;

• зона активних бойових дій та високого ризику (Схід і Південь): Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Херсонська області; вони включають прифронтові та тимчасово окуповані території, що знаходяться під постійними обстрілами.

Кожній регіональній безпековій зоні притаманний власний рівень регіональної стійкості — реальної здатності територій ефективно реагувати на загрози будь-якого походження та характеру, витримувати безпекові, економічні й соціальні виклики, зберігаючи функціональність і динамічно відновлюючись після криз. В умовах мінливості та невизначеності безпекового середовища регіональна стійкість охоплює забезпечення соціально-економічної стабільності, захист інфраструктури, адаптацію до вимушеного переміщення населення та ефективне місцеве управління для протидії загрозам. Проблеми забезпечення регіональної стійкості досліджуються в контексті формування розгалужених систем оцінювання ризиків на рівні регіональних мереж та розробки реєстрів можливих і реальних загроз [15, с. 43—54]. Для оцінки ситуації в прикордонному просторі застосовується поняття «адаптивна стійкість», яким характеризується здатність прикордонних регіонів протистояти деструктивному впливу, швидко адаптуватися до загроз і зберігати ефективність функціонування.

На основі коефіцієнтів регіональної стійкості в контексті планування відновлення України та формування безпекового регіонального середовища пропонується виокремлення трьох макрорегіонів:

• Східного (фронтиру) — території / регіону вздовж кордону з РФ та РБ, де рівень загрози прямого військового вторгнення є найбільшим і де має розміщуватися чимало військових об'єктів стримування ворога;

• Центрального (опори) — межові регіони з фронтирною зоною, з помірним рівнем загрози військового вторгнення;

• Західного (тилу) — території, розташовані найближче до країн ЄС із мінімальною загрозою прямого вторгнення з боку РФ. Згідно з таким макрорегіональним поділом фахівці рекомендують визначати оптимальні стратегії подальшого розвитку держави, планувати розміщення виробничих потужностей, систему розселення, переглядати транспортні коридори й логістику [16].

Забезпечення стійкості регіонального безпекового простору України є непростим завданням. Стратегії його вирішення мають зводитися до конструювання дієвих алгоритмів консолідації суспільства й налагодження скоординованої діяльності держави в напрямі захисту локальних культурних інтересів, а також системного наукового аналізу факторів, здатних провокувати загрози міжрегіональних конфліктів. Саме в дискурсивному просторі безпекової регіоналістики можливо з'ясувати джерела ідентифікаційної та ментальної специфіки українських регіонів, сформувати уявлення про співвідношення в кожному регіональному соціумі амбівалентних тенденцій, кризових явищ, конфліктогенних і загрозливих ситуацій. Розвиток безпекової регіоналістики здатний забезпечити розуміння того факту, що в переобтяженому насильством світі стратегії безпеки безпосередньо залежать від внутрішньорегіональної динаміки й відповідних безпекових дискурсів [17, с. 217—234].

Дискурсивний простір безпекової регіоналістики здатний запропонувати нові інтерпретації поняття «сек'юритизація», обумовлені зростанням ролі інформаційної безпеки в умовах воєнних дій і впровадженням новітніх інструментів захисту. Хоча теорія сек'юритизації справила величезний вплив на всю сферу безпекових досліджень, критиків її основних положень ніколи не бракувало. Зберігає вона актуальність і в сучасних реаліях як теоретична основа розуміння сучасних виявів політики безпеки [18, с. 178—188]. На відміну від закордонних досліджень, де сек'юритизація розглядається як окремий напрям міжнародних безпекових студій та відрізняється широкою різноманітністю концептуальних підходів, в українському науковому просторі вона викликає значно менше рефлексій. Це виглядає досить дивним, адже концепт сек'юритизації має суттєвий потенціал для продуктивного осмислення та критичного аналізу сучасних практик безпеки, дає змогу оцінити не тільки події, що нині відбуваються в Україні та світі, а й саму суть, природу міжнародної безпеки, її зв'язок з політичними процесами.

Сподіваємося, що концептуалізація та інституалізація безпекової регіоналістики спричинить активізацію теоретичних рефлексій і публічних дебатів, спрямованих на вироблення стратегій вибудови архітектури міжнародної, національної та регіональної безпеки. Перехід відповідних дебатів із теоретичної площини у практичну дасть змогу відшукати відповіді на питання: яким має бути повоєнний національний і регіональний безпековий простір України, які стратегії відновлення безпекового середовища будуть найбільш дієвими та ефективними, якою має бути структура регіональних кластерів безпеки України? Не підлягає сумніву той факт, що адекватне стратегування повоєнного відновлення та розвитку регіонів України має бути підпорядковане комплексному розв'язанню загальнобезпекових питань

на основі формування алгоритмів регіональної безпеки кожної територіальної громади як детермінанти її розвитку. Кластери безпеки мають функціонувати як інструмент координації економічних і соціально-гуманітарних безпекових ініціатив для швидкого реагування на трансформаційні виклики.

Українські мілітарні реалії обумовлюють формування безпекових регіональних кластерів на основі визначення ступеня інтенсивності бойових дій, економічної стабільності та екологічних загроз. На основі цих критеріїв виокремлюють:

• кластери високого ризику (прифронтові / прикордонні) — Харківська, Одеська, Запорізька, Сумська, Чернігівська, Миколаївська, Херсонська області, які характеризуються високим рівнем воєнної небезпеки, регулярними обстрілами та руйнуванням інфраструктури;

• кластери середнього ризику (центральні / північні) — Київська, Дніпропетровська, Полтавська, Черкаська області, які мають вищий рівень захисту ППО, але залишаються в зоні ризику ракетних атак;

• кластери відносної безпеки (західні регіони) — Львівська, Івано-Франківська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області, визначені як комфортні для проживання та ведення бізнесу.

Безпекова кластеризація базується також на визначенні функціональних типів територій, серед яких виділяють:

• території відновлення — мікрорегіони, де відбувалися бойові дії, які були тимчасово окуповані та зазнали руйнувань об'єктів критичної інфраструктури та житлового фонду;

• регіональні полюси зростання — мікрорегіони, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з подібними територіями регіону та зростання яких позитивно впливає на суміжні ареали;

• території з особливими умовами — макрорегіони та мікрорегіони з низьким рівнем соціально-економічного розвитку та наявними обмеженнями використання просторового потенціалу;

• території сталого розвитку — самодостатні мікрорегіони з наявним соціально-економічним потенціалом і спроможністю до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах [19].

Економісти звертають увагу на важливість розробки безпекових стратегій розвитку для кожного регіонального кластера після завершення війни. Стратегічні ініціативи планується спрямувати на те, щоб кожний регіон отримав власну модель відбудови та економічного зростання. У баченні Е. Лібанової такі моделі варто розробити для:

• Північного Сходу, де найбільшим викликом є близькість до Росії, що впливатиме на безпекові настрої та інвестиційну привабливість; регіону знадобляться спеціальні стимули, які мотивуватимуть людей залишатися, працювати й відкривати бізнес; найбільшим викликом стане відродження Сумської, Чернігівської та Харківської областей, адже близькість до кордону з РФ залишатиметься фактором стримування;

• Південного Сходу, для якого важливою проблемою стане залежність від портової інфраструктури; потрібно не лише забезпечити відновлення портів після війни, але й гарантувати безпеку судноплавства; економічне відродження Півдня неможливе без повного розмінування акваторій і гаваней, адже відновлення навігації є критичним для аграрного та металургійного секторів, які традиційно орієнтувалися на морські постачання — саме це визначатиме темпи економічного відновлення регіону;

• Заходу України, специфікою якого є обмежена екологічна місткість на фоні збереженої інфраструктури та хороших логістичних можливостей; регіон став прихистком для тисяч підприємств і наразі демонструє найвищу динаміку розвитку; утім, його надмірна індустріалізація може призвести до екологічної катастрофи; реальні резерви для розширення економічної активності є переважно у Львівській та Івано-Франківській областях, тоді як інші території вже працюють на межі можливостей;

• Центру країни, який має стати найстабільнішим драйвером економіки та рушійною силою повоєнного відновлення завдяки віддаленості від фронту та високій якості земельних ресурсів; тут ключовим завданням є модернізація агросектору та впровадження технологій, що запобігають виснаженню ресурсів [20].

Як бачимо, процес повоєнного відновлення України не буде гомогенним, оскільки кожний регіон перебуває в унікальних стартових умовах через безпекові ризики та руйнування інфраструктури. Запропоновані моделі регіональної кластеризації дозволять Україні відмовитися від універсальних підходів до розвитку територій і запровадити стратегію територіальної диференціації. Це забезпечить ефективну інтеграцію кожного регіону в нову економічну та соціокультурну реальність з огляду як на безпекові виклики, так і на геопросторовий потенціал територій. Врахування особливостей регіону буде сприяти отриманню більш точних і реалістичних результатів моделювання, ефективному прийняттю рішень і розробці дієвих безпекових стратегій розвитку.

Очевидно, що стан сучасної наукової прогностики в Україні великою мірою обумовлений обставинами війни, які визначають об'єктно-предметну сферу аналітичних розробок та їх тематику. Основна увага в них фокусується на перспективах української резильєнтності у протистоянні агресору та визначенні геополітичного й безпекового статусу України. Також наголошується на можливості серйозних випробувань системи взаємовідносин між центральною, регіональною та місцевою владою, адже функціонування цієї системи суттєво ускладниться внаслідок змін у поселенській та адміністративно-територіальній структурі країни. Чи здатна допомогти подолати ці виклики безпекова регіоналістика, покаже час. Її прогностика, яка орієнтована на розробку раціональних внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків, виявлення проблемних зон і диспропорцій, має досить високий інноваційний потенціал. Базуючись на застосуванні диференційно-адаптивних механізмів у формуванні моделей відбудови, просторової реорганізації та регіонального розвитку повоєнної України, вона здатна генерувати довгострокові плани та релевантні стратегії, які відповідають як внутрішнім потребам громад, так і зовнішнім викликам.

Отже, інституалізація безпекової регіоналістики відкриває широкий «простір можливостей» для створення та впровадження інструментів аналізу регіонально-безпекової дихотомії сучасного світу, прояснення ролі безпекового чинника у взаємодії на регіональному рівні й усвідомлення значення регіонального фактора у формуванні стабільного безпекового середовища. Вона репрезентує інтеграцію інформаційних, військово-політичних, економічних і соціокультурних складових для створення надійної архітектури стабільності, де безпека є найвищим пріоритетом для сталого розвитку регіону. Концептуальні тренди безпекової регіоналістики спрямовані на вибудову аналітичної моделі регіональної кластеризації території України, осмислення впливу розвитку регіональних кластерів на національну систему безпеки, репрезентацію системного підходу до прогнозування ризиків та управління ними на регіонально-локальному рівні.

Теоретико-методологічний інструментарій безпекової регіоналістики формує каркас регіональної компаративістики, що надає змогу репрезентувати варіативність розвитку українських територій, окреслити їх роль у геополітичних процесах і забезпечити наукове обґрунтування стратегій регіонального управління. Належний рівень розвитку безпекової регіоналістики — запорука формування культури інформаційної безпеки як стратегії готовності держав і громад до спільних викликів завдяки підвищенню рівня стійкості та взаємодії. Науковий статус безпекової регіоналістики обумовить вчасну ідентифікацію та адекватну оцінку регіональних ризиків, актуалізацію відповідальності регіональних соціумів за розбалансування безпекової динаміки, посилення згуртованості суспільства, створення спільного інтелектуального простору для підтримання належного рівня безпекової культури. З огляду на інноваційний потенціал безпекової регіоналістики вбачається доцільним її інтеграція до пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Informatsiina bezpeka: filosofske ta orhanizatsiino-pravove pidgruntia refleksii natsionalnykh interesiv Ukrainy. Kharkiv, 2024 [in Ukrainian].
   [Інформаційна безпека: філософське та організаційно-правове підґрунтя рефлексії національних інтересів України. Харків, 2024. 224 с.].
2. Prudnykova, O.V. Informatsiina kultura: kontseptualni zasady ta svitohliadnyi sens. Kharkiv, 2015 [in Ukrainian].
   [Прудникова О.В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс. Харків, 2015. 352 с.].
3. Dotsyak, I. Rehionalni aspekty ta vyklyky v sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy: analiz osoblyvostei ta mozhlyvykh stsenariiv zakhystu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: filosofsko-politolohichni studii.* 2024. 55: 285-291 [in Ukrainian].
   [Доцяк І. Регіональні аспекти та виклики в сфері інформаційної безпеки України: аналіз особливостей та можливих сценаріїв захисту. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 55. С. 285—291].
4. Buzan, B. & Waever, O. Regions and powers: the structure of international security. New York, 2003. 592 p.

5. Buzan, B. Rethinking security after the Cold war. *Cooperation and conflict.* 1997. 32 (5): 5-28.
6. Tavares, R. Understanding regional peace and security: a framework for analysis. *Contemporary politics.* 2008. 14 (2): 107-127.
7. Cooke, P., Braczyk, H.J. & Heidenreich M. Regional innovational systems. The role of governance in a globalized world. London, 1998. 442 p.
8. Taran, Ye. Formuvannia rehionalnykh klasteriv bezpeky yak napriam realizatsii transformatsiinoho mekhanizmu natsionalnoi bezpeky. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys.* 2025. 33: 343-349 [in Ukrainian].
[Таран Є. Формування регіональних кластерів безпеки як напрям реалізації трансформаційного механізму національної безпеки. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2025. Ч. 33. С. 343—349].
9. Fedulova, L.I. Orhanizatsiino-instytutsiini peredumovy formuvannia tekhnolohichnykh klasteriv yak tochok rostu ekonomiky Ukrainy. *Nauka ta innovatsii.* 2011. 7: 74-86 [in Ukrainian].
[Федулова Л.І. Організаційно-інституційні передумови формування технологічних кластерів як точок росту економіки України. *Наука та інновації.* 2011. Т. 7. С. 74—86].
10. Sölvel, L., Lindquist, G. & Ketels, C. The cluster initiative. Stockholm, 2003. 92 p.
11. Yemchenko, M.Yu. & Maistrenko, I.H. Klasterni modeli innovatsiinoi vzaiemodii u konteksti sektoralnoho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky.* 2025. 10 (2): 21-25 [in Ukrainian].
[Ємченко М.Ю., Майстренко І.Г. Кластерні моделі інноваційної взаємодії у контексті секторального відновлення економіки України. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2025. Т. 10, № 2. С. 21—25].
12. Christopoulos, G. & Wintjes, R. Identifying clusters as a local innovation system. *Journal of the knowledge economy.* 2023. 15: 9784-9823.
13. Homeniuk, M.O. Klaster yak innovatsiina forma terytorialnoho rozvytku. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriia "Ekonomika".* 2019. 1: 76-80 [in Ukrainian].
[Гоменюк М.О. Кластер як інноваційна форма територіального розвитку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка».* 2019. Вип. 1. С. 76—80].
14. Karpenko, A.V. & Karpenko, N.M. Mekhanizm upravlinnia rozvytkom klasteriv v Ukraini yak osoblyvoiu formoiu biznes-spilnot. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia.* 2023. 2: 61—75 [in Ukrainian].
[Карпенко А.В., Карпенко Н.М. Механізм управління розвитком кластерів в Україні як особливою формою бізнес-спільнот. *Економіка і організація управління.* 2023. № 2. С. 61—75].
15. Reznikova, O.O. Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyshcha. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Київ, 2022. 456 с.].
16. Tkachuk, A. & Tretiak, Yu. Vidnovlennia Ukrainy. Rehionalnyi aspekt. *Dzerkalo tyzhnia.* 10.06.2022. URL: https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html [in Ukrainian].
[Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект. *Дзеркало тижня.* 10.06.2022. URL: https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html (дата звернення: 10.03.2026)].
17. Vermenych, Ya. Kontseptualizatsiia bezpekovoho dyskursu rehionalistyky v umovakh militarnykh vyklykiv suchasnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2025. 4: 217-234 [in Ukrainian].

[Верменич Я. Концептуалізація безпекового дискурсу регіоналістики в умовах мілітарних викликів сучасності. *Український історичний журнал*. 2025. № 4. С. 217—234].
18. Latysh, Yu. Sekyurytyzatsiia istorychnoi pamyati pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. *Naukovi pratsi Kamyanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka: istorychni nauky*. 2022. 38: 178-188 [in Ukrainian].
[Латиш Ю. Сек'юритизація історичної пам'яті під час російсько-української війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2022. Вип. 38. С. 178—188].
19. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zasad derzhavnoi rehionalnoi polityky ta polityky vidnovlennia rehioniv i terytorii: Zakon Ukrainy vid 09.07.2022 r. № 2389-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text [in Ukrainian].
[Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09.07.2022 р. № 2389-IX. *Верховна Рада України*. 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text (дата звернення: 22.01.2026)].
20. Honchar, I. Demohrafynia sprohnozuvala, yakymy stanut ukrainski rehiony pislia viiny ta shcho yikh chekaie. *Hlavkom*. 14.12.2025. URL: https://glavcom.ua/country/society/demohrafinja-sprohnozuvala-jakimi-stanut-ukrajinski-rehioni-pislja-vijni-ta-shcho-jikh-chekaje-1092901.html [in Ukrainian].
[Гончар І. Демографиня спрогнозувала, якими стануть українські регіони після війни та що їх чекає. *Главком*. 14.12.2025. URL: https://glavcom.ua/country/society/demohrafinja-sprohnozuvala-jakimi-stanut-ukrajinski-rehioni-pislja-vijni-ta-shcho-jikh-chekaje-1092901.html (дата звернення: 11.01.2026)].

Надійшла / Received 12.03.2026

Volodymyr LYTVYN
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Academician of the NAS of Ukraine, Chief Researcher
Department of Military-Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
gonzzales@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-7560-2482
Yaroslava VERMENYCH
Doctor of Historical Science (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Regional History of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
verrosla@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4445-9492

INSTITUTIONALIZATION OF SECURITY REGIONAL STUDIES IN THE CONTEXT OF FORMING THE INFORMATION SECURITY CULTURE OF UKRAINE

The purpose of the article is the institutionalization of security regional studies as an interdisciplinary field of knowledge, which is focused on studying the influence of the regional factor on security dynamics, substantiating theoretical models of ensuring the stability of regional structures, analyzing regional socio-cultural processes and conflicts, studying the patterns of

formation and development of regional security complexes, and generating strategies for optimizing national and regional security policies. **The methodology** is based on the application of theories of regional security clustering, which focus on the creation of sectoral networks of regional interaction to increase stability, respond promptly to threats and function effectively in crisis conditions. **The scientific novelty** lies in the innovative representation of the theoretical and methodological foundations of security regional studies, the definition of its research area, analytical and predictive potential and significance in the formation of the culture of information security in Ukraine. **Conclusions.** It is proven that the institutionalization of security regional studies will ensure the creation of theoretical and methodological tools for understanding the regional-security dichotomy of the modern world, the formation of a reliable architecture of security stability based on a combination of information, military-political, economic and socio-cultural components, the construction of an analytical model of regional clustering of the territory of Ukraine and the development of Ukrainian security studies. Given the innovative potential of security regionalism, it is considered appropriate to integrate it into priority areas of scientific, scientific and technical and innovative activity.

Keywords*: security regionalism, information security, regional security cluster, regional analytics, security culture.*

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.156
УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
vitaliiiaremchuk@gmail.com
http://orcid.org/0000-0003-2493-7271

ДОМІНАНТНА ОПОВІДЬ ЧИ КОНЦЕПТУАЛЬНЕ БАГАТОГОЛОССЯ: ПРО КОНЦЕПТ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ГРАНД-НАРАТИВУ

Мета — обґрунтування тези про ефемерність потенціалу українського історичного гранд-наративу й обстоювання принципово плюралістичного бачення історичної науки, яке відповідає як глобальним стандартам самої науки, так і потребам сучасного українського суспільства. **Методологія** базована на традиції інтелектуальної історії, поєднанні аналітичних, синтетичних і конструктивістських стратегій дослідження, застосуванні історичної компаративістики. **Наукова новизна.** Вперше аргументовано неспроможність концепту українського історичного гранд-наративу через наведення аргументації історіографічного, загальнонаукового та соціального характеру. **Основні результати.** Автор обстоює думку, що жоден історичний гранд-наратив не може бути легітимним у науковому й соціальному сенсах, адже неминуче є гносеологічно неправильним та ідеологічно упередженим, тому що висвітлює розмаїтий людський досвід спрощено й однобічно та замовчує незручні факти. Це закладає підвалини для хибного соціального проєктування, нездійсненних очікувань і небезпечних ілюзій. Особливо очевидною неспроможність історичних гранд-наративів виглядає в ситуації виходу науки, насамперед гуманітаристики, поза свої усталені межі в напрямку її деколонізації та визнання провінційності всіх корпусів знання, включно із західним, утвердження

Цитування: Яремчук В. Домінантна оповідь чи концептуальне багатоголосся: про концепт українського історичного гранд-наративу. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 156—176. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.156

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

множинності досвідів і плюралізму підходів як підґрунтя наукового процесу. Водночас автор вважає, що сучасне українське суспільство, яке вільно обирає своє сьогодення і майбутнє, повинно абсолютно вільно обирати й своє минуле.

***Ключові слова**: гранд-наратив, український історичний гранд-наратив, сучасна гуманітаристика, деколонізація знання, науковий мейнстрим, українське суспільство.*

За влучним спостереженням Баррі Штрауса, «воєнний час множить аудиторію для історії: люди прагнуть натхнення, розваги чи втечі від дійсності» [1, с. 2]. Екзистенційна війна українців та їхньої держави проти російського Молоха як ніколи загострила в українському суспільстві відчуття зв'язку трагічного сьогодення з власною минувшиною, і в цьому величезному інтересі українців до власної національної біографії неважко побачити зауважені американським істориком мотиви. Українські професійні історики в різний спосіб та з різною мірою академічної культури й соціальної відповідальності задовольняють цю потребу українців у машині часу.

Одним із новопосталих напрямів їхньої активності стала проблема вироблення «нового» українського історичного гранд-наративу. Спочатку на межі 2000—2010-х рр., а потім після лютого 2022 р. спостерігаємо сплеск зацікавлення цією проблемою в різних інтелектуальних середовищах [2; 3; 4, с. 270—290; 5—11]. Проте їхня професійна й публічна поведінка є парадоксальною. З одного боку, як свідчать відповідні тексти, прибічники гранд-наративу як способу писати про минуле переважно усвідомлюють обмеженість будь-якої «великої оповіді» про минувшину, покликаючись передусім на ідеї Жана-Франсуа Ліотара. Наприклад, співавтор однієї з новітніх спроб сформувати принципово новий гранд-наратив у теоретичній рамці «мультифронтиру» Сергій Громенко наголошує, що «в нормальній країні гранд-наратив не зобов'язаний бути один» [11] — однак тоді зауважуємо, що це не гранд-наратив, а радше чергова синтетична версія історії України. Але з іншого боку, зазначені застороги не стримують від пропозицій, спрямованих на створення «нового» українського гранд-наративу (замість «старого», авторство якого зазвичай приписується М. Грушевському). При тому помітно, що до 2014 р. підставою для ревізії «великого тексту» української історії прокламувалися насамперед інтелектуальні спонуки — необхідність вписування історії України в простір світової історичної думки, наповнення української минувшини дискурсами транснаціоналізму, багатоетнічності, регіоналізму, культурної історії тощо. Натомість з початком російсько-української війни, а особливо після лютого 2022 р., важливою обставиною, яка змушувала прискорити винайдення «нового» національного гранд-наративу, проголошується суспільний інтерес. Йдеться про потребу в оптимістичному сценарії майбутнього перед викликами російського вторгнення — через нове переосмислення українського минулого. Найбільш відверто про це висловилися автори тієї таки концепції українського мультифронтиру: «Постмодерністські підходи рубежу 80—90-х років виявили свою неадекватність із поверненням аргументів "заліза і крові" до світового порядку денного» [10]. На нашу думку, єдиним з-поміж істориків, які пишуть чи висловлюються про український гранд-наратив, але при тому виразно підкреслюють архаїчність самого концепту й можливість його

обговорення тільки як феномену світової історичної думки, а не проєкту на сучасне та майбутнє, є Олексій Ясь [7]. Проте його досить давня публікація на цю тему парадоксально відкриває серію полемічних статей в «Українському історичному журналі» (2012—2014) про пошук нової формули того таки українського історичного гранд-наративу, які публікувалися під гаслом «Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація» [1].

З огляду на зазначену амбівалентність академічних уявлень про цей інтелектуальний конструкт важливо, на нашу думку, переконливіше окреслювати «старі» й наводити нові аргументи, які спонукають врешті здати його в архів. Не більше, але й не менше. Спробуємо переконати читача, що ідея українського історичного гранд-наративу в сьогоднішній інтелектуальній і соціальній ситуації не має сенсу. Безпосередній поштовх до написання статті дуже вагомий — до «просування» цього насправді фантому долучився один із центральних органів влади України в галузі гуманітарної політики [2], а це означає — чекай клопотів. Більш тривалою ж спонукою для автора стала неабияка активність на полі публічної історії впродовж останніх років, спрямована на впровадження в публічний простір ідеї «нового» українського гранд-наративу, з боку відомої дослідниці ранньомодерної України Наталії Старченко [12—15]. Відзначимо, що історичне візіонерство Н. Старченко привертає значну увагу громадськості. Вагу таких сеансів «масової історії» важко переоцінити, адже до величезної аудиторії звертається інтелектуалка, яка, як виглядає з реакцій на її виступи в медіа, користується чималою суспільною довірою та має вплив на формування історичної свідомості сучасних українок і українців. Водночас тут чатує ризик проєкції дослідницьких уподобань і висновків провідного вченого на цілісний екран української історії, при тому, що це не завжди вдається. В публічних наративах Н. Старченко, на нашу думку, саме такий випадок.

Структура статті підпорядкована двом дослідницьким завданням і має дві частини. По-перше, спробувати критикувати, а в окремих фрагментах деконструюва-

---

[1] Зауважимо, що частина учасників цієї дискусії застосовували концепт гранд-наративу безрефлексивно, фактично, як замінник поняття «синтез / узагальнення історії України».

[2] У дописі Олексія Сокирка в соціальній мережі Фейсбук повідомлено, що на «фантастичній за своїм складом і рівнем продуктивності зустрічі 6 листопада [2025 р.] на платформі IDEM.DAY, зорганізованій Міністерством молоді та спорту України й Kyiv School of Economics, учасників запросили поміркувати й виробити свої рекомендації по суперважливій групі питань», зокрема й з такого — «Гранд-наратив: єдиний образ нації в історичному процесі». URL: https://www.facebook.com/oleksii.sokyrko/posts/pfbid02QG5txrYuL8GxRfqZh58oUYofTRCKqKztgar6NuX3TZxLEBh3aW3yhLKhrajwanUUl?locale=uk_UA (дата звернення: 29.01.2026). Своєю чергою, Н. Старченко, яка була учасницею цієї зустрічі, у тій же соціальній мережі також прокоментувала потребу нового гранд-наративу, зазначивши: «Отож, мої ретроградні колеги, які що є сили боронять старий гранднаратив, у мене для вас погана новина. Маємо стійкий запит на історію, де “українцям вдавалося”, на історію успішних людей та відмову від комплексу жертви. А підстави для такої версії минулого у нас дуже великі, нам хіба не щастило на істориків-оптимістів». URL: https://www.facebook.com/natalya.starchenko.1/posts/pfbid02M22RmrtzgC2a8HusXsLQSrHmsyGscc4cn6dTXhoJjXkxehmvWBAK915bGmh2Agrkl?locale=uk_UA (дата звернення: 29.01.2026).

ти публічний гранд-наратив Н. Старченко, показавши, що він хибує на ті ж ґанджі, що й будь-який інший гранд-наратив, передусім на неповноту й однобічність бачення минулого, а це підважує його здатність бути найбільш авторитетним дискурсом про українську історію. Нагадаємо, що за Ж.-Ф. Ліотаром «гранд-наратив» (grand narrative) або «метанаратив» (metanarrative) (ці терміни вчений вживав як тотожні) є оповіддю, яка вважається: а) «переконливим (правдивим, істинним) твердженням» (a statement with truth-value), б) твердженням, спрямованим на легітимацію дійсності в її певних сутнісних, просторових і часових вимірах [16, с. XXIII—XXIV]. Зауважимо рідко завважуване: концепт гранд-наративу ніде не згаданий у цитованій нами праці французького мислителя «Постмодерністська ситуація. Доповідь про знання» (1979) щодо саме історичної дисципліни. Нюанс і в тому, що, за влучним спостереженням дослідниці історіографічного постмодернізму Н. Патнер, ліотарівський концепт досить пластичний та абстрактний [17, с. 332—333], а це породжує певні відтінки (проте не розбіжності, для яких немає підстав) в його інтерпретації. Отже, проблемою співвіднесення ліотарівського гранд-наративу з історичним знанням опікуються переважно самі історики. Назагал вважається, що історичний гранд-наратив — це таке тоталізуюче бачення минулого, яке визнається за найбільш слушне і з наукового, і з соціального погляду (тобто гранично соціально важливе, покликане задовольнити актуальні суспільні потреби). Таким чином, історичний гранд-наратив претендує на статус гегемонного знання, свого роду панівного погляду на минуле [1, с. 2—3; 17, с. 332—335].

По-друге, прагнемо навести додаткові аргументи, які, можливо, переконають читача в тому, що було проголошено Ж.-Ф. Ліотаром як «недовіру до гранд-наративу» [16, с. XXIV], «втрату ним правдоподібності» та його «занепад» [16, с. 37], але так і не втілено у практиці історієписання, адже цей нібито похований у далекому 1979 р. феномен переживає спроби реанімації, щонайменше в сьогоднішній Україні. Варто спеціально наголосити, що автору не йдеться про заперечення наративу як способу організації матеріалу, як і про заперечення будь-яких узагальнень більшого чи меншого рівня охоплення часу й простору. Зокрема, й у ділянці української історії. Узагальнення (синтези) є жанровим різновидом, який конструювався, конструюється і буде конструюватися — з огляду на соціальні та дидактичні потреби в тому, щоб мати цілісний і несуперечливий образ історії. Історичні синтези, на відміну від гранд-наративів, не проголошують своєї унікальності. Отже, мова суто про претензійні історичні тексти або усні висловлювання гранично узагальнювального плану, які позиціонуються як вершина наукового знання і водночас як найсильніша відповідь на суспільні запити — про гранд-наративи.

Врешті-решт, наша стратегічна мета — доведення тези про примарність потенціалу українського історичного гранд-наративу. Разом з тим, лейтмотив цієї статті — наголосити на потребі стверджувати плюралістичне бачення історичної науки в професійному середовищі українських істориків як необхідного елемента академічної свободи.

Гранд-наратив Н. Старченко: декілька критичних спостережень

Ключова прикмета бачення української історії від Н. Старченко, винесеного на широкий загал, не є несподіваною. Йдеться про перенесення нею результатів власних висновків і пропозицій як професійної дослідниці ранньомодерної історії в ширший контекст — контекст українського історичного гранд-наративу. Не торкатимемося рецепції в публічну площину власне цього аспекту розважань Н. Старченко. Передусім тому, що автор не є фахівцем у цій ділянці. Разом з тим, від обов'язку вузькофахової критики звільняє і започаткування відгуків на дослідницькі тексти Н. Старченко та «її» гранд-наратив у вимірі ранньомодерної історії з боку академічних дослідників ранньонової доби. У зазначеному сенсі наразі з найбільш розгорнутим обговоренням проблемних моментів як наукових текстів знаної дослідниці, так і її публічного наративу виступив Юрій Зазуляк [18]. На нашу думку, він переконливо закидає київській історикині безпідставну апологізацію ролі Речі Посполитої, річпосполитської / української шляхти, її політичної культури в усталенні й збереженні української самобутності впродовж століть аж до сучасності [18, с. 48]. Варто також погодитися із зауваженнями львівського історика стосовно нерелевантності скептичних оцінок М. Грушевського серед прихильників нових підходів до історії Речі Посполитої, рівно як і з його думкою про те, що «амбіція Грушевського полягала не в написанні "гранд-наративу" як свого роду політичного маніфесту і національної ідеології, а у створенні сучасної наукової історії України» [18, с. 46—47]. Автор критичного тексту слушно говорить і про негативні соціальні наслідки перебільшення ролі Речі Посполитої та її шляхти, адже такі ідеї «відкривають можливості для політичної інструменталізації історії» [18, с. 48]. Зокрема, звернено увагу на прихильність Н. Старченко та її однодумців до елітарного дискурсу про українське минуле, який очевидно хибує як проти нього самого, так і має прозорі сучасні конотації, спрямовані на узаконення ієрархічного соціального порядку [18, с. 35—36]. Поділяємо й сумнів Ю. Зазуляка в доцільності того шляху до «європейського минулого і майбутнього», який обрали деякі сучасні українські інтелектуали та історики, для яких «головними історичними прикладами і моделями» слугує польська культура й історія [18, с. 38]. У подальших розмірковуваннях будемо обговорювати три інші проблемні аспекти гранд-наративу Н. Старченко більш загального плану, які виходять поза межі тематичного спектра ранньомодерної історії, а тому, як здається, наразі не зауважені або ж недостатньо продискутовані.

1. **«Як ми заціліли в імперіях?», або про культурний редукціонізм**

Важко погодитися з тим способом, у який Н. Старченко обговорює поставлене нею глобальне питання — «Як ми заціліли в імперіях?» [15]. Відповідь на настільки амбітно закроєну проблему мала б бути не менш амбітно сформульованою. Натомість запропоновано бачити її не багатовимірно, як вона того вимагає, а передусім через призму особливої політичної та правової культури українців, яка представлена насамперед як спадщина української шляхти пізньосередньовічної Польщі й ранньомодерної Речі Посполитої. Таке бачення — однобічне і навіть у

цій однобічності не підкріплене належними аргументами. Передусім варто було б навести хоча б один приклад з імперського минулого, коли зауважений Н. Старченко чинник української життєздатності «спрацював», але його ні разу не наведено. У відеопосланнях київської історикині наявність цієї культури, утім, доволі емоційно констатовано. Але, повторимося, прикладів її значення саме як важливого чинника самозбереження українців перед імперською асиміляцією Н. Старченко в жодному зі своїх публічних звернень не навела. Припускаємо, що їх не існує. Водночас можна навести докази протилежного, коли ця особлива правова й політична культура, якщо вона б була такою розвиненою, мала б себе виявити, проте не виявила. Як, приміром, у період «Руїни», коли козацька еліта безрозсудно ковтала наживки з боку «Бермудського трикутника» (метафора, здається, Кирила Галушка), чи під час революції 1917—1921 рр., коли український соціум своєю вірою в більшовицьку агітацію та нездатністю опанувати соціальну стихію продемонстрував щось протилежне, обравши замість держави облудні обіцянки більшовиків та отаманщину (хоча зрозуміло, що російські комуністи та їхні українські сателіти підкорили Україну насамперед через воєнну агресію). На нашу думку, українці змогли себе захистити перед імперіями з багатьох причин, у тому числі, через їхню недолугість (історикам приклади такої слабкості імперських практик добре відомі). І головна з таких — це воля та бажання творити націю та обстоювати її перед імперським тиском, та конкретні дії, які формували національний рух (звичайно, що мова не тільки про «залізо і кров», а й про власну літературу, історіографію, мовознавство, мистецтвознавство, етнологічні та фольклористичні студії тощо). На всіх його етапах культурні феномени були важливими, особливо тоді, коли йшлося про формування та збереження національної уяви та самосвідомості. Однак, не демократичні прикмети в українській політичній і правовій культурі, на яких зосереджується Н. Старченко. Вони радше були і є елементом українського соціального буття та української ідентичності, який, поряд з іншими, показував і показує культурні відмінності українців від росіян, аніж важливим фактором опірності імперіям.

Уже було зауважено, що, невимушено ковзаючи століттями нашої історії, Н. Старченко надто необґрунтовано проводить паралелі між безперечною наявністю такої культури як чинника перемог у сучасному протистоянні з Росією та її елементами в політичній і правовій культурі української шляхти й козацтва в ранньомодерній Україні [18, с. 33]. Рівночасно ми б також не перебільшували ролі політичної та правової культури в українських революціях доби незалежності з їхнім антиколоніальним виміром і в сучасній війні з Росією. На нашу думку, вирішальним чинником відсічі спочатку гібридним спробам поглинання Росією України, а з 2014 р. російській прямій воєнній агресії були й залишаються мільйони вольових актів і мільйони відповідних практичних дій активної частини українського суспільства, яка вирішила будь-що-будь не дати себе здолати російському неоімперіалізму. В основі цієї позиції — сфера цінностей та ідеалів, насамперед абсолютних (загальнолюдських), громадянських (політичних), матеріальних (передусім гідний рівень життя). Українці «заціліли» передусім через жадання справедливості, гідності, персональної та національної свободи, завдяки самоповазі, відповідальності,

хоробрості, здатності на самопожертву, прагненню мати свою державу та пориванню до її європейської перспективи (яка в уявленнях більшості й забезпечує гарантію реалізації цінностей), а не завдяки своїм культурним особливостям і перевагам. «Горизонтальні зв'язки», волонтерський рух допомоги українським військовикам та інші феномени, які можна розглядати під кутом зору української культурної унікальності, були породжені саме цінностями й ідеалами. Недарма переламні події 2013—2014 рр. названо їх учасниками Революцією гідності — у цьому називанні спонтанно підкреслено її загальнолюдський (гідність як абсолютна чеснота) і національний (національна самоповага) аспекти. У мешканців РФ натомість замість цінностей — моральний колапс [19; 20, с. 21]. Таким чином, маємо говорити передусім не про унікальність української політичної та правової культури, а про моральну перевагу однієї нації над іншою, яка значною мірою компенсує асиметрію воєнних, економічних, демографічних потенціалів (зрозуміло, що йдеться лише про констатацію такого разючого контрасту: розгляд питання про причини української незламності та російської деградації залишаємо за дужками, як розуміємо й проблемність визначення населення Росії «нацією»). Опонуючи автору цього тексту, можна розглядати цінності як компонент культурної сутності певної спільності — як це свого часу, наприклад, практикував у випадку з «протестантською етикою» Макс Вебер. Проте в такому разі сама по собі глевка категорія культури опиняється в тумані повної невизначеності, і вона стає всім і нічим.

На нашу думку, Н. Старченко некритично повторює ретельно інспіровану постмодернізмом парадигму історії культури [21, с. 294], як ключа до всього безмежжя минувшини. За висловлюванням знаного критика постмодерністичного світогляду Кіта Віндшаттла, прибічники такого погляду хибно вважають, що «суспільство більше не є місцем, у якому відбуваються матеріальні події, а переосмислюється як "культурна система"» [22, с. 19]. При тому, що в працях класиків культурної історії такого своєрідного культурного редукціонізму не знайдемо, натомість виразно обґрунтовано її «територію» [23].

2. **Коли виникла українська нація?**

Не вважаємо, що «аксіома» (термін Н. Старченко [15]) про початок творення української нації в новий (а не ранньомодерний) час вже не є, як твердить дослідниця, такою. Звісно, що вже нагромаджений певний масив аргументів на користь твердження про ранньомодерне (а, можливо, і пізньосередньовічне) походження української нації. Існує історіографічна традиція, зусиллями якої наведено емпіричний та, меншою мірою, концептуальний підмурівок для його обґрунтування. Проте це не підважує концепцію про українську націю як витвір XIX — початку XX ст., адже йдеться про дві різні форми (або ж два різні етапи) українського націєтворення. Нація XVI ст., якщо вона існувала, обмежувалася лише вузьким прошарком української еліти. Нація XIX — початку XX ст. претендувала на те (врешті, домігшись цього), щоб стати модерною нацією, у якій національна свідомість поширилася на всю соціальну товщу українців, і саме тоді між словами «нація» і «народ» було поставлено знак рівності [24, с. 48]. На нашу думку, наразі немає підстав ставити під сумнів базову аналітичну модель національного руху й

націєтворення центрально-східноєвропейських народів авторства Мірослава Гроха, впроваджену в український контекст Полем Робертом Магочі й підтверджену конкретними дослідженнями на «українському» матеріалі. Хоча знаємо, що сам чеський політичний теоретик та інші дослідники з часом нюансували його схему ABC, наповнивши її новими елементами (зокрема, додано фазу D, коли нація здобуває собі державу), а завдяки практичним дослідженням останніх десятиріч у царині українського націєтворення сьогодні воно виглядає більш стереоскопічним у розумінні ролі в ньому імперських структур і практик, регіональних його особливостей, ніж у 1980-х рр. Проте деталі не змінюють сутності. Останнє зауваження може бути розкритиковане (як і всі інші тези цієї статті), адже її автор точно знає тільки одне — що він нічого не знає (про це трохи згодом). Однак інше розуміння природи, змісту, етапів, особливостей українського модерного націєтворення навряд чи підважить факт його наявності.

3. **Який «гранд-наратив» творив М. Грушевський?**

Як на нашу думку, Н. Старченко не зовсім коректно інтерпретує поширену в спеціальній літературі та популярних текстах формулу сучасної історіографії «М. Грушевський — творець національного гранд-наративу». Дослідниця перебільшує рівень присутності в його «великому тексті» ідеологічного компонента. Не можемо й погодитися з припущенням київської історикині про схильність Михайла Сергійовича до ненаукових маніпуляцій заради впровадження свого «гранд-наративу». Для розуміння позиції Н. Старченко з окреслених щойно проблем варто навести симптоматичну цитату з її медійного тексту: «Блискучий знавець минулого Михайло Грушевський, що ретельно вивіряв джерела в багатьох наукових сюжетах, у конструюванні схеми української історії керувався іншою метою — він творив історичну легітимацію для свого бездержавного народу, за уявленнями низки тодішніх інтелектуалів — недостойного власної історії, ба чи й права називатися народом. Грушевський натомість вибудовував величний проєкт, у центрі якого був саме український народ. За таких умов: якщо факти до конструкції не припасовуються — тим гірше для фактів» [13].

Почнемо з того, що згадану формулу, попри її широке «розповзання» та «блукання» в спеціальній літературі, важко назвати добре опрацьованою та конвенційною концепцією. Це радше зручна метафора, у яку кожен автор, який її застосовує, вкладає свій конкретний зміст. Хтось уважає, що М. Грушевський свідомо творив націю через історію, і будування України, а не розбудова наукового наративу її минулого, було провідною інтенцією наукової активності видатного вченого. Таким чином, на їхню думку, «великий текст» історика був нічим іншим, як гранд-наративом. Інші, до яких належить і автор цієї статті, вважають, що М. Грушевському йшлося передусім про творення української наукової історії, і така історія сама по собі легітимізувала український проєкт. Треті під «гранд-наративом М. Грушевського» розуміють більшою мірою «формально-науковий» вимір його наукової спадщини — сукупність його праць та експонований у них зміст, який охоплює весь історичний шлях українців аж до перших двох десятиріч XX ст. — не маючи на оці її (спадщини) позанаукових конотацій і суспільного послання. Четверті над слушністю згада-

ної формули й не рефлектують, повторюючи її услід за «авторитетними» текстами. Отже, як і Ю. Зазуляк, ми дотримуємося думки, що своє надзавдання М. Грушевський бачив не у формуванні українського гранд-наративу як ідеологічного підмурівка українського націєтворення. Провідний мотив історика був заявлений ще в молоді роки й полягав в обґрунтуванні історичної суб'єктності України й українців. У такому його прагненні насправді не було свідомого підпорядкування минулого актуальному порядку денному, адже в часи М. Грушевського наявність українського етносу була беззаперечним соціальним і науковим фактом. А якщо етнос існує — значить він має історію, і це апріорі засвідчувало його історичну суб'єктність. З такої перспективи вона (суб'єктність) потребувала не ідеологічних маніпуляцій, а ретельної наукової аргументації. Останнє, з погляду Михайла Сергійовича, можна було зробити тільки через творення суворо академічної, вільної від патріотичних вигадок історії України. Одним із методів (а не метою, як твердять деякі автори) такого творення та його найбільш видимим для сучасників (і, зрозуміло, найбільш неприйнятним з російської та польської імперської перспективи) результатом стало відокремлення української минувшини від російської та польської. Саме такий наратив М. Грушевський уважав найкращим доказом життєздатності українства та його прагнення до національної волі, тому що усвідомлював, що в іншому випадку історична легітимність українців буде слабкою, нетривкою та неминуче поставленою під сумнів, запереченою та відкинутою.

Водночас нагадаємо тривіальну річ: у свідомості жодного історика немає місця «чистій» науці. Це давно усталена позиція світової історичної думки. Чесність і сумлінність навіть найкращих представників нашого цеху не означала й не означає відсутності в їхніх текстах неусвідомлених політичних, ідеологічних, інтелектуальних, психологічних, навіть лінгвістичних нашарувань. Не був винятком і М. Грушевський. І тут не йдеться про його відомі декларації, які наводяться як доказ його національної тенденційності. Як, приміром, широко цитована передмова до першого тому «Історії України-Руси», де він наголошував про зв'язок початку його багатотомника з виходом «Енеїди» І. Котляревського як символічної дати старту українського національного руху. На нашу думку, такі й подібні його висловлювання жодним чином не доводять свідомого конструювання ним національного гранд-наративу лише тому, що вони надто суперечили його ідентичності як суворо академічного історика, і він не став би так себе компрометувати. Каверза в тому, що поточні політичні й ідеологічні впливи на власні наукові тексти М. Грушевський зазвичай не оприлюднював, і, як здається, пересічно й не усвідомлював. Проте вони, звичайно, були. Але насправді не були визначальними як на масштаб його наукової творчості. А коли поставали, то одразу привертали пильну увагу як політичних чи ідеологічних опонентів ученого, так і академічних істориків. Так, наприклад, відбулося з впливом «революційного» етапу його життя і відповідного дискурсу на його постреволюційну творчість [25, с. 213—215; 26]. Сучасні історики дискутують (підкреслимо — дискутують, а не визнають беззаперечно) також про рівень присутності в текстах М. Грушевського антипольських упереджень і про його недостатню критичність до російського чинника. Звичайно, що в тлумаченні

деяких подій М. Грушевський з погляду сьогоднішньої науки явно помилявся також із суто наукових причин — браку джерел, недостатнього бачення контексту і т. п. Деякі фрагменти минувшини ним фокусувалися, а деякі — залишалися поза його дослідницькою інтроспекцією. Загалом учений був людиною свого часу (і просто людиною), яка в чомусь його випереджувала, у чомусь не здолала його інерцію, у чомусь навіть відставала від нього (ймовірно, у розумінні ролі соціальної верхівки загалом і в українському суспільстві зокрема). Тому і наука його доби, і сучасна наука переглядала та переглядає його ідеї та висновки, як переглядала та переглядає ідеї будь-яких, утім і великих істориків.

Отже, трактування окремими українськими науковцями текстів М. Грушевського як тенденційних звісно коректні. Але вони коректні лише у вузькому сенсі — у тому, у якому будь-який науковий текст будь-якого професійного історика є тенденційним (а з цим, повторимося, ніхто не буде сперечатися, окрім істориків, які продовжують вірити в об'єктивну історію). У цьому ж сенсі на ревізію (деконструкцію, критику та ін.) заслуговують усі історики — мертві, живі й ненароджені[3]. Користуючись нагодою, не зайвим буде згадати висловлювання одного з істориків далекого XIX ст. про те, що представник нашої професії не буває тенденційним лише в одному випадку — коли лежить у труні.

Отже, ми спробували показати, що за своїми задумами та їхньою реалізацією М. Грушевський був творцем насамперед історичної суб'єктності українців. Саме вона була його головним проєктом. Її обґрунтовано через виразно наукову, вільну від свідомих патріотичних спотворень історію України, представлену у вигляді близько двох тисяч наукових і науково-популярних праць. У ній науковий компонент абсолютно переважає позанауковий, що не виключає в окремих аспектах і зворотного. Відповідаючи ж на закид Н. Старченко про схильність М. Грушевського легковажити фактами заради національно значущої справи, зауважимо, що на таке крутійство він був не здатний і направду не робив цього насамперед з раціональних міркувань. Утім, він дійсно «творив історичну легітимацію для свого бездержавного народу», проте на засадах сцієнтизму високого ґатунку, а не немислимого в контексті його постаті та його академічної репутації «припасування» «фактів» до «конструкції».

Вище ми намагалися довести, що «гранд-наративні» наміри сучасних українських дослідників, навіть найбільш кваліфікованих, об'єктивно приречені бути проблемними. Водночас зрозуміло, що академічний рівень історичних узагальнень, яким

[3] Нам відома тільки одна ситуація, коли М. Грушевському небезпідставно закидали свідомо тенденційний характер його тексту. Йдеться про науково-популярну працю «З історії релігійної думки на Україні» (1923), яка, як зазначає дослідник спадщини історика Віталій Тельвак, «на переконання критиків, несла на собі яскравий відбиток замовної літератури та релігійної агітації». Як пише дрогобицький грушевськознавець, «оглядачі із прикрістю констатували, що видатний дослідник відійшов від притаманної йому об'єктивності в оцінці історичних подій і явищ, тенденційно викривив ним самим реконструйований на сторінках багатьох статей та передусім в "Історії України-Руси" образ релігійного життя на українських землях» [25, с. 268].

по суті є те, що хочуть називати / вважати «гранд-наративом», пересічно вищий тоді, коли є результатом досліджень колективу талановитих та ерудованих «вузьких» фахівців, а не одного, нехай навіть винятково талановитого й ерудованого.

Виклики сучасної гуманітаристики, або ще раз про неспроможність масштабних історичних теорій

Не скажемо нічого нового, коли зауважимо, що наукова неспроможність будь-яких «великих» історичних наративів була доведена задовго до Ж.-Ф. Ліотара. На нашу думку, у цьому сенсі найбільшу роль відіграли Курт Гедель, автор знаменитих «теорем про неповноту» (1931), якими обґрунтовано принципову неповноту будь-яких потужних несуперечливих систем, Карл Раймунд Поппер, автор праці «Злиденність історицизму» (1957), у якій спростовано можливість існування «наукової теорії історичного розвитку, яка б могла служити основою для історичних передбачень» [27, с. 25], та Робін Джордж Колінгвуд, який у своїй невідомій до публікації в 1993 р. праці «Основні риси філософії історії» обґрунтував неможливість «універсальної історії», «бо матеріал усієї історії надто неосяжний, аби хоч би хто зумів зібрати його весь під обкладинкою одного-єдиного літературного твору», а її авторів уважав або «ошуканцями», які «розказують якусь перекручену байку, аби через правдоподібну фальсифікацію розповсюдити свої власні погляди», або «невігласами», які «наївно записують усе, що знають про історію, не підозрюючи, що все те їхнє знання — хибне» [28, с. 553—554].

Здавалося б, що остаточні порахунки з ідеєю гранд-наративу врешті-решт звів постмодернізм. Проте суспільство й надалі прагне до чіткого й зрозумілого прояснення через історію свого сучасного й майбутнього, а інтелектуали й далі задовольняють цей інтерес через «глобальні» версії минулого з претензіями на Одкровення. Випадок з «кінцем історії» Френсіса Фукуями — найбільш показовий. На жаль, незалежно від мотивів, інтелектуали, зокрема й історики, не можуть чесно визнати (а, можливо, спочатку усвідомити), що їхня роль, яку взяли на себе ще в XIX ст. — бути пророками, провісниками світлого майбутнього чи ностальгії за втраченим минулим — у сучасному світі вже не релевантна. Сьогоднішня інтелектуальна ситуація у світі та в Україні, на наш погляд, дозволяє ще більшою мірою засумніватися в гранд-наративі як у концепті, при тому беручи до уваги не тільки його наукову неспроможність (на чому наголошувала попередня критика), а й необґрунтованість намірів виконувати важливу суспільну роль.

Цим текстом хочемо прислужитися популяризації такої концепції наукового знання (яка прямо стосується і знання про минуле), яка базується на ідеї його принципової множинності, плюралізму, відсутності привілейованих точок зору. На кону «деколонізація знання» в широкому сенсі (звісно, включно з постколоніальною думкою). Деколонізація знання в такому баченні передбачає відмову від привілейованого статусу окремих корпусів знання — типово західних, білих, чоловічих, світських. Як підкреслено в спеціальних дослідженнях, відкриття простору

для різноманітних епістемологічних точок зору й визнання всіх корпусів знання частковими (обмеженими) збагачує, а не загрожує науковій точності [29, с. 269; 30, с. 290; 31]. Таким чином, зазначене бачення базується на ідеї побудови «більш цілісного, інклюзивного, транскультурного знання про минуле» [32, с. 30].

Наголосимо, що не йдеться про повернення до життя постмодерністського релятивізму як принципу рівноцінності всіх істин чи правд. Плюралізм в історієписанні означає множинність у темах, концепціях, методах досліджень, відсутність привілейованих географічних центрів виробництва знань, визначених такими центрами «фундаментальних» проблем і привілейованих дослідницьких підходів. Ідеться про усвідомлення давно обґрунтованої тези про те, що єдиним джерелом висновків про правильність і плідність знання є інтерсуб'єктивна перевірка в умовах демократично організованого наукового середовища. У такій концепції немає місця поділу істориків на «традиційних» / «ретроградних» та «оптимістичних» / «авангардних»: як зауважує провідна дослідниця сучасної світової історичної думки Ева Доманська, «було б доречніше говорити про хороших і поганих істориків, тобто про тих, хто дотримується принципів професійного історичного дослідження чи ні» [29, с. 272] [4]. У такій концепції немає місця для зон, вільних від критики та полеміки, як і немає місця для «альфа-самців» [5]. На думку тієї ж польської історикині, сьогодні «історія стала гостинною, відкритою та привітною дисципліною для всіх тем і підходів, за умови, що дослідження проводяться відповідно до вимог ремесла та зі знанням відповідних джерел, літератури та методів» [29, с. 272].

За такого розуміння організації науки, якщо його прийме наукова спільнота, немає потреби доводити необхідність українським історикам позбутися постколоніальної спадщини. На жаль, глибоко вкорінене почуття меншовартості все ще змушує окремих з них здійснювати добровільну самоколонізацію, змінивши джерело отримання культурного капіталу з «союзного центру» на Захід (синонімом якого для декого є Польща). Замість того, щоб відновити свою суб'єктність і цінність, вони намагаються інтегруватися в глобальні ієрархії знання, не долаючи їхні питомі вади — орієнталізм та імперську погорду щодо «периферії» (щоправда, отримуючи натомість відчутні особисто для себе матеріальні й репутаційні преференції [35]).

Поза тим, звичайно, що долання хиб західного знання, зокрема знання про Україну, усе ж відбувається. Російсько-українська повномасштабна війна стала тригером таких змін. Проте деколонізація східноєвропейських, насамперед українських студій часто розуміється вузько — тільки як подолання панівних донедавна в західній Академії російськоцентричних підходів. Варто визнати, що й такі зміни відбуваються повільно, і часто обмежуються «українським відмиванням», як зауважив Томаш Камуселла, наголосивши його цинічно-поверховий характер: «Усім довелося змінитися, щоб залишитися незмінними» [36]. Звісно також, що деколо-

[4] Про це раніше писав автор цієї статті (див.: [33])

[5] Цим гострим словом Франклін Рудольф Анкерсміт схарактеризував Хейдена Вайта, обстоюючи тезу про те, що американський теоретик історії своєю зневагою до професійної історіографії на 40 років загальмував теоретичні роздуми над практикою академічного історієписання [34].

нізація історії України, як і деколонізація наукового знання в цілому, не передбачає розрив із західним знанням. Курйозно було б вважати, що в західному мисленні все неправильно, а в незахідних традиціях все правильно [30, с. 290]. Особливо, коли йдеться про нечисленну за кількістю дослідників, але дуже плідну західну україністику. Мова не про невігластво чи відкидання, а про критичну взаємодію. Як слушно твердить іракcько-американський антрополог Луїс Яко, вона означає, що ми не повинні використовувати західні знання як компас для вимірювання цінності інших форм знань, що виробляються по всьому світу. Іншими словами, варто відкинути та ліквідувати західну гегемонію виробництва знань і західний контроль над тим, що вважається знанням, а що ні [37].

З огляду на роздуми над концепцією деколонізації знання пропонуємо також замислитися над сенсом і доречністю застосування поняття «науковий мейнстрим» (який побутує і в інших термінах, наприклад «авангардна течія», «передова тенденція» тощо), яким часто диспонують і українські дослідники як своєрідним маркером високої кваліфікації. Ті, хто його застосовує, під таким розуміють нібито об'єктивно існуючу певну провідну течію, напрям, концепцію, ідею наукової історичної думки, яка має винятковий статус на тлі інших сегментів знання. У недавній і сучасній українській історіографії такими проголошувалися (проголошуються) постмодернізм, транснаціональний підхід, «імперський поворот» тощо.

Варто підкреслити, що сьогодні світове історієписання — велетенський за обсягом людей, інституцій, інтелектуальних ресурсів, тем, підходів процес («океан науки»), процес, у якому десятки тисяч працьовитих і талановитих істориків досліджують у різний спосіб минуле й роблять це якісно. Найбільш видатний і наполегливий розум не здатний ухопити / збагнути навіть помітний фрагмент як самого минулого, так і його представлення в працях сучасних істориків і наших попередників (а якщо йому так здається, то він або невіглас, або ошуканець). Отже, будь-який вдумливий історик розуміє, що чим більше він знає, тим більше усвідомлює, що не знає нічого. І щодалі більше відкриває для себе істину, що в його професії дуже складно сказати нове слово — бо, імовірно, що воно вже сказане. Цю обмеженість не здолати, навіть якщо все життя проводити в читанні й обдумуванні прочитаного — читанні й обдумуванні не тільки історичних джерел та історичних текстів, а й бездоння історіографічної літератури. Отже, варто ще раз нагадати очевидну істину: усі знають лише щось, ніхто не знає всього. Ця істина, природно, поширюється і на обшир знань з історії та сучасності історіографії (історичної думки, історичної науки).

З попередніх розмірковувань «напрошуються» декілька висновків. По-перше, мейнстриму як провідного напряму світового історієписання не існує, щонайменше його не існує в сучасному історичному знанні. Ризикнемо стверджувати, що останнім найбільш впливовим напрямом у світовій історичній думці був позитивізм. Ситуація принципового концептуального плюралізму почала встановлюватися після «бунту» проти позитивізму на межі XIX та XX ст., стрімко усталювалася з середини XX ст. і запанувала в останні три-чотири десятиліття. Мейнстриму більше не існує ні об'єктивно, як наявного в глобальному масштабі провідного напряму історичного знання (оскільки напрямів безмежжя і більшість з них за своїми суто науковими при-

кметами нічим не кращі й не гірші за інші), ні суб'єктивно, як способу виокремлення і наділення певною унікальною цінністю якогось фрагмента глобального знання (оскільки мейнстриму не існує об'єктивно та й історики ніколи не пізнають усього масиву історичного знання та не зможуть оцінити наукову цінність усіх його компонентів, щоб виділити якийсь один). Те, що називають мейнстримом, є зазвичай певним сегментом глобального історичного знання, відомим тому, хто, власне, його так називає. Отже, він безпідставно проголошується привілейованим знанням, вищим від невігластва попередників чи відсталості сучасників. Крім того, носії сегментарного знання пересічно не усвідомлюють, що їхнє «останнє слово історичної науки» часто спирається на переосмислені й по-новому названі прикмети попередніх етапів світової історичної думки. Тому, по-друге, вважаємо, що коли професійний історик твердить про своє перебування на вершині, дістатися якої не спромоглися його «ретроградні» попередники / сучасники — він демонструє слабке / фрагментарне знайомство зі світовою історіографією, нерозуміння свого місця в грандіозному процесі виробництва знань про минуле, виказує наївну й нерозважливу самовпевненість і брак ніколи не зайвого наукового смирення. Загалом засвідчує брак історіографічної культури. По-третє, претензії істориків на належність до мейнстриму чи істориків історіографії на знання про те, що є мейнстримом, аналогічні претензіям на створення гранд-наративу, тільки якщо в другому випадку вони спростовуються з онтологічної перспективи (простіше кажучи, з факту безмежжя історичного процесу), то в першому — з гносеологічної (іншими словами, з факту безмежжя історичного знання). По-четверте, теза про відсутність у сучасному історичному знанні провідних (найбільш правильних) і загальновизнаних (найбільш авторитетних) напрямів, якщо вважати її доведеною, своєю чергою доводить фундаментально плюралістичний його характер, принципову неможливість закріплення за окремими масивами знань статусу привілейованого, гегемонного, найімовірнішого знання.

Пізнавально в сенсі викладеного вище читати тексти істориків, які порівняно недавно скептично оцінювали суто національне прочитання історії (котре в окремих сегментах західної науки набуло відтінку «несправжнього знання»), а сьогодні очевидно коригують / переглядають свої позиції під впливом нового, вже виразно пронаціонального тренду в тому ж західному суспільствознавстві та гуманітаристиці. Ця порівняно нова тенденція зумовлена не стільки дослідницькими відкриттями в ділянці національних студій і національних історій (які були й раніше), скільки геополітичними чинниками, передусім стрімким зростанням ролі національних держав у сучасному світі й національним спротивом українців, виявленим у російсько-українській війні. Наприклад, здивувало недавнє висловлювання Володимира Кравченка про те, що «складність українсько-російських відносин спонукає до думки, що евристичний і політичний потенціал національної парадигми ще не вичерпано» [38, с. 23]. Чи означає така думка, що погляди історика «мають право» / повинні змінюватися суголосно з геополітичною кон'юнктурою, і якщо так, то наскільки такий підхід відповідає стандартам професії? Чи означає така думка те, що якщо українсько-російські відносини перестануть бути «складними», то «потенціал національної парадигми» буде «вичерпано»? Чи можливо говорити про такий «потенціал» у контексті інших

«складних» відносин, наприклад, українсько-польських (чи вони не «складні», а якісь інші?)? Або натрапляючи на зовсім неочікуване від цього ж автора, який у 2020 р. в розлогому інтерв'ю поважному українському історичному виданню відзначав, що «зараз епоха монументальних наративів-синтез давно минула» [39], твердження про «потреби створення нового меганаративу, потрібного для консолідації українського національно-державного проєкту» [40, с. 386]. На його погляд, «уявлення про застарілість і непотрібність такого наративу були частково пов'язані з поширеними донедавна ілюзіями щодо "постнаціонального світу", у якому нібито відбувається ерозія національної державності та її панівної ролі в суспільстві. Сьогодні подібні уявлення мають приблизно таку ж ціну, як і думка про "кінець історії"» [40, с. 386]. На наш погляд, наведені цитати з найновіших текстів В. Кравченка показують, що й занурені у глобальний історіографічний дискурс учені можуть бути чутливими до хитань кон'юнктури. Проте чи не правильніше було б сприймати світ минулого не в категоріях «правильних» і «неправильних» парадигм (яких насправді не існує), траєкторія «інтелектуальної ваги» яких нерідко чудернацьким чином повторює траєкторію геополітичного маятника, а як безмежний простір для застосування (і рівноправності!) усіх концептуальних підходів: від локального, регіонального й національного — до транснаціонального, глобального й універсального (у сенсі big history), від культурної історії — до історії тварин і речей тощо [33, с. 161—162, 167]?

Повертаючись до гранд-наративу як предмету критики в цій статті, зазначимо, що сама його ідея не тільки суперечить, а й гостро контрастує з окресленими вище міркуваннями про найбільш прийнятну, як вважає автор, концепцію наукового знання. Неможливо створити «новий» український історичний гранд-наратив, навіть якщо залучити до цього проєкту найвидатніших сучасних фахівців з української історії. Неможливо тому, що консенсус істориків в умовах концептуального багатоголосся, відкритої науки й академічної свободи, якщо визнавати їх за безумовні цінності, недосяжний. Сказане вище геть не означає непотрібності глобальних і національних ініціатив в історії України, включно з підготовкою амбіційних узагальнень. Навпаки, чітке розуміння смерті гранд-наративів мало б спонукати й заохочувати до масштабування та підвищення рівня таких ініціатив і до конкуренції між ними. Безперечно, що такі ініціативи повинні реалізовуватися на засадах відкритого діалогу між українськими й неукраїнськими істориками. Упевнені й у тому, що їхні наративи ніколи не зможуть стати гранд-наративами, оскільки існують і будуть існувати в демократичному професійному й інтелектуальному середовищі. Таке середовище здатне випродукувати якісний інтелектуальний продукт, у тому числі й для неукраїнської аудиторії, яка все ще дуже мало знає про Україну та її напрочуд цікаву, важливу й повчальну історію.

І тут підходимо до найбільш, можливо, несподіваного аргументу проти ідеї українського гранд-наративу. На нашу думку, він насправді не є потрібним не лише професійним історикам, а і їхній базовій аудиторії — українському суспільству. Творення історичного гранд-наративу в попередні періоди українського історієписання, імовірно, мало сенс. Проте сьогодні ми, наприклад, не в кінці XIX ст., коли мовилося про доведення, насамперед самим собі, а також імперіям, які намагали-

ся нас перетравити, що ми таки існуємо, зокрема й тому, що маємо єдиний український історичний процес. Ми й не в 90-х і нульових, коли увиразнився розкол на «дві України», які гіпотетично, за ідеальних зовнішніх і внутрішніх обставин для вибудовування національної єдності (яких незалежна Україна, утім, ніколи не мала), можна було «зшити», зокрема й за допомогою відповідного гранд-наративу. Проте знаємо, що у складний, суперечливий і непередбачуваний процес новітнього українського націєтворення та усталення громадянського суспільства безжально втрутився достобіса передбачуваний «російський Ваня», і в катарсисі Революції гідності й війни постала одна єдина Україна. Україна, яка дивує світ рівнем громадянської свідомості, моральної стійкості, загалом якості людського капіталу (звісно, що автору не йдеться про ідеалізацію морально-психологічного стану українського суспільства, як і про перебільшення ступеня його національної згуртованості).

На відміну від Росії, де сьогодні можлива лише визначена й схвалена державою державна ж історія, а населення, за відсутності можливостей вільного публічного самовираження та альтернативних версій російського минулого, цілком її поділяє, у демократичній Україні існує розвинута публічна сфера й складне за структурою та інтересами громадянське суспільство. Суспільство, яке саме ініціює звернення до власної минувшини та має стійкий запит на фахові, а не політично чи ідеологічно мотивовані відповіді на історичні питання. Показовою в цьому сенсі є оцінка польських та українських дослідників історичних культур сучасної Польщі й України, які вважають, що «голод минулого [...] Україна заспокоює [...] значно більшою мірою через діяльність суспільних акторів, ніж польське суспільство, і водночас зі значно меншою організаційною і фінансовою участю держави» [41, с. 594]. Цілком можна погодитись із можливим скепсисом читачів цього тексту, які не поділяють оптимізму автора стосовно масових історичних уявлень: у численних дослідженнях соціальної пам'яті неодноразово наголошено, що навіть у зрілих суспільствах люди хочуть чути не правдиву історію, а казку про національну велич. Проте, на нашу думку, запит на якісне знання про минуле дійсно поширений у тій частині українського суспільства, яка вчора, сьогодні й у майбутньому вирішувала, вирішує і вирішуватиме його долю. Тому вважаємо, що нині ця, активна частина українців не потребує і не прийме одного «правильного» й «потрібного» наративу про минувшину. Бо чим, зрештою, «єдиний образ нації в історичному процесі» концептуально відмінний від путінського «єдиного підручника з історії»? Для пасивної ж — «яка різниця?». Отже, якщо активна частина українського суспільства завжди сама обирала й зараз, попри доленосні виклики, сама вільно обирає своє майбутнє, то чому б професійним історикам не забезпечити для неї розкіш абсолютно вільно обирати й своє минуле?

Разом з тим варто підкреслити, що, критикуючи спроби створити «новий» український гранд-наратив, автор не має на увазі виправдання «старого». Йдеться про доречність і навіть нагальну потребу мати нормальну історіографію з великою кількістю конкурентних наративів. Українська історіографія та українське суспільство не тільки до цього дозріли, але й цього потребують. Професійні історики й освічені українські «споживачі» історії самі визначать, які ідеї та концепції правильні, а які — ні.

* * *

Спроби створити «новий» український гранд-наратив у сучасному українському контексті вкотре підтверджують відому істину, що на драматичних поворотах історії її суто пізнавальний ресурс завжди відступав перед злободенністю. Апокаліптична українська дійсність цілком прогнозовано спровокувала масову популярність національної минувшини насамперед як резервуару відповідей на прокляті питання сьогоднішнього дня. Зрозумілою є і реакція професійних істориків. Чимало з них вважає, що виконує важливу суспільну місію — бути посередниками між минулим, сьогоденням і майбутнім, надавати значення колишньому як відправному пункту в оптимістичну прийдешність. У такому мисленні й способі професійної поведінки є велика спокуса перебрати на себе роль гегемонів історичного знання та провісників правильного минулого. Фактично, історики перетворюються на акторів історичної політики, хоча їхнє правдиве покликання в тому, щоб бути сторожовими псами історичної правди (при всій її відносності). Адже одне з виправдань історії саме як науки полягає в тому, що вона — не чарівна фея. Наукова історія не здатна змінити актуальну дійсність та тим паче її спрогнозувати. Однак спроможна у свій спосіб її пояснити й дати суспільству історичний досвід, а це вже чимало. Недосконалість наукового історичного знання є його реальною силою, адже позбавляє історію рис фантазії на тему минулого й оптимістичної утопії про майбутнє. Визнання цієї недосконалості власне є в основі міркувань автора цієї статті. Жоден історичний гранд-наратив не може бути легітимним у науковому й соціальному сенсах, адже є неминуче гносеологічно неправильним й ідеологічно упередженим, тому що висвітлює розмаїтий людський досвід спрощено й однобічно, замовчує незручні факти. Це закладає підвалини для хибного соціального проєктування, нездійсненних очікувань і небезпечних ілюзій.

Особливо помітною неспроможність історичних гранд-наративів є в сучасній ситуації виходу науки, насамперед гуманітаристики, поза свої усталені межі в напрямку її деколонізації та визнання провінційності всіх корпусів знання, включаючи західне, утвердження множинності досвідів і плюралізму підходів як підґрунтя наукового процесу. Безсилля історичних гранд-наративів і в тому, що, намагаючись приборкати й описати ретроспективне буття, вони безнадійно відстають від стрімкого плину соціального життя. Випадок нинішньої України це показово демонструє. Зрештою, для автора характерним показником такої немочі є й те, що численні спроби сформулювати більш-менш конвенційний у професійних колах і суспільно визнаний український історичний гранд-наратив до сьогодні нічим не завершилися. Його «пошуки», як висловився автор обсяжного узагальнення про ці «пошуки» [9], тривають, і, маємо певність, триватимуть вічно. Бо проблема не в рівні фаховості або (не)правильних історичних поглядах українських істориків чи істориків, які досліджують Україну, а в нездійсненності мети. У демократично побудованій науці та у вільному суспільстві досягнути її насправді неможливо і вона не має сенсу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Strauss, B. The Rebirth of Narrative. *Historically Speaking.* 2005. VI (6): 2-5.
2. Kolesnyk, I. Ukrainskyi hrand-naratyv. Retrospektyvy i perspektyvy. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky.* 2008. 3: 153-177 [in Ukrainian].
   [Колесник І. Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2008. Вип. 3. С. 153—177].
3. Kolesnyk, I. Ukrainskyi hrand-naratyv. Retrospektyvy i perspektyvy-2. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky.* 2009. 4: 584-597 [in Ukrainian].
   [Колесник І. Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи-2. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* Київ, 2008. Вип. 4. С. 584—597].
4. Kolesnyk, I. Ukrainska istoriohrafiia: kontseptualna istoriia. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
   [Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013. 566 с.].
5. Zashkilniak, L. Antropomorfnyi vymir suchasnykh natsionalnykh grand-naratyviv. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky.* 2008. 3: 77-83 [in Ukrainian].
   [Зашкільняк Л. Антропоморфний вимір сучасних національних ґранд-наративів. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* Київ, 2008. Вип. 3. С. 77—83].
6. Zashkilniak, L. Ukrainska istoriohrafiia, postmodernizm i natsionalnyi hrand-naratyv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. Lviv, 2019. Spetsvypusk: 801-812 [in Ukrainian].
   [Зашкільняк Л. Українська історіографія, постмодернізм і національний гранд-наратив. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 2019. Спецвипуск. С. 801—812].
7. Yas, O.V. Tradytsii velykykh istorychnykh naratyviv u svitli kulturnykh epokh kintsia XVIII—XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2012. 5: 6-38 [in Ukrainian].
   [Ясь О.В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII—XX ст. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 6—38].
8. Kulchytskyi, S. Vitchyznianyi hrand-naratyv na tli transnatsionalnoi istorii. *Svitohliad*. 2022. 2 (94): 46-59 [in Ukrainian].
   [Кульчицький С. Вітчизняний гранд-наратив на тлі транснаціональної історії. *Світогляд*. 2022. № 2 (94). С. 46—59].
9. Gaukhman, M. V poiskakh novoy istorii: istoriograficheskie diskussii nachala XXI v. o metanarrative istorii Ukrainyy. *Ab Imperio*. 2022. 3: 27-67 [in Russian].
   [Гаухман М. В поисках новой истории: историографические дискуссии начала XXI в. о метанарративе истории Украины. *Ab Imperio*. 2022. № 3. С. 27—67].
10. Multyfrontyr. Nova skhema ukrainskoi istorii. *Lokalna istoriia*. 13.06.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skhema-ukrayinskoyi-istoriyi/ [in Ukrainian].
    [Мультифронтир. Нова схема української історії. *Локальна історія*. 13.06.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skhema-ukrayinskoyi-istoriyi/ (дата звернення: 24.01.2026)].
11. Hromenko, S. Ukrainskyi Multyfrontyr, abo navischo potribna nova skhema istorii Ukrainy. *Istorychna pravda.* 29.08.2024. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/08/29/164245/ [in Ukrainian].
    [Громенко С. Український Мультифронтир, або навіщо потрібна нова схема історії України. *Історична правда*. 29.08.2024. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/08/29/164245/ (дата звернення: 24.01.2026)].
12. Starchenko, N. Zvidky pokhodyt prahnennia ukraintsiv do svobody. *Lokalna istoriia.* 25.05.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/zvidki-pokhodit-pragnennia-ukrayintsiv-do-svobodi-nataliia-starchenko/ [in Ukrainian].
    [Старченко Н. Звідки походить прагнення українців до свободи. *Локальна історія.* 25.05.2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/zvidki-pokhodit-pragnennia-ukrayintsiv-do-svobodi-nataliia-starchenko/ (дата звернення: 24.01.2026)].

13. Starchenko, N. Choho pozbavliaiut yunykh ukraintsiv ti, khto vystupaie proty intehrovanoho kursu istorii v shkoli. *Istorychna pravda.* 20.08.2024. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/08/20/164219/ [in Ukrainian].
[Старченко Н. Чого позбавляють юних українців ті, хто виступає проти інтегрованого курсу історії в школі. *Історична правда.* 20.08.2024. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/08/20/164219/ (дата звернення: 24.01.2026)].
14. Ukraintsi narod z malenkoiu istoriieiu — tse FEIK. Os spravzhnia istoriia. *Yak ne staty ovochem.* 7.12.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GiBOULjGoS4 [in Ukrainian].
[Українці народ з маленькою історією — це ФЕЙК. Ось справжня історія. *Як не стати овочем.* 7.12.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GiBOULjGoS4 (дата звернення: 24.01.2026)].
15. Nataliia Starchenko: Choho my navchylys mizh Russiu i Hetmanshchynoiu? Natsiietvorennia. Novyi hrandnaratyv. *Zhovti Kedy z Yuliieiu Borysko.* 15.11.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-vqLHR5dsWg [in Ukrainian].
[Наталія Старченко: Чого ми навчились між Руссю і Гетьманщиною? Націєтворення. Новий гранднаратив. *Жовті Кеди з Юлією Бориско.* 15.11.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-vqLHR5dsWg (дата звернення: 24.01.2026)].
16. Lyotard, J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Manchester, 1984. 110 p.
17. Partner, N. Postmodernism: "The Crisis of Narratives" and the Historical Discpline. *The Routledge Companion to Historical Theory.* London; New York, 2022. 332-347.
18. Zazuliak, Yu. U poshukakh tiahlosti ukrainskoho rannomodernoho mynuloho. Pro suchasni ukrainski akademichni ta publichni istorii Rechi Pospolytoi. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad.* 2025. 4: 15-54. DOI: https://doi.org/10.47632/2786-717X-2025-4-15-54 [in Ukrainian].
[Зазуляк Ю. У пошуках тяглості українського ранньомодерного минулого. Про сучасні українські академічні та публічні історії Речі Посполитої. *Український історичний огляд.* 2025. Вип. 4. С. 15—54. DOI: https://doi.org/10.47632/2786-717X-2025-4-15-54].
19. Lipovetskiy, M. Trikster i rashizm. *Ab Imperio*. 2022. 1: 31-50 [in Russian].
[Липовецкий М. Трикстер и рашизм. *Ab Imperio.* 2022. № 1. С. 31—50].
20. Pered litsom katastrofy. Sbornik statey pod redaktsiey i s predisloviem Nikolaya Plotnikova. Berlin; Münster, 2023 [in Russian].
[Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Berlin; Münster, 2023. 182 с.].
21. The Many Faces of Clio: Cross-cultural Approaches to Historiography Essays in Honor of Georg G. Iggers. New York, 2007. 494 p.
22. Windschuttle, K. The killing of history: how literary critics and social theorists are murdering our past. New York, 1997. 298 p.
23. Burke, P. What is cultural history? Cambridge; Malden, 2008. 179 p.
24. Baár, M. Historians and Nationalism. East-Central Europe in Nineteenth Century. New York, 2010. 354 p.
25. Telvak, V. Tvorcha spadschyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX — 30-ti roky XX stolittia). Kyiv; Drohobych, 2008 [in Ukrainian].
[Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.].
26. Yas, O. Tradytsiia y Revoliutsiia u velykomu teksti M. Hrushevskoho. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini.* 2014. 25: 220-239 [in Ukrainian].
[Ясь О. Традиція й Революція у великому тексті М. Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 220—239].

27. Popper, K. Zlydennist istorytsyzmu. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Поппер К. Злиденність історицизму. Київ, 1994. 192 с.].
28. Kolinhvud, R.Dzh. Ideia istorii. Perehlianute vydannia. Z lektsiiamy 1926—1928 rr. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Колінгвуд, Р.Дж. Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926—1928 рр. Київ, 1996. 615 с.].
29. Domańska, E. Wiedza o przeszłości — perspektywy na przyszłość. *Kwartalnik Historyczny*. 2013. CXX (2): 221-274 [in Polish].
30. Go, J. Thinking against empire: Anticolonial thought as social theory. *The British Journal of Sociology*. 2023. 74: 279-293. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-4446.12993.
31. The Eastern West Meets the Far East. Dialogues on Historical Theory. A Conversation between Ewa Domańska and Zhang Zuocheng 张作成. *History and Theory*. URL: https://historyandtheory.org/omt/2025-ewadomanskazhangzuocheng (дата звернення: 29.01.2026).
32. Domańska, E. Wondering About History in Times of Permanent Crisis. *Storia della Storiografia*. 2022. 82 (2): 29-37.
33. Yaremchuk, V. Revizionistska krytyka natsionalnoi istorii u suchasnii Ukraini: metodolohichni prohalyny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 5: 159-175 [in Ukrainian].
[Яремчук В. Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні: методологічні прогалини. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 159—175].
34. Ankersmit, F. Why is there no "Progress" in Philosophy of History? *Hypotheses*. URL: https://gtw.hypotheses.org/7111 (дата звернення: 29.01.2026).
35. Kulyk, V. Dylemy naukovtsiv u kraini "ekspertiv". *Criticism*. 2021. 11-12: 24-32. URL: https://krytyka.com/ua/articles/dylemy-naukovtsiv-u-kraini-ekspertiv [in Ukrainian].
[Кулик В. Дилеми науковців у країні «експертів». *Критика*. 2021. № 11-12. С. 24—32. URL: https://krytyka.com/ua/articles/dylemy-naukovtsiv-u-kraini-ekspertiv (дата звернення: 29.01.2026)].
36. Kamusella, T. Going native: Russian studies in the West. *New Eastern Europe*. 11.08.2023. URL: https://neweasterneurope.eu/2023/08/11/going-native-russian-studies-in-the-west/ (дата звернення: 29.01.2026).
37. Yako, L. Decolonizing Knowledge Production: a Practical Guide. *CounterPunch*. 9.04.2021. URL: https://www.counterpunch.org/2021/04/09/decolonizing-knowledge-production-a-practical-guide/ (дата звернення: 29.01.2026).
38. Kravchenko, V. "Who Is to Blame?" "What Is to Be Done?" and Other "Cursed" Questions. *The Unpredictable Past? Reshaping Russian, Ukrainian, and East European Studies*. Edmonton; Toronto, 2024. 1-24
39. Volodymyr Kravchenko: "Liudy, yaki y dosi zhyvut v symvolichnomu sviti, vvazhaiut, scho, zminyvshy symvoly, vony zminiuiut sotsialnu realnist". *Ukraina moderna: mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. 20.05.2020. URL: https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/ [in Ukrainian].
[Володимир Кравченко: «Люди, які й досі живуть в символічному світі, вважають, що, змінивши символи, вони змінюють соціальну реальність». *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. 20.05.2020. URL: https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/ (дата звернення: 29.01.2026)].
40. Kravchenko, V. Ukraina i Rosiia ochyma zakhidnoi Academia. *Drynovskyi zbirnyk*. Kharkiv, 2025. 17: 377-389 [in Ukrainian].
[Кравченко В. Україна і Росія очима західної Academia. *Дриновський збірник*. Харків, 2025. Вип. 17. С. 377—389].

41. Stryiek, T. & Sklokin, V. Zakinchennia. *Istorychni kultury Polschi ta Ukrainy. Pro dzherela neporozuminnia mizh susidamy.* Warsaw, 2022. 590-598 [in Ukrainian].
[Стриєк Т., Склокін В. Закінчення. *Історичні культури Польщі та України. Про джерела непорозуміння між сусідами.* Варшава, 2022. С. 590—598].

Надійшла / Received 16.02.2026

Vitalii YAREMCHUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Prof. M.P. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
vitaliiiaremchuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2493-7271

DOMINANT NARRATIVE OR CONCEPTUAL POLYPHONY: ON THE CONCEPT OF THE UKRAINIAN HISTORICAL GRAND NARRATIVE

The purpose is to substantiate the thesis about the ephemeral potential of the Ukrainian historical grand narrative and to defend a fundamentally pluralistic vision of historical science, which meets both the global standards of science itself and the needs of modern Ukrainian society. **The research methodology** is based on the tradition of intellectual history, a combination of analytical, synthetic and constructivist research strategies, and the application of historical comparative studies. **Scientific novelty.** For the first time, the infeasibility of the concept of a Ukrainian historical grand narrative is argued by providing arguments of a historiographical, general scientific, and social nature. **Main results of the study.** The author argues that no historical grand narrative can be legitimate in a scientific and social sense, as it is inevitably epistemologically incorrect and ideologically biased, because it covers diverse human experiences in a simplified and one-sided manner and silences inconvenient facts. And this lays the foundation for false social planning, unfulfilled expectations, and dangerous illusions. The failure of historical grand narratives is especially evident in the situation of science, primarily the humanities, going beyond its established boundaries in the direction of its decolonization and recognition of the provinciality of all bodies of knowledge, including Western knowledge, and affirming the multiplicity of experiences and pluralism of approaches as the basis of the scientific process. At the same time, the author believes that modern Ukrainian society, which freely chooses its present and future, must also be absolutely free to choose its past.

Keywords*: grand narrative, Ukrainian historical grand narrative, modern humanities, decolonization of knowledge, scientific mainstream, Ukrainian society.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.177
УДК 930.2[94(477-25)572-026]:82-94(093)Рапай

Валерій ТОМАЗОВ
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
сектор генеалогічних та геральдичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tomazov.valery@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4052-9438
Наталія ТОМАЗОВА
молодша наукова співробітниця, відділ екранно-сценічних мистецтв та культурології,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)
natatom3105@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8301-8238

МЕМУАРИ КАТЕРИНИ РАПАЙ — ЛІТОПИС КИЇВСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Метою статті є введення до наукового обігу мемуарів відомої київської мисткині та культурної діячки Катерини Рапай, які є своєрідним літописом життя київської інтелігенції радянського періоду, а також порушення питання про рівень вірогідності мемуарів як історичного джерела особового походження, визначення їхнього інформаційного потенціалу, особливостей та жанрової приналежності. Відповідно до мети дослідження було використано **методики, стратегії та підходи** джерелознавства, просопографії, біографістики, зокрема методи критики та інтерпретації інформації, верифікації фактів, контекстуальної оцінки твору. **Наукова новизна** обумовлена значенням досліджуваних мемуарів як важливого джерела для реконструкції повсякденного життя київської інтелігенції радянської доби та біографій її окремих представників, створення просопографічного портрета цієї верстви суспільства, висвітлення проблеми стосунків інтелігенції та тоталітарної влади, а також різних аспектів історії культури й мистецтва. **Результати**

Цитування: Томазов В., Томазова Н. Мемуари Катерини Рапай — літопис київського культурного життя. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 177—186. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.177

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

дослідження дають підстави стверджувати, що мемуари Катерини Рапай є цінним джерелом для істориків, культурологів, мистецтвознавців завдяки своєму високому інформаційному потенціалу та рівню достовірності. Звичайно, як і будь-яке джерело особового походження, вони потребують верифікації наведених фактів, але деяка інформація, що міститься в цих текстах, не може бути перевірена через свою унікальність, проте може бути з обережністю використана через значний авторитет джерела інформації та загальну контекстуальну оцінку мемуарів.

***Ключові слова**: Катерина Рапай, мемуари, Київ, кияни, культура, джерело, спогади.*

Мемуарна література є надзвичайно інформаційним і різноплановим історичним джерелом, але досить складним для аналізу та критики. Суб'єктивність мемуарних творів є природною ознакою цього літературного жанру та вимагає ретельного опрацювання наведених відомостей, їхньої верифікації, підтвердження іншими свідченнями та документами. При цьому необхідно усвідомлювати, що певний обсяг мемуарної інформації важко, а інколи й неможливо перевірити, оскільки автор є єдиним її транслятором. Тому важливою є загальна контекстуальна оцінка твору. Величезне значення для з'ясування рівня інформаційної вірогідності конкретних мемуарів має особа автора: соціальне становище, освіченість та інтелектуальний потенціал, фахова приналежність, дружнє та родинне оточення, політичні та суспільні погляди, світогляд, уподобання — усе це визначає ступінь довіри до мемуариста, його суб'єктивної думки, а також можливість доступу до певних відомостей.

Проблеми класифікації мемуарів, характеристики їхніх різновидів, методики опрацювання та верифікації інформації, визначення рівня інформативності знайшли своє висвітлення у працях Г. Стрельського [1; 2], А. Санцевича [3; 4], Ю. Мицика [5]. Вони заклали основи мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни, яка «вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або у пам'яті автора вражень від події, учасником або свідком (очевидцем) яких він був» [6, с. 359]. Становлення мемуаристики як окремої історичної дисципліни сприяло прискоренню розробки теоретичних і методологічних засад мемуарних студій, шліфуванню дослідницького інструментарію, розвитку міждисциплінарних підходів.

Справжнім викликом для дослідників є жанрове різноманіття мемуарів. Традиційно до них відносять «авторські щоденники (записки, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи» [6, с. 359]. Але окрім зазначених жанрів існує багато гібридних форм.

Своєрідним підсумком розвитку вітчизняної мемуаристики стала монографія Н. Любовець. Авторка відзначає, що мемуари є предметом дослідження багатьох соціогуманітарних наук — історії, літературознавства, філософії, психології, соціології, культурології, лінгвістики та мають «унікальний контентний і комунікативний ресурс, особливістю якого є здатність зберігати й передавати інформацію про минулі події, узагальнюючи індивідуальний досвід автора» [7, с. 21—22].

Взагалі проблема пам'яті посідає провідне місце в сучасній мемуаристиці, оскільки мемуари є результатом взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті. Тобто минуле, яке реконструюється в мемуарах, є результатом його осмислення та інтерпретації мемуаристом [8].

Особливе значення мають мемуари і як ресурс для реконструкції біографій автора та його оточення. Інколи ці твори є унікальним джерелом з історії родини, сімейних традицій, побуту, атмосфери формування особистості, внутрішніх переживань, світосприйняття, взаємостосунків — дружніх, ділових, службових, любовних тощо. Такі відомості дозволяють біографу вийти за межі класичного життєпису, що містить лише набір основних дат і подій, та відтворити портрет живої людини зі всіма притаманними їй особливостями.

Літературний доробок Катерини Рапай, зокрема її мемуарні твори, є дуже різноманітним за жанровою ознакою — тут інтерв'ю, есеї, біографічні мемуари, родинні хроніки, згадки про певні історичні події та власний життєпис. Спогади К. Рапай базуються на добрій інформованості, особистих переживаннях і досвіді, а також на свідченнях інших осіб, а інколи підтверджуються архівними матеріалами. Київ і кияни — от головні герої мемуарів. Авторка створює своєрідний літопис життя київської інтелігенції упродовж десятиліть панування радянської влади, висвітлює всі особливості цього співіснування та протистояння, дбайливо зберігаючи пам'ять про тих, без кого неможливо уявити нашу культуру та наше минуле. У передмові до однієї з книг авторка дуже чітко визначає як характер своїх мемуарних творів, так і їхню мету: «Я продовжую свої нотатки по пам'яті про чудових людей Києва. Часи, що дісталися мені в дитинстві та юності, аж ніяк не викликають у мене ностальгії. Те дорогоцінне — подароване мені долею та життям у Києві, — постійно зі мною. Воно стало історією на моїх очах, і от тепер я з величезною любов'ю занурююсь у зворотню перспективу того світу — світу людей і подій, аби постаратися без надмірних емоцій та викривлень зберігати те, що вважаю найважливішим, в історії. А саме — фігури особистостей, із яких твориться архітектура Історії, без яких, я переконана, життя цілих генерацій і культури взагалі не склалися б» [9, с. 5]. Пристрасна, але спостережлива й тактовна мемуаристка намагається аналізувати дії оточення, зрозуміти внутрішні мотиви та зовнішні фактори, що спонукали до них.

Катерина Рапай народилася 10 квітня 1954 р. в м. Кизил-Орда (Казахстан), де в той час на засланні перебувала її мати, Ольга Перецівна Рапай (1929—2012) — скульпторка-керамістка, учениця Макса Гельмана, авторка керамічних композицій, що прикрашають фасад Будинку національних творчих колективів на бульварі Тараса Шевченка, рельєфів в акторському холі Національного драмтеатру імені Лесі Українки та ін., дочка видатного єврейського поета й письменника (мовою їдиш), громадського й літературного діяча Переца Давидовича Маркіша (1895—1952), який був знищений більшовицьким тоталітарним режимом. Батько мемуаристки — Микола Павлович Рапай (1928—2021), скульптор, заслужений діяч мистецтв України, автор відомих киянам пам'ятників Анатолію Солов'яненку (2002), Лесю Курбасу (2002), меморіальних дощок Олександру Вертинському (1995), Миколі Стражеску (1992), Сергію Параджанову (1992) та ін.

Батьки мемуаристки були видатними українськими митцями й належали до кола української дисидентської інтелігенції — дружили з С. Параджановим, Р. Балаяном, П. Загребельним, С. Гавриленком, родиною Якутовичів та ін. Саме в цьому блискучому середовищі зростала авторка, з часом вибудовуючи з батьківськими

друзями свої особисті стосунки. Уже з дитинства життєвий шлях Катерини був визначений. Починаючи з 1972 р. вона брала активну участь у всеукраїнських і всесоюзних виставках театрального мистецтва, а в 1973 р. вступила до Київського державного художнього інституту (нині — Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) на спеціальність художник театру. Значний вплив на її становлення як митця мали блискучі українські театральні художники — Давид Боровський, Данило Лідер і Федір Нірод. Уже на другому курсі Катерина розпочала свій професійний шлях у Київському державному академічному театрі опери і балету імені Т. Шевченка як художник костюмів до «Половецьких танців» з опери «Князь Ігор» О. Бородіна та сценограф і художник костюмів до балету «Білосніжка та сім гномів» Б. Павловського. Згодом юна мисткиня стала художником-постановником у Київському державному театрі оперети, де працювала над виставами за творами І. Кальмана, Ф. Легарда, Р. Штрауса. 1978 року Катерину було відраховано з інституту через «неблагонадійність» і вона вимушена була виїхати з Києва. 1980 року вона вступила в Ленінградський державний інститут театру, музики та кіно (нині — Російській державний інститут сценічних мистецтв), який закінчила в 1985 р. Багато працювала в різних ленінградських театрах, зокрема в Російському державному академічному театрі балету імені Л. Якобсона (Балет Якобсона), де у 2002—2006 рр. була головним художником [1]. Але Катерина постійно підтримувала тісні зв'язки з Києвом, де мешкали її батьки, друзі й колеги. Тут вона подовгу жила, а у 2015 р. повернулася назавжди.

Мемуарний доробок Катерини Рапай формувався поступово. Уперше український читач зміг ознайомитися з двома біографічними портретами-спогадами її авторства на сторінках історико-мистецького видання «Київський альбом» [2]. Один з них — «Той світ...», був присвячений Григорію Івановичу Гавриленку (1927—1984), видатному українському графіку й живописцю [10]. 1955 року він закінчив Київський державний художній інститут, де разом з Георгієм Якутовичем, Олександром Губарєвим та Олександром Данченком навчався у відомого українського графіка Іларіона Плещинського. Усе, створене митцем — книжкова графіка, зокрема його знамениті лінорити, акварелі, олійний живопис — є оригінальним, впізнаваним. Це справжні перлини. Безперечно, Григорій Гавриленко був одним із найяскравіших художників свого часу. Спогади Катерини Рапай про нього є надзвичайно емоційними, образними, просякнутими глибоким захопленням людиною та митцем і доносять до читача образ видатного художника.

Ці спогади були написані для видання, яке так і не побачило світ, та зберігалися деякий час в архіві авторки. Після ознайомлення з «Київським альбомом», який дуже сподобався Катерині Рапай, на прохання одного з авторів цієї статті вона люб'язно надала для публікації в альманасі цей начерк.

---

1 Лист Катерини Рапай до Валерія Томазова від 23 листопада 2023 р. Архів В. Томазова.

2 «Киевский альбом. Исторический альманах» — історико-мистецьке видання, вісім випусків якого вийшло у світ упродовж 2001—2013 рр. під редакцією київської історикині Тетяни Ананьєвої, містило статті й матеріали (мемуари, листування, фотографії) з історії Києва.

Наступний портрет-спогад Катерини Рапай, написаний у 1999—2001 рр., відтворює образ надзвичайно цікавої, майже загадкової особистості в українській культурі — Сергія Параджанова [11]. Упорядниця у вступі до цього нарису зазначає: «Скільки вже написано про нього — і спогадів, і наукових статей, але він все ще залишається незбагненим. Вірменин, що зростав у Грузії, навчався у Москві та зняв один із самих українських фільмів "Тіні забутих предків", прикипів до Києва й України всією душею» [12, с. 120]. Людина-феєрверк, людина-свято — він не вписувався в контекст радянської сірості, що почала свою переможну ходу наприкінці 60-х рр. XX ст. Тоталітарна машина намагалася заборонити йому творити, старалася його знищити. У спогадах Катерини Рапай надзвичайно виразно відчувається час. Авторці вдалося передати тодішню атмосферу, сповнену надій і розчарувань, творчих злетів і падінь, культурного прориву та визначних досягнень європейського рівня, тоталітарного й ідеологічного гноблення, морального та фізичного нищення, підлості, невігластва, доносительства. Спогади читаються на одному подиху, написані жваво, талановито, з гумором і шаною. Це не просто спогади, це — літературний твір.

Нарис про Григорія Гавриленка з часом був доопрацьований авторкою, значно розширений та опублікований українською мовою у збірці спогадів. До нього було додано нові епізоди, з'явилися нові дійові особи [13]. Катерині Рапай вдалося створити дивовижний сплав фактологічного матеріалу, своїх почуттів і мистецьких замальовок. Одним із героїв цього начерку є Київ. Він не тільки тло спогадів, він ледь не один із найважливіших персонажів. Як додаток до гавриленківського мемуарного портрета наведено свідчення його друзів про нього — чуваського перекладача та поета Геннадія Айгі, режисера та митця Сергія Параджанова, художника Георгія Якутовича, композитора Валентина Сильвестрова, які було використано в документальному фільмі «Григорій Гавриленко. Образ світлий» (1988 р., режисер А. Сирих). Тут же вміщено також і тексти самого Григорія Гавриленка — невеличкі роздуми й спостереження про мистецтво, призначення художника та людини, красу життя. Попри елегійний характер спогадів, через весь тест проведена тема стосунків митця та влади, яка знайшла своє концентроване вираження в такому гіркому підсумку мемуаристки: «Григорія Гавриленка не любила ні влада, ні спілка художників. Утім, як і всю компанію (маються на увазі друзі Г. Гариленка — Якутовичі, Рапаї, Параджанов та ін. — *Авт.*). Але його якось по-особливому. От уже хто аж ніяк не поєднувався із державними правилами і діячами. Йому все це було смішно і нудно. А вони його сприймали вороже, чи, схоже, вважали якимось юродивим» [13, с. 173]. Взагалі треба відзначити, що тема стосунків влади та творчої інтелігенції є провідною у всіх мемуарних замальовках Катерини Рапай, що, без сумніву, є результатом сумного досвіду її родини та її особисто.

Що стосується мемуарів про Сергія Параджанова, то вони практично не зазнали змін, але були перекладені українською мовою та двічі опубліковані у збірках спогадів Катерини Рапай [14; 15].

Історія родини мемуаристки яскраво змальована нею в начерку, який має промовисту назву «Архівний пил» [16; 17]. Надзвичайно проникливо висвітлено трагічну долю діда авторки — видатного єврейського поета Переца Давидовича

Маркіша, бабусі — перекладачки, мовознавиці, діалектологині Зінаїди Борисівни Йоффе (Шнітман) (1901—1973) та її чоловіка — визначного українського мовознавця Бориса Даниловича Ткаченка (1899—1937).

Цей текст — симбіоз документального дослідження, власних спогадів і почутого від інших, про що авторка й зазначає на початку: «Те, що я маю розповісти, навряд чи буде документально та історично цілковито доведене. Проте це й не претензія на художню прозу» [16, с. 245]. Історія родини Шнітманів, з якої походила Зінаїда Йоффе, подана мемуаристкою у вигляді родинної хроніки, яскравої та літературної, яка спирається на неодноразово почуті й закарбовані в пам'яті авторки розповіді попередніх поколінь. Для реконструкції біографій Бориса Ткаченка та Зінаїди Йоффе авторка використала матеріали слідчих справ органів НКВС, а також документи з родинного архіву. Цікаві факти містить листування Зінаїди Борисівни зі старшою донькою Маєю Йоффе, українським поетом і дисидентом Василем Стусом, а спогади друга юнацтва — Степана Ковганюка — проливають світло на харківський період життя Зінаїди Йоффе, її наукову й перекладацьку роботу, культурні уподобання, побут, стосунки з Перецем Маркішем.

Зі слів С. Ковганюка, які наведені в мемуарах К. Рапай, ми можемо дізнатися про ті враження, що справляв П. Маркіш на оточення: «Мені рідко доводилося бачити досконалу чоловічу вроду. Високий, стрункий, з кучерявим чорним волоссям, синіми, як волошки, очима, він навіть чоловіків заворожував своєю красою. На нього хотілося дивитися як на досконалий витвір мистецтва» [16, с. 270]. Він же свідчив і про початок роману між Перецем Маркішем та Зінаїдою Йоффе: «Восени 1927 року відкілясь з провінції до Харкова приїхав Перец Маркіш, єврейський поет, тоді ще початківець, який відразу заіскрився своїм неабияким талантом. Зіна пішла на його виступ і повернулася іншою людиною. Безпосередня і щира, вона не могла приховувати свого захоплення і поезією, і самим Маркішем» [16, с. 270].

У мемуарах відтворені й поневіряння маленької доньки Зінаїди Йоффе та Переца Маркіша — Ольги, майбутньої видатної української скульпторки-керамістки, яку мати після арешту свого чоловіка Бориса Ткаченка та в очікуванні, що їй теж не вдасться уникнути цієї долі, передала батьку, котрий тоді вже мешкав зі своєю новою родиною в Москві.

А значення цих спогадів для дослідження біографії Бориса Ткаченка взагалі важко переоцінити. На жаль, про нього й сьогодні маємо обмаль відомостей. Тому матеріали його слідчої справи, наведені авторкою, та деякі свідчення близьких, збережені її пам'яттю, неоціненні.

Катерина Рапай повертає з небуття імена своїх предків, а для нас — діячів української науки й культури. Мемуаристка створила образи живих людей, з їхніми мріями, надіями, бідами, радощами, перевагами й недоліками. Навіть більше, їй вдалося відтворити епоху, у який довелося жити її героям. Такі мемуари є величезним даром для біографістів, оскільки дозволяють наповнити академічний життєпис різними барвами, яскравими деталями, цікавими акцентами.

Родинні портрети-спогади присвячені також батьку — Миколі Рапаю та його рідні [18; 19]. Нащадок полтавських селян, майбутній скульптор виріс на Кубані

та як більшість сільських хлопців його покоління зазнав голоду, бідності, військового лихоліття, окупації. Його шлях до майстерності та визнання був непростим. Він увійшов до історії мистецтва як неперевершений автор скульптурного портрета. І саме це відзначає його донька: «Портрет — улюблений жанр Рапая. Це глибоке й особисте відкривання для себе найкращого в людині. Це наповнення кожної натури своїми думками про особистість і людину взагалі» [19, с. 341]. Але мемуаристка згадує і про його талант ювеліра, про що добре було відомо вузькому колу людей, наближених до мистецтва та родини. Зазначається, що багато прикрас скульптор виробляв на замовлення кінематографістів [19, с. 347]. Романтична історія кохання батьків авторки — Миколи Рапая та Ольги Маркіш, на щастя, також зафіксована на сторінках спогадів. Ця історія, знову ж такі, відома певному колу посвячених, є яскравим свідчення і про добу, і про людські якості видатного митця: коли Ольгу було заарештовано, Микола кинувся на її порятунок, а згодом відправився за нею на заслання [19, с. 339].

Цикл родинних портретів-спогадів, створених Катериною Рапай, завершується мемуарами про матір [20]. Вони ґрунтуються не лише на спогадах авторки, а також на матеріалах інтерв'ю з Ольгою Рапай і свідченнях Миколи Рапая. Дитинство та юнацькі роки майбутньої мисткині були складними: спочатку заарештували та стратили вітчима — Бориса Ткаченка, до якого дівчинка була дуже прив'язана, потім заарештували та відправили на заслання матір — Зінаїду Йоффе. Врятував маленьку Лялю її батько — Перец Маркіш, життя в родині якого стало відносно щасливим періодом, який, на жаль, тривав недовго. Незабаром він був заарештований і розстріляний разом з іншими діячами «єврейської радянської літератури» та членами Єврейського антифашистського комітету. Згодом прийшла черга й самої Ольги, яка відбувала заслання в Красноярському краї та Кизил-Орді. Ольга Рапай, без сумніву, є легендарною постаттю київського мистецького життя. Кияни й досі мають щастя насолоджуватися її творами, а її майстерня на вул. Перспективній у Києві, як магніт, притягувала людей. От як про це пише її донька: «Вона (майстерня — *Авт.*) ж була своєрідним клубом. Її сусіди по майстернях, колеги та однодумці, її помічники в ті часи, коли вона займалася монументальною керамікою, що стали єдиними її учнями. Друзі, друзі, друзі. Рідні та ледь знайомі. Кияни, люди здалека, друзі друзів, знайомі знайомих…» [20, с. 240]. Це було місце обміну новинами, ідеями, задумами, місце, де всі почувалися комфортно, тому що були серед своїх.

Ще один свій мемуарний твір Катерина Рапай присвятила родині художників Якутовичів [21], з якою тісно було пов'язано життя авторки та її батьків. Десятиліття міцної дружби та творчої співпраці пов'язували кілька поколінь цих сімей. Мемуаристка так визначає основну мету свого твору: «[…] поділитися із сьогоднішніми українцями, особливо молодими, тими живими відчуттями часу й особистостей, з якими пов'язане моє життя» [21, с. 7]. У тексті поруч з власними спогадами Катерина Рапай використовує свідчення Сергія Якутовича, а також друзів родини — режисера Івана Сауткіна, художників Михайло Химича, Івана Григор'єва, Пінхаса Фішеля. Перед нами розгортається яскрава картина життя київської творчої інтелігенції у другій половині XX ст. Ці мемуари — цінне джерело з історії повсякденності: вони розповідають про що думали, що обговорювали, чим

надихалися та захоплювалися, як проводили дозвілля та як одягалися. Але тут порушуються і важливі проблеми пошуку національної ідентичності та свого місця в суспільстві, стосунків з навколишньою дійсністю, творчих прагнень.

Отже, мемуари Катерини Рапай є цінним джерелом для істориків, культурологів, мистецтвознавців. Вони містять значний фактологічний матеріал, заповнюють певні лакуни в біографіях видатних культурних діячів, дозволяють уявити життя київської інтелігенції за часів панування радянської тоталітарної системи, демонструють на прикладі окремих людських доль гостроту конфлікту між владою та митцем, створюють яскраву картину творчих пошуків, національного самовизначення та побутового життя. Ці мемуари мають високий інформаційний потенціал та рівень вірогідності, оскільки авторка є людиною, яка безпосередньо належала до середовища київської інтелігенції, спирається на власні спогади та свідчення близьких до неї людей. Значущості мемуарам додають залучені документи офіційного походження (особові справи) та листування. Звичайно, як і будь-яке джерело особового походження, ці мемуари потребують верифікації наведених фактів, але певну інформацію, зафіксовану в цих текстах, перевірити не вдасться через її унікальність. Проте авторка є цілком авторитетним джерелом інформації, що у поєднані із загальним контекстуальним аналізом мемуарів дає підстави для висновку про значний рівень їхньої вірогідності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Strelskiy, G. Memuary kak istochnik izucheniya istorii Velikogo Oktyabrya na Ukraine. Kyiv, 1978 [in Russian].
   [Стрельский Г. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев, 1978. 136 с.].
2. Strelskyi, H. Memuary yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen pro uchasnykiv vyzvolnykh zmahan v Ukraini (1917—1920). *Biblioteka. Nauka. Kultura: Naukovi pratsi NBUV.* 1998. 1: 451-459 [in Ukrainian].
   [Стрельський Г. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917—1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ*. 1998. Вип. 1. С. 451—459].
3. Santsevych, A. Memuarni dzherela. *Dzheretoznavstvo z istorii Ukrainskoi RSR (1917—1941).* Kyiv, 1981. 107-130 [in Ukrainian].
   [Санцевич А. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР (1917—1941).* Київ, 1981. С. 107—130].
4. Santsevych, A. Spohady i vystupy pro dosvid roboty yak istorychne dzherelo. *Dzheretoznavstvo z istorii Ukrainskoi RSR (1945—1970).* Kyiv, 1972. 108-140 [in Ukrainian].
   [Санцевич А. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. *Джерелознавство з історії Української РСР (1945—1970).* Київ: Наукова думка, 1972. С. 108—140].
5. Mytsyk, Yu. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st. u svitli tohotchasnoi polskoi istoryko-memuarnoi literatury. *Na cholі kozatskoi derzhavy.* Vyp. 1. Rivne, 1994. 110-170 [in Ukrainian].
   [Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави.* Вип. 1. Рівне, 1994. С. 110—170].

6. Voitsekhivska, I. Memuarystyka. *Spetsialni istorychni distsypliny. Dovidnyk*. Kyiv, 2008. 359-366 [in Ukrainian].
[Войцехівська І. Мемуристика. *Спеціальні історичні дисципліни. Довідник.* Київ, 2008. С. 359—366].
7. Liubovets, N. Ukrainska memuarna tradytsiia: evoliutsiia u vymirakh chasu (XII st. — persha tretyna XX st.). Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Любовець Н. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. — перша третина XX ст.). Київ, 2024. 504 с.].
8. Kleinreesink, E. Researching "The Most Dangerous of all Sources": Egodocuments. *Routledge handbook of research methods in military studies.* Eds. J. Soeters, P.M. Shields & S. Rietjens. London: Routledge, 2014. 153-164.
9. Rapai, K. Peredmova. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv.* Kyiv, 2021. 5-6 [in Ukrainian].
[Рапай К. Передмова. *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 5—6].
10. Rapay, E. Tot svet... *Kievskiy albom.* 2009. 6: 120—128 [in Russian].
[Рапай Е. Тот свет... *Киевский альбом.* 2009. Вып. 6. С. 120—128].
11. Rapay, E. O Paradzhanove. *Kievskiy albom*. 2010. 7: 120-128; 2013. 8: 118-127 [in Russian].
[Рапай Е. О Параджанове. *Киевский альбом*. 2010. Вып. 7. С. 120—128; 2013. Вып. 8. С. 118—127].
12. Tomazova, N. Peredmova. Rapai, K. O Paradzhanove. *Kievskiy albom*. 2010. 7: 120 [in Ukrainian].
[Томазова Н. Передмова. Рапай К. О Параджанове. *Киевский альбом.* 2010. С. 120].
13. Rapai, K. Toi svit... *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv*. Kyiv, 2021. 155-187 [in Ukrainian].
[Рапай К. Той світ... *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 155—187].
14. Rapai, K. Pro Paradzanova. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv.* Kyiv, 2021. 119-154 [in Ukrainian].
[Рапай К. Про Параджанова. *Рапай К. Коло Якутовичів*. Київ, 2021. С. 119—154].
15. Rapai, K. Pro Paradzanova. *Rapai, K. Podviina ekspozytsiia.* Kyiv, 2019. 5-36 [in Ukrainian].
[Рапай К. Про Параджанова. *Рапай К. Подвійна експозиція*. Київ, 2019. С. 5—36].
16. Rapai, K. Arkhivnyi pyl. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv*. Kyiv, 2021. 245-330 [in Ukrainian].
[Рапай К. Архівний пил. *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 245—330].
17. Rapai, K. Arkhivnyi pyl. *Rapai, K. Podviina ekspozytsiia.* Kyiv, 2019. 37-114 [in Ukrainian].
[Рапай К. Архівний пил. *Рапай К. Подвійна експозиція.* Київ, 2019. С. 37—114].
18. Rapai, K. Donchak. *Rapai, K. Podviina ekspozytsiia*. Kyiv, 2019. 115-128 [in Ukrainian].
[Рапай К. Дончак. *Рапай К. Подвійна експозиція.* Київ, 2019. С. 115—128].
19. Rapai, K. Mykola Rapai. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv.* Kyiv, 2021. 331-351 [in Ukrainian].
[Рапай К. Микола Рапай. *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 331—351].
20. Rapai, K. Olha Rapai-Markish. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv.* Kyiv, 2021. 188-244 [in Ukrainian].
[Рапай К. Ольга Рапай-Маркіш. *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 188—244].
21. Rapai, K. Dim Yakutovychiv. *Rapai, K. Kolo Yakutovychiv.* Kyiv, 2021. 7-154 [in Ukrainian].
[Рапай К. Дім Якутовичів. *Рапай К. Коло Якутовичів.* Київ, 2021. С. 7—154].

Надійшла / Received 12.03.2026

Valerii TOMAZOV
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Sector of Genealogical and Heraldic Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tomazov.valery@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4052-9438
Nataliia TOMAZOVA
Junior Research Fellow,
Department of Screen-Stage Arts and Cultural Studies,
M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology
of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
natatom3105@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8301-8238

KATERYNA RAPAI'S MEMOIRS — A CHRONICLE OF KYIV'S CULTURAL LIFE

The purpose of this article is to introduce the memoirs of the prominent Kyiv artist and cultural figure Kateryna Rapai into academic discourse. These memoirs serve as a unique chronicle of the Kyiv intelligentsia's life spanning more than half a century. The article also raises the issue of the reliability of memoirs as a historical source of personal origin, determining their informational potential, distinctive features, and genre. In accordance with the study's **objectives, methods, strategies, and approaches** from source studies, prosopography, and biographical studies were employed. These included methods of source criticism, information interpretation, fact verification, and the contextual assessment of the work. **The scientific novelty** lies in the significance of the studied memoirs as a vital source for reconstructing the everyday life of the Soviet-era Kyiv intelligentsia and the biographies of its individual representatives. Furthermore, they contribute to the creation of a prosopographical portrait of this social stratum, shedding light on the relationship between the intelligentsia and totalitarian authorities, as well as various aspects of cultural and art history. **The research results** demonstrate that Kateryna Rapai's memoirs are a valuable resource for historians, cultural scholars, and art historians due to their high informational potential and reliability level. Naturally, like any personal historical source, the facts presented within them require verification. While some information in these texts may be impossible to verify due to its unique nature, it can nevertheless be used with caution, given the significant credibility of the source and the overall contextual evaluation of the memoirs.

***Keywords**: Kateryna Rapai, memoirs, Kyiv, Kyivans, culture, source, recollections.*

ДИСКУСІЇ

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.187
УДК 94(477)“17”:001.95:929Борщак

Вадим АДАДУРОВ
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії,
Український католицький університет (Львів, Україна)
vad@ucu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5749-4027

ІЛЬКО БОРЩАК ЯК ПИЛИП ОРЛИК: МІСТИФІКАЦІЇ МАНІФЕСТУ ДО «ВОЛОДАРІВ І РЕСПУБЛІК», ЛИСТІВ ДО МОНАРШОЇ ОСОБИ АНГЛІЇ ТА ГЕНЕРАЛЬНИХ ШТАТІВ ОБ’ЄДНАНИХ ПРОВІНЦІЙ НІДЕРЛАНДІВ, «ВИВОДУ ПРАВ УКРАЇНИ»

Стаття має **на меті** висвітлити через призму біографічного підходу особисті обставини й ідейний контекст оприлюднення в 1922—1925 рр. відомим українським публіцистом Іллею Баршаком на псевдо Ілько Борщак документів міжнародного характеру начебто авторства гетьмана Пилипа Орлика (1672—1742). **Дослідницька гіпотеза** полягає в тому, що їх автором був сам Борщак. Щоб довести це, передбачено послідовне виконання наступних **завдань**: 1) встановити за допомогою документів з архівів Борщака та видавничих інституцій походження опублікованих ним текстів Орлика; 2) підтвердити або спростувати наявність у французьких архівах написаних буцімто в 1712 р. маніфесту до «Володарів і Республік», супровідних листів до нього й «Виводу прав України»; зіставити результати з висновками істориків Ореста Субтельного, Омеляна Пріцака, Ірини Дмитришин; 3) перевірити низку додаткових доказів Борщака щодо автентичності паперів Орлика. На противагу наявним у публічному просторі антинауковим спробам довести достовірність вище згаданих текстів без аудиту їх наявності в архівах і згадок про них в інших історичних джерелах (тобто лишень методом умоглядної аналогії з іншими

Цитування: Ададуров В. Ілько Борщак як Пилип Орлик: містифікації маніфесту до «Володарів і Республік», листів до монаршої особи Англії та Генеральних штатів Об’єднаних провінцій Нідерландів, «Виводу прав України». *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 187—207. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.187

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

свідченнями й пустопорожніми розважаннями про можливість появи цих текстів у середовищі мазепинської еміграції бендерського періоду), мій **науковий підхід** ґрунтується на перевіреному й неспростовному факті відсутності в архівах та автентичному джерельному масиві XVIII ст. опублікованих Борщаком текстів Орлика. Для цього я порівняв наративи Борщака з контентом французьких архівів. Заперечення встановлених у дослідженні **результатів** засадничо неможливе без виявлення оригіналів чи копій документів. **У перспективі** це може призвести до відмови в наукових публікаціях від містифікацій і матиме очевидне **практичне значення**: деміфологізацію створеного Борщаком образу Пилипа Орлика як партнера Франції й інших великих держав Заходу (що жодним чином не применшує його вагу як діяча міжнародного рівня у Балтійсько-Чорноморському intermarum). **Оригінальність** дослідження полягає у його здійсненні на «перехрещених» свідомістю Борщака історичних горизонтах XVIII і XX ст.

Ключові слова: *Ілько Борщак, Пилип Орлик, мазепинці, містифікації, архіви, біографія, історіографія, історія ідей, еміграція, XVIII століття, Франція, Західна Європа.*

1922 рік. Свідома українська громадськість відзначає подвійний ювілей (250-та річниця народження і 180-та смерті) історичного діяча, з ім'ям якого пов'язане видання Pacta et Constitutiones, відомої як «Конституція Пилипа Орлика». З огляду на ще свіжий і болючий досвід Української революції 1917—1921 рр., тодішній ювілей гетьмана Орлика сприймається як особливо актуальний. Але історики, чи то через скрутні життєві обставини, чи то через консерватизм професійного мислення, обмеженого наявним колом джерел, загалом не дописують ювілейним очікуванням. Тільки один автор, до цього моменту не відомий широкій публіці, подає вагому документальну відповідь на суспільний запит у царині «Орликіани». Мова йде про І. Баршака, який від 1920 р. публікується під псевдо Ілько Борщак. Цей молодий чоловік (1894 р. нар.) воліє репрезентувати себе як фахівця в царинах історії й міжнародного права (хоча не має історичної освіти, а лишень ступінь бакалавра права, здобутий у Новоросійському імператорському університеті). У його послужному списку — п'ятимісячний досвід праці у складі української делегації на Паризькій мирній конференції, утім праці доволі специфічної, яка полягала в оприлюдненні свідчень про існування на Заході історичної традиції підтримки України як держави. Після скандального звільнення з делегації, спричиненого приєднанням Борщака до антипетлюрівської опозиції, той опиняється у скрутному становищі, але не припиняє пошук нових джерел в архівах і бібліотеках Європи [1]. Людина амбітна, із завищеною самооцінкою, він робить «життєву ставку» (як сказав би вікопомний П. Бурдьє) на нагромадження «інтелектуального капіталу» як українознавець і має надію поправити свої фінанси коштом авторських гонорарів.

Вияснюючи видавцям мотиви своєї історико-публіцистичної праці, Борщак не приховує наміру зв'язати минуле із сучасним станом українського національного життя: «Незнання власної історії було однією із неостанніх причин нашої катастрофи. В цьому я переконаний і як історик, і як політичний діяч. Ніколи не забуду як один з надн[іпрянських] наших портайманів щиро спитав: "Та який Орлик був гетьман? Він же ніколи не був на Україні..."» [1].

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 6 (І. Борщак — І. Кревецькому, Paris, 16/VII/1924).

Невдовзі наполегливість приносить перші плоди. Якраз на початку 1922 р. Борщак оповідає про свої архівні знахідки колишньому співробітнику з делегації, одному з найвідоміших українських істориків С. Томашівському: «Особливо цікаві [...] часи Орлика: все його листування, оригінальний повний дневник (в Кракові копія), листи Орлика до франц[узького] короля, лист Людов[ика] XV до Орлика, *маніфест Орліка до европейських урядів в 1712 р. з спеціяльними листами до англ[ійського] короля і Голандських Генеральних Штатів*» (курсив наш — *В. А.*)[2].

Скориставшись із нагоди Орликового ювілею, Ілько Борщак публікує в українських часописах декілька документальних причинків, в основу яких покладає чотири досі невідомі, але хронологічно й тематично пов'язані документи, авторство яких приписує гетьманові (про три з них ідеться у вище згаданому листі до Томашівського): 1) маніфест до «Володарів і Республік» (далі — Маніфест), датований 4 квітня 1712 р.; 2) супровідний до Маніфесту лист, адресований Генеральним штатам Об'єднаних провінцій Нідерландів, від 9 квітня 1712 р.; 3) подібний за призначенням, хоч дещо ширший за змістом, супровідний лист до монаршої особи Англії, теж від 9 квітня 1712 р.; «Вивід прав України» (фр. Déduction des droits de l'Ukraine, далі — Вивід або Дедукція), без вказівки числа, але датований Борщаком попервах 1712 — початком 1713 рр. [2, с. 6], а згодом літом 1712 р. За словами Борщака, він знаходить ці документи в Архіві Міністерства закордонних справ Франції (нині — Дипломатичний архів) та приватному архіві замку Дентевіль у департаменті Верхня Марна (замок належить одній із гілок анобілітованої в 1654 р. родини де Ля Віль Боже, з якої походила дружина гетьманового сина, Петра-Григорія Орлика (1702—1759)).

Упродовж 1922—1923 рр. Маніфест видається тричі [3; 4, с. 365—367; 5, с. 135—137], спочатку двічі українською (з наведенням деяких речень начебто з автентичного французького тексту), утретє французькою; супровідні листи разом у 1924 р. в перекладі українською [6, с. 185—186]; Вивід — на початку 1925 р. французькою мовою з паралельним перекладом (також як окрема відбитка) [2; 7, с. 1—9]. Після Другої світової війни Борщак готує до друку друге видання Виводу, цього разу супроводжуючи його істотно розширеною передмовою[3] (цей, так і не виданий рукопис, нагодився мені як джерело для аналізу й порівнянь).

---

[2] Там само. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 21—22 (І. Борщак — С. Томашівському, Paris, 26/I/1922).

[3] Науковий архів Національного університету Києво-Могилянська Академія (далі — НА НУ КМА). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 1—105. Цей рукопис належить до тієї частини Борщакового архіву, яка в 1988 р. опинилася в руках О. Пріцака. Після його відходу в засвіти, колекцію було подаровано НУ КМА. Нині вона становить ф. 10 Наукового архіву. Тож можу припускати, що історією розшуків та інтерпретації Борщаком сенсаційних творів П. Орлика цікавився і цей професор Гарвардського університету в контексті підготовки ним факсимільного видання «Діарію» гетьмана, що передбачало виготовлення його копій з оригіналу в Архіві Міністерства закордонних справ Франції [8]. Сам Пріцак згадує про відвідини замку Дентевіль у 1988 р., але не засвідчує наявність там Дедукції [9, с. 474].

У світлі цих документів П. Орлик постає не просто як спадкоємець політичного вибору І. Мазепи 1708 р., спрямованого на розрив з Москвою та орієнтацію на Європу у вигляді Швеції та Речі Посполитої, але як модерний політик, який прагнув представити українське питання в європейському контексті, відокремивши його від російського та польського питань. На додаток до вже відомого за виданими в XIX ст. документами образу Орлика як продовжувача козацької традиції договірних стосунків з Отоманською Портою та Кримським ханством, Борщаковий Орлик виглядає ще і як активний агент у відносинах з Францією, Англією, Нідерландами, перед державцями яких він поборював російську дипломатичну й пропагандистську акцію, створював, немов публіцист, образ приниженої супроти законів природних і людських, а також Божої моралі, України, що мусить відродитися з попелу Полтавської поразки 1709 р. як єдність Лівобережжя та Правобережжя та дієвий елемент європейської системи рівноваги й геополітичний бар'єр супроти агресії московитів: «Розуміючи велике значіння европейської опінії, Орлик шукав в неї піддержки для української справи. Перша українська еміграція взагалі ставила завжди українську справу на широкий міжнародний ґрунт і не замикала її, як деякі з пізніших епігонів, — в рамки російського, польського або турецького питання» [2, с. 6].

На контрасті з оповіддю про Орлика як ідеального українського соборника й мислителя європейського взірця, Борщаку вдається показати незугарність ватажків сучасного йому українства, особливо ж підписанта «Каїнового договору» у Варшаві 21 квітня 1920 р. [1, с. 118] «невеликої людини» С. Петлюри[4]. Помітно, що образ Орлика Борщак створює через призму власних ідентичностей (хоч якими б поверховими вони не були) — політика, дипломата, історика й знавця міжнародного права, латини та французької, і робить це за класичними рецептами іншого українського інтелектуала «покоління 1894 р.» й майстра літературної провокації В. Петрова («Кожна людина, пишучи про інших, пише тільки про себе» [10, с. 12]): «З уваги на широку европейську опінію, що її треба було переконувати доказами, рукопис [Виводу] має розмірно спокійний, так би мовити академічний тон, хоч як би це важко було Орликові, людині експансивній [...]. Дедукція малює нам також так би мовити обличчя автора, показує на освічену людину, доброго правника, гарного стиліста з усіма квітами тодішнього красномовства (періоди, риторичні запитання, фігури умовчання тощо)» [2, с. 7][5].

Не дивно, що оприлюднені Борщаком твори Орлика розділяють читачів на симпатиків і критиків самої особи їх публікатора. До перших, наприклад, належить С. Шелухин, відомий своїм заангажуванням у пропаганду патріотичної версії історії України, опертої на правничі докази. За його словами, «[...] в своїй Дедукції, написаній французькою мовою й призначеній для урядів чужих держав, гетьман Орлик [... подає] формульовку юридичну і політичну, в якій кожному ясно викла-

[4] Архів Української вільної академії наук. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1 (І. Борщак — Н. Полонській-Василенко, Paris, 21/XI/1956).

[5] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 78, 81.

дені державно-правні відносини між Українською республікою та Московським царем [...]» [11, с. 62—63].

Сумніви щодо автентичності оприлюднених Борщаком свідчень натомість висувають тогочасні мазепознавці, яких дратують надміру сенсаційні публікації цього «вискочня». Але навіть далекі від історичної науки читачі збентежені безапеляційною україноцентричністю Виводу: «Ваша "Дедукція" звернула загальну увагу. Дехто не йме віри, читаючи її. "Читаєш — казав мені нині сенатор [О.] Черкавський, — і підозріваєш, чи не фальсифікат се... Таке там написане... Як мало ми знаємо наше минуле!"» [6].

Як схвальні, так і скептичні відгуки йдуть на користь публічній упізнаваності самого Борщака, якому було відомо про сумніви сучасників щодо оприлюднених ним текстів П. Орлика. У суперечках зі скептиками, як от з І. Свєнціцьким, який, за браком інформації у шведських істориків, таки розглядає як теоретично можливу персональну угоду 1708 р. між Карлом XII і Мазепою, але не з козацькою старшиною, і відкидає версію цієї угоди, подану у Виводі (де йшлося, що Мазепа виступав від імені «станів України» — les États de l'Ukraine), Борщак навпаки вважає цю інформацію вирішальним доказом загальнонаціонального характеру дій Мазепи. При тому ображений публікатор радить Свєнціцькому уважніше прочитати Дедукцію [7].

Так хто ж має рацію щодо текстів Орлика 1712 р., Борщак чи його критики? Оскільки історик не звинувачує і не захищає, а виснує на основі ґрунтовних доказів, мушу одразу ж зазначити, що не приймаю як такі наведені в чотирьох згаданих творах уже відомі на час їх оприлюднення Борщаком дипломатичні документи (зокрема, пізніші пункти договору між Мазепою і Карлом XII, підписані 8 квітня 1709 р. в Будниці; союзний трактат 1711 р. з кримським ханом; інструкція Орлика щодо переговорів з Отоманською Портою; Прутський мир і уточнення цього договору у Стамбулі; зміст трактатів між попередніми гетьманами й царем, між царями й Річчю Посполитою; пункти Орликової Конституції тощо), які Борщак знає і повсякчас порівнює з опублікованими ним Маніфестом і Виводом, які таким чином набувають ілюзорної правдоподібності, хоч і містять відверті помилки (як от про князівський титул Хмельницького) та низку раніше невідомих тверджень, які можна нафантазувати за мотивами автентичної інформації. Оприлюднені Борщаком чотири тексти, які немов продовжують видану в 1847 р. добірку опублікованих О. Бодянським автентичних матеріалів Орлика за 1710—1711 рр. [12], розглядалися істориками як близькі за контекстом, змістом і напрямком думок, але я пропоную поглянути на них як на єдину смислову цілість, об'єднану не тільки хронологічним горизонтом 1712 р. й гіпотетичним авторством П. Орлика, але й тим, що Маніфест і супровідні листи слугують у нарації Борщака свого роду ґрунтом, на який він уміщує та доказово опирає Вивід, значення якого представляє як

---

6 Bibliothèque universitaire des langues et civilisations. Archives Borschak (далі — BULAC. AB). U. F. I. 38 (32) (І. Кревецький — І. Борщаку, Львів, 4/III/1925).

7 Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 186 зв. (І. Борщак — С. Шелухину, V/1932).

міжнародно-правову декларацію незалежної України за 200 років перед IV Універсалом Центральної ради: «Текст цієї "Дедукції" уводить нас в так мовити юридичну лабораторію мазепинців і показує якими правними аргументами вони хотіли переконати европейську публічну опінію в слушності й справедливості їхньої справи. [...] Текст цього високоцінного документу, найсильніший змістом і так мовити юридичною технікою, до якої піднеслася українська міжнародня пропаганда за всіх часів існування другої української держави, й можна лише пожаліти, що "Дедукція прав України" не побачила свого часу світу, а залишилася на два віки в архіві» [8].

Отож Борщак фактично визнає анахронічний характер Виводу, який він уважає таким, що пасує більше його добі, ніж XVIII ст. Така позиція притаманна правнику за освітою і журналісту за професією, а не історику, і спонукає уважніше приглядітися не тільки до оприлюднених ним документів, але й до самої його особи, обставин його архівних пошуків в еміграції, відображених у тексті ідей. При цьому в пригоді стануть, відповідно, підходи біографістики, порівняльної й інтелектуальної історії.

«Пропалі грамоти», або Рукописи, які бачила тільки одна людина

Історики подібні до слідчих тому, що не приймають доказів на віру, поки не з'ясують їх автентичності. Тож першим кроком є перевірка наявності у вказаних Борщаком архівах чотирьох вище згаданих документів і порівняння їхнього змісту з опублікованою версією (непрямим доказом також було б виявлення в особистому архіві публікатора світлин або хоча б відписів документів [9]).

Маніфест 4 квітня 1712 р. У публікації 1922 р. Борщак вказує, що зроблена з латинського оригіналу в 1712 р. у французькому посольстві у Стамбулі копія цього документу зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, «чомусь не в турецьких справах міністерства, а в угорських, і не під датою надсилки (1712 р.), а під 1732 р.». «Можливо, — розважає публікатор Маніфесту, — що при спільній акції французького посла [Л. де] Вільнева з Орликом під час війна за польську спадщину — документ тримали в міністерстві й вже зложили потім з другими паперами цього року» [4, с. 365].

Відзначивши некоректність цього пояснення щодо дати (згадана війна розпочалася щойно в 1733 р., після смерті короля Августа II), зверну увагу на типову й для інших публікацій Борщака відсутність у низці покликів вказівок на конкретні справи й аркуші, що виразно суперечить розміщеним у тих самих розвідках даним

[8] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1736. Арк. 116—117, 126.

[9] Нині особистий архів Борщака розділено на три великі частини. Перша знаходиться у Франції в Університетській бібліотеці мов і цивілізацій (BULAC) у складі заснованого у 1949 р. Борщаком «Архіву української еміграції». Друга становить іменний фонд Борщака (ф. 441) Центрального державного архіву громадських організацій та україніки в Києві. Третю — головно рукописи історичних досліджень Борщака з історії XVIII ст. з колекції О. Пріцака — депоновано у Науковому архіві Національного університету Києво-Могилянська академія (ф. 10).

про томи згідно з роками та їх конкретні аркуші. Дещо повнішу інформацію подає видання 1923 р. Йдеться про зберігання Маніфесту в Архіві закордонних справ («Archives des affaires étrangères. Transylvanie — Turquie. 1738») [5, с. 89]. Цього разу місце знаходження документа вказується між паперами 1738 р., хоча, з огляду на присутність у покликах цієї статті численних огріхів у написанні франкомовних джерел, можна теж припустити, що йдеться про 1732 р. Нарешті в рукописі Борщакової передмови до перевидання Виводу зазначено поклик на Маніфест у міністерському архіві («Mémoires et documents. Turquie — Transylvanie. 1736») [10]. Як бачимо, Борщак подає три різні дати, чи то плутаючись і не маючи відпису документа під рукою, чи то навмисне намагаючись збити з пантелику охочих перевірити ці поклики за архівами, щоб зробити документ довічною загадкою. Однак проблема не в році (1712, 1732, 1736 чи 1738): коли я показав поклик Борщака 1923 р. науковій працівниці Дипломатичного архіву Франції, брови її поповзли вгору від подиву. Вона одразу сказала, що підсерії «Туреччина — Трансильванія» не існує і порадила шукати в серії «Політична кореспонденція», окремі підсерії «Туреччина», «Угорщина і Трансильванія» (правдоподібно, саме останню і мав на увазі Борщак, як видно з найбільш докладного поклику), а також у серії «Різні меморандуми й документи, підсерія "Туреччина"». Отож, мусив опрацьовувати контент усіх трьох фондів.

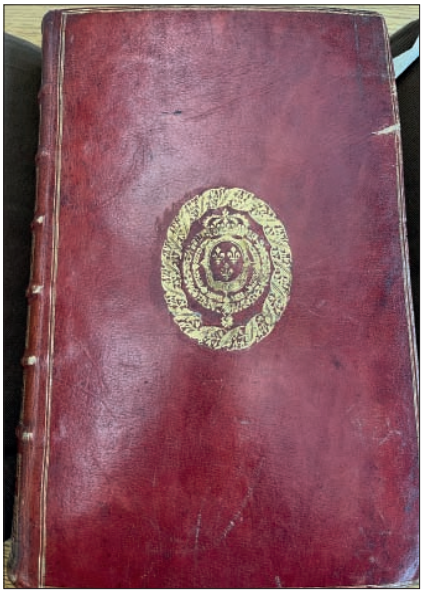

Іл. 1. Обкладинка тому французького дипломатичного листування 1712 р. (AD, CP, sous-série «Turquie», vol. 51)

Документи в серії «Політична кореспонденція» підсерія «Туреччина» (Correspondance politique. Turquie) за 1710—1712 рр. містяться в шести томах (300—500 аркушів кожен) — 46-му (липень 1708 — вересень 1710); 48-му (січень 1709 — серпень 1710); 47-му, додатковому (1709—1710); 49-му (вересень 1710 — серпень 1711); 50-му (серпень 1711 — грудень 1712); 51-му, додатковому (за 1711—1712 рр.). Як показало ознайомлення з ними, документи всередині, які зшито в томи з тисненнями королівських гербів ще у XVIII ст. (див. іл. 1), не вилучалися, оскільки непослідовності й інтервали в пагінації відсутні. Але Маніфесту там не виявилося.

У контексті бендерського періоду Орлика підсерію «Туреччина» вже досліджував О. Субтельний. Хоча цей дослідник і перевіряв поклики Борщака на цю серію за вказаними тим роками, але, як видно з контенту його монографії «Мазепинці», збігів знайшлося доволі небагато [13, с. 223—224]. Гадаю, що якби Субтельний зауважив Маніфест, він не поминув би його своєю увагою, бо, наприклад, він підтвердив, щоправда, з корекцією аркушів (у Борщака 93-й, насправді ж 136-й),

[10] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 63.

наявність у підсерії «Туреччина» копії султанського диплома П. Орлику від 5 березня 1712 р. Ця копія, подана як частина меморандуму П.-Г. Орлика від 31 серпня 1740 р. [11], на гадку Субтельного, була виправлена Орликами під оглядом розширення їх прав на всю Україну, а не тільки Правобережну [13, с. 91—92, 210]. З результатами архівних пошуків Субтельного варто зіставити сенсаційне твердження Борщака, що в Архіві міністерства закордонних справ йому вдалося знайти оригінал договору з Отоманською Портою, який начебто «був зданий туди сином гетьмана, Григором (тобто Петром-Григорієм — *В. А.*) і повний текст якого досі ще не опублікований, [але] був дійсно дуже авантажний для України» [4, с. 365]. Примітно, що вже за якийсь рік Борщак істотно помірковує свій тон і говорить не про українсько-турецький договір, а лишень про привілей султана для П. Орлика, який він умістив поруч із Маніфестом у додатку до своєї статті про зв'язки гетьмана з Францією [5, с. 85, 133—134].

На відміну від Субтельного, мій пошук було розширено на три томи політичної кореспонденції щодо Угорщини й Трансильванії («Correspondance politique. Hongrie et Transylvanie ») — 13-й (1700—1839), 16-й (1701—1712), 17-й (1713—1732 — цей том закінчується датою, названою Борщаком першого разу), 18-й (1552—1766 — тут справді є кілька меморандумів 1736 р., але жодним боком не дотичних до справ Орлика й козаків), але бодай натяку на Маніфест я там не знайшов. Сенсації годі було сподіватися і від збірок меморандумів, записок і стародруків різного роду в турецькій колекції. Перші інвентарі цієї підсерії було укладено в 1892 р. й уточнено в 1896 р., саме з ними й мав справи Борщак на початку 1920-х рр. Звірка документів, здійснена після Другої світової війни, показала, що кількість томів та їх обсяг в аркушах не зазнали змін [12]. Але я таки переглянув три томи з документацією першої половини XVIII ст. («Mémoires et documents divers. Turquie»), а саме: 7-й (1710—1771), 10-й (1685—1795), 13-й (1720—1740). Пошукуваного документу там таки немає.

Супровідні листи до Маніфесту. У публікації 1924 р. коротко повідомлено, що «листи знаходяться в Архіві Міністерства закордонних справ Франції» [6, с. 185]. Не зовсім зрозуміло, чому у французькому архіві мали б зберігатися листи, скеровані до суверенів ворожих щодо Франції держав, які виборювали в неї «іспанську спадщину». Припустімо, що Орлик із власної волі подав їх копії французькому послові П. Пуше, маркізові Дезаллєру, щоб запевнити того у відсутності нещирих намірів щодо короля Людовика XIV, а вже французький дипломат переслав їх у Версаль. Тоді вони теж мусили б відкластися або в серії «Політична кореспонденція», підсерія «Туреччина», де зберігається листування Дезаллєра [13], або в уже згаданій серії «Різні меморандуми й документи», підсерія «Туреччина».

[11] Archives Diplomatiques (далі — AD). Série «Correspondance politique» (далі — CP). Sous-série «Turquie». Vol. 107. F. 136 (Diplôme du Grand Seigneur Achmet qui assure à l'Hetman Orlik la possession de toute l'Ucraine). Насправді цей привілей султана був уже добре відомий в історіографії, щоправда у версіях латиною.

[12] AD. Mémoires et documents. Sous-série «Turquie». [Orig.]-1896 FRMAE 50MD.

[13] Див. біограму й загальний огляд місії Дезаллєра в Туреччині [14, с. 167—169].

Але нічого навіть схожого там немає, усі ці справи були мною аркуш за аркушем оглянуті. Загалом опубліковані Борщаком документи рясніють логічними суперечностями, наприклад, листи до державців Англії та Нідерландів не могли бути датовані у Стамбулі, як це подано в них, бо тоді Орлик перебував у Бендерах.

Іл. 2. Диплом Григорія-Петра Орлика на підтвердження його шляхетського походження, виданий Станіславом Лєщинським у 1747 р. (архівна збірка замку Дентевіль)

Вивід. Ілько Борщак неодноразово описує історію цієї знахідки, яку вочевидь уважає чимось на кшталт своєї візитівки історика. У присвячених цьому джерелу практично ідентичних фрагментах передмов до його першого й другого видань він твердить, що йому пощастило виявити манускрипт, писаний «на грубому й твердому папері, рівним і міцним почерком Пилипа Орлика», під час огляду частини некаталогізованого архіву родини де Ля Віль Боже (усі засоби архіву, як указує він сам, йому таки не удоступнили). Де це відбувалося — у замку Дентевіль чи в Парижі — Борщак не уточнює [2, с. 5]. Натомість уже у спогаді, опублікованому 1950 р., він твердить, що десь після серпня 1922 р., попередньо умовившись через листування з власником замку — аристократом похилого віку, він їздив у Дентевіль, де й «знайшов “Вивід прав України” Пилипа Орлика, Бендерську конституцію 1710 р. з важливими примітками самого гетьмана й силу інших документів, що їх я використав [...]» [15, с. 147—148].

Фактом, який згодом підтвердили інші дослідники, є те, що власники замку Дентевіль справді мають приватний архів, у якому збереглася колекція паперів П.-Г. Орлика й окремі документи П. Орлика (наприклад, копії договору з Кримом 1711 р. та лист хана Девлет Гірая 1712 р. до гетьмана). Утім, ані археографічні пошуки в Дентевілі О. Субтельного в 1971 та 1988 рр.[14], ані фотокопіювання документів Орлика-сина в цьому замку, здійснене І. Дмитришин [16, с. 460—495][15], ані моє спілкування у 2024 р. з нинішньою власницею замку — Анною де Ля Віль Боже[16], яка категорично заперечила наявність у неї рукопису під назвою «Вивід прав Украї-

[14] З огляду на відсутність документу в Дентевілі, він характеризує Вивід як неавтентичний, як і згадані в ньому пункти договору між Карлом XII і Мазепою [13, с. 30].

[15] Див. світлини документів П. Орлика в книжці І. Дмитришин [16, с. 469—471]. Ця французька дослідниця українського походження у 2012 р. особисто підтвердила мені відсутність Дедукції у дослідженій нею Дентевільській збірці [17, с. 290].

[16] Онука Фелікса (помер 1974 р.), з яким у 1971 р. спілкувався О. Субтельний, та донька Анрі (помер 2022 р.), з котрим контактували під час спільної поїздки в 1988 р. Субтельний і Пріцак.

ни» («Déduction des droits de l'Ukraine») [17], не можуть уважатися несуттєвими, бо один дослідник таки міг помилитися, двоє теж випадково щось переочити, але коли вже кілька істориків з різних середовищ і поколінь, з різними поглядами на предмет оприлюднили негативний висновок, то це вже експертна думка й наукова закономірність, визначена шляхом декілька разів повтореного експерименту.

Звернувшись до показів самого Борщака, зауважуємо в них суперечність, що зовсім не свідчить на його користь як археографа, а лише підтверджує його намір оприлюднили ідейно суголосний його добі історичний документ. Отож про Вивід він уперше згадує в лютому 1924 р. в листі редакторові щойно заснованого НТШ у Львові науково-популярного видання «Стара Україна» І. Кревецькому: «[...] Прагну подати в часописі в відділі хроніки, що я знайшов в паперах Архіву Дентевіллів рукопись Пил[ипа] Орлика під назвою Déduction des droits de Ukraine, яка написана в 1712 р. і певно мусіла десь бути видрукувана або готувалася до друку. [...] Я нині закінчую переклад цієї рукописи» [18].

У наступному листі Борщак повідомляє, що «виготовить» для одного берлінського видавництва Дедукцію [19]. З кореспонденції видно, що ішлося про «Українське слово», співпрацю з яким нав'язав ще в 1923 р. й опублікував там свою розвідку за посередництва С. Томашівського [18, с. 8—10]. Та в 1924 р. співпраця перервалася, попри обнадійливі запевнення видавців щодо наступного поданого Борщаком рукопису під назвою «Наполеон і Україна». З листування 1924 р. з Томашівським видно, що Борщак таки не надіслав у Берлін рукопису Орликової Дедукції [1, с. 109—110]. За вісім місяців після невдачі «Наполеона і України» в «Українському слові» Борщак вирішує оприлюднити Вивід заходами НТШ у Львові. У листі до редактора І. Кревецького, який уже вмістив в одному з чисел згаданого часопису його матеріал про «Діарій» П. Орлика, Борщак зауважує: «Я закінчую переписання Дедукц[ії] Орлика. [С.] Томашівський затримав досі мого Напол[еона і Україну] — там нічого не вийде і я хочу її видати у Львові. Це невелика книжка в 25—30 стр.: передмова, франц. і укр. (паралель. текстом) і примітки. Це дуже важний документ і Наук[овому] Тов[ариству] варто було б його видати (не забувайте, що це єдине джерело, де цітуються статті договору Карла XII і Маз[епи]). В цій справі чекаю листа п. Крип'якевича» [20].

Таким чином, «переписання» Виводу тісно пов'язується Борщаком із питанням негайного оприлюднення його змісту, а сам документ позиціонується як унікальне та вкрай важливе для патріотичної інтерпретації історії України свідчення, ознайомлення публіки з яким не терпить зволікання. Тож чому ж тоді Борщак аж півтора року (з серпня 1922 до лютого 1924 рр.) мовчав про цю сенсаційну знахід-

[17] Відвідувачам Дентевілю одразу ж впадають в око папери П.-Г. Орлика, спеціально експоновані в замку (див. іл. 2).

[18] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 1 зв. — 2 (І. Борщак — І. Кревецькому, Paris, 9/II/1924]).

[19] Там само. Арк. 9 (І. Борщак — І. Кревецькому, Paris, 10/VIII/1924).

[20] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 20 (І. Борщак — І. Кревецькому, Paris, 30/X/1924).

ку? Щоб зрозуміти це, варто застановитися щодо того, з чого він переписував Вивід і коли й у який спосіб узагалі міг скопіювати Орликові документи. Якщо він зробив, як стверджував у 1950 р., копії в Дентевілі, то напевно без фотоапарата, який він придбає наприкінці 1920-х рр. [5, с. 382], копіювання ж від руки тільки самої Дедукції (7 сторінок на двох аркушах in fol., за словами Борщака) зайняло б два дні (у лютому 1924 р. Борщак відзначає, що «розмір його занадто великий для "Старої України"»), а йшлося також про десятки інших документів. Якщо припустити, що йому таки дозволили щось копіювати й терпіли присутність людини цілком чужої, емігранта, то йому потрібно було десь мешкати (навряд чи в замку), а готелю в тому глухому селі віддалік доріг немає і понині, він також мусив би полишити на певний час Париж, де міг заробляти такі-сякі кошти на прожиття. Якщо ж власник (тоді ним був Жорж де Ля Віль Боже (1860—1958)) привіз деякі папери в Париж (як стверджував у розмові із Субтельним його син Фелікс, який категорично заперечив перебування Борщака в Дентевілі [13, с. 210]), то як цей власник міг виокремити непідписану й недатовану Дедукцію з-поміж інших документів? І чи міг власник передати ці сімейні реліквії, які родина береже як зіницю ока й не гендлює ними, на копіювання незнайомому молодику, чужинцю, який не справляв солідного враження ні як вчений, ні як член суспільства? Відповідь, найімовірніше, негативна.

В архіві Борщака відсутні бодай якісь кліше, світлини чи окремо переписані копії зі вказівкою на Дентевільський архів, тож складається враження, що документи 1712 р. виготовлялися як одкровення ad hoc. Сам Борщак нічого не згадує про свої наступні візити в Дентевіль, кореспонденції з його власниками в його архіві немає, окрім нотатки, яка міститься в листі до директора народного музею «Гуцульщина» в Коломиї В. Кобринського, котрий, прочитавши у книжці Борщака «Великий мазепинець. Григор Орлик» згадку про начебто наявний (не виявлений І. Дмитришин, не підтверджений також А. де Ля Віль Боже — *В. А.*) у Дентевілі портрет гетьманича пензля Ж.-О. Фрагонара, попросив 9 березня 1933 р. надіслати його світлину. Відмовна відповідь Борщака від 22 березня дещо наївному галицькому ентузіастові виглядає напрочуд показово: мовляв, молодий господар замку перебуває в «Полудневій Африці» й через це копіювання неможливе (яким чином він про це довідався, Борщак не вияснює; проте на листі від Кобринського власноруч пише — «Кліше немає» [1, с. 336], що дозволяє припускати, що в Дентевілі він не фотокопіював артефакти)[21].

Отож видані Борщаком чотири тексти, які стосуються до міжнародної акції П. Орлика в 1712 р., не можна вважати автентичними історичними свідченнями насамперед через факт їх абсолютної відсутності в зазначених їх же видавцем міс-

[21] Вельми характерно, що попри обіцянку, яку Борщак дав Кобринському в 1933 р. — «може пізнійше вернеться й я вас не забуду» (Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. Книга надходжень 2. Арк. 23 (І. Борщак — В. Кобринському, Париж, 22/III/1933)) — упродовж шести наступних років парижанин таки не спроможеться порадувати свого коломийського кореспондента світлинами документів з Дентевіля (4 січня 1939 р. Кобринський звертається до нього з проханням прислати світлину стяга Орликового полку, що її начебто бачив Борщак у Дентевілі [1, с. 269]).

цях зберігання — як у Дипломатичному архіві, так і в замку Дентевіль. Безперечним фактом натомість є те, що Борщак — справжній рецидивіст у вигадуванні уявних документів, якого багато разів викривали на містифікаціях [19, с. 212—236; 20, с. 89—96] і який з огляду на таку репутацію не може користуватися беззастережною довірою, був, є і найімовірніше залишатиметься єдиною особою, якій вдалося побачити чотири вище згадані тексти.

Сфальшовані докази

Отож ані оригіналів, ані навіть зроблених у XVIII ст. копій Виводу й Маніфесту немає й, мабуть-таки, ніколи не існувало. Це підтверджується тим фактом, що від часу оприлюднення цих т. зв. знахідок жоден дослідник не виявив хоч згадку про такі важливі тексти в автентичних свідченнях, у т. ч. й самого П. Орлика [13, с. 30], тож виходить, що і Маніфест, і Вивід залишалися геть невідомі сучасникам гетьмана, що нелогічно, коли йдеться про міжнародні декларації. Щоправда, Борщак натякає, що оригінали могли зберігатися в архіві французького посольства у Стамбулі, пожежа в якому в 1740 р. начебто знищила їх[22]. Зауважу, що вказівка на втрату оригінального джерела внаслідок пожежі є найбільш поширеним серед містифікаторів прийомом [21, с. 51]. Присутність такого пояснення в оповідях про походження джерел різко збільшує імовірність підробки.

Також публікатор документів Орлика аргументує їх відсутність системним знищенням документів царськими посіпаками. Така наративна стратегія дозволила поверхово спростовувати звинувачення щодо містифікації, але Борщак таки потрапляє в пастку власних оповідей і заплутується в них: «Ясно, що Дедукцію, якщо вона була видрукувана, московські дипломати швидко викупили би й знищили би. У всякому разі досі немає ніде сліду друкованої “Дедукції”. Що “Дедукція” Орлика могла бути видрукувана (підкреслюю, що це лише слаба гіпотеза) й що пізніше її могли знищити царські агенти, видно хоча би з того, що свого часу гетьман написав, а шведи видали дві брошури: 1) Ausführliche Relation von der Eroberung unterschiedener Städte in der Ukraine durch den Kosakischen Feldherrn Orlick. Hamburg, 1711. 4°; 2) Les particulatitéz de ce qui s’est passé emtre les Cosaques du général Orlick et Moscovites en Ukraine après la défaite du Roy de Suède. S. l. 1711. 4°. Заголовки цих брошур ми зустрічали кілька разів між Орликовими паперами; він же багато років пізніше скаржився у листі до сина, що російський амбасадор у Гамбурзі (Бетігер) законними і незаконними способами “нищив ці докази минулого”... Нищив так ґрунтовно, що ось вже 25 років марно шукаю в головних европейських бібліотеках за згаданими Орликом брошурами»[23]. Примітно, що в передмові до першого видання Виводу Борщак прямо звертається до публіки: «Може хтось з українських ерудитів знає що в цій справі?» [2, с. 8].

Як видно, за чверть століття, яке минуло між написанням ним першої та другої передмов до Виводу, таки не знайшлося особи, яка змогла б щось прояснити у

[22] «Оригінал мав бути в французькій амбасаді, але під час великої пожежі в Царьгороді в 1740 р. згорів, як і всі папери инші» [4, с. 365].

[23] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 78.

справі брошур начебто авторства П. Орлика. Показово, що цього не зміг зробити сам Борщак. Не зміг, бо оця не підтверджена жодним доказом інформація про начебто видані шведами брошури Орлика є нічим іншим, як фантазією, видаванням бажаного за дійсне. Ідея для назви цієї фіктивної брошури була вочевидь запозичена Борщаком з іншого друку XVII ст.[24], принаймні про це свідчить лінгвістична подібність назв (запозичення з давніших часів виказує архаїчна літера «z» наприкінці слова «particulatitéz» («особливості»), у XVIII ст. безальтернативно вживається літера «s» — «particulatités») [22, с. 79].

Мені, як досліднику, який займається документальною перевіркою історичних текстів Борщака, безперечно, знайома ця інтонація, якою супроводжуються його оповідки про т. зв. пропалі грамоти, які хтось, колись і десь може знайде. З подібною інтонацією Борщак звертається до публіки в 1922 р., коли закликає дати йому знати, якщо хтось знайде в архівах Стамбула чи Санкт-Петербурга уявного листа Наполеона I до задунайських козаків [19, с. 234—235; 23, с. 50—52]. Отож ідеться тільки про літературний прийом: спочатку Борщак викладає зміст сенсаційного документа, а потім закликає активно його шукати. Але парадокс полягає в тому, що документ починають цитувати як справжній, обстоювати його автентичність та історичність.

Активно фантазуючи на тему «Якою могла б бути історія?» (а не якою вона була насправді), Борщак намагається створити ілюзію правдоподібності через перехресне згадування документів в інших текстах, таким чином, вдається до вигадування таких згадок. Йдеться про т. зв. другий рівень спотворення реальності. Таким «доказом» стали листи до англійського монарха та нідерландських Генеральних штатів, які вияснювали потребу видання 4 квітня 1712 р. згаданого в них Маніфесту й відтворювали його базову термінологію — йшлося не більше й не менше як про поняття «інтерес Європи», «європейська рівновага» тощо. У 1922 р. Борщак у передмові до публікації Маніфесту згадує про супровідний лист гетьмана до Дезаллєра під тією ж датою з Демотики, навівши буцімто присутню в ньому фразу: «Мала держава не може утримати свою свободу між двома великими сусідами, як тільки глибоко продуманою політикою. Для проведення в життя цієї політики її Володарь повинен бути у себе абсолютним господарем [...]». При тому подає поклик, згідно з яким цей лист на чотирьох аркушах (4 Fol.) зберігається в «Політичній кореспонденції. Туреччина. 1712» («Correspondance politique. Turquie. 1712») [4, с. 352]. Перевірка засвідчила неправдивість твердження Борщака.

А те, що цей лист, Маніфест, як і згодом Вивід, було опубліковано ним із хибною вказівкою в тексті на місце їх написання у Демотиці[25], викликає підозру з боку сучасних Борщаку істориків («до цього маніфесту треба поки що поставитися з

[24] Йдеться про «Les particularitéz de ce qui s'est passé entre les Polonais, Moscovites et Cosaques jusques au retour de ces derniers à l'obéissance du Roy de Pologne» (Paris, 1661).

[25] «Фраза, що "турецькі міністри не мають нічого подібного в своїх регістрах", зустрічається в листі Дезаллєра до де Торсі, й тим самим свідчить, яку ролю він відіграв в цьому маніфесті: Дезайєр теж тоді перебував в Демотиці» [4, с. 365].

обережністю, поки нам не стане ясна його повна достовірність» [24, с. 74]). Натомість Борщак викручується немов вуж: «Хто й чому поставив на документі цю дату, не можна знати [...]. Можливо, що оригінал взагалі не має підпису "Демотіка", й що його додав якийсь французький урядовець. Цей останній знав, що Карл XII перебував у Демотіці пізніше, й посадовив туди Орлика в 1712 р.» [26].

Щодо Виводу, то особливо показовим є твердження Борщака про те, що згадки про Дедукцію не раз траплялися йому в листах самого гетьмана та його сина, а також меморандумах П.-Г. Орлика до французьких державних діячів. Поперваx Борщак начебто хибно припускав, що «йдеться про якісь родові доведення прав, бо слово дедукція писалося з малої літери», але потім зрозумів, що «обидва Орлики надавали цьому документу великого значення». Отож ідеться про чотири наведені Борщаком докази існування Виводу:

«1) під час перемов, що їх мав Григор Орлик з [Ж.-Л.] Шовленом, французьким міністром закордонних справ, і з кардиналом [А.-Е.] Флері, першим міністром, гетьманич, кілька разів перелічуючи документи міжнародньо-державного характеру щодо України (Конституція 1710 р., грамота Карла XII, Прутський договір, султанська грамота, договір з ханом), згадував також якусь батькову дедукцію прав України;

2) 6-го березня [1730 р.] Григор Орлик писав до батька: "Всі ваші інструкції я одержав. Щодо вашої Дедукції, то я передав її хоронителеві печатки Шовленові";

3) в листі Григора Орлика до Людовіка XV з 13 грудня 1736 р. згадується теж Дедукція;

4) в його ж таки листі до [Ш.] Вержена, французького амбасадора в Царгороді, щодо батьківських паперів читаємо: "Дедукція прав України мого батька" (цей лист зберігається в архіві Дентевіль)» [27].

Перевірка за французькими архівами покликів Борщака на кореспонденцію П.-Г. Орлика з його батьком показала неправдивість перших двох згаданих доказів щодо існування Дедукції [25, с. 118; 26, с. 110]: у ній не міститься бодай згадки про наради з Шовленом і Флері в 1730 р., отже, не йдеться про Дедукцію. Листи від «коханого сина» ретельно вписувалися П. Орликом у його «Діарій», листа від 2 березня 1730 р. з Марселя теж немає, згадки про Дедукцію взагалі відсутні в цьому реєстрі кореспонденції того й наступного років [28]. До подібного фальшування джерел Борщак, користуючись своєю монополією на дослідження розшуканого ним «Діарію», вдається також в інших дослідженнях, наприклад, вигадує фейковий лист молодого Орлика до батька за березень 1732 р. [1, с. 336]. У своїх численних меморандумах до французьких урядовців Орлик-син справді неодноразово перелічував різні документи міжнародної діяльності свого батька, але про Вивід мовчав уперто [26, с. 276]. Листа П.-Г. Орлика до кардинала Флері від 13 грудня 1736 р. не існує як такого, імовірно Борщак наводить цю дату, щоб прив'язати свій фейк до меморандуму Орлика-сина від 29 грудня 1736 р. щодо залучення козаків для про-

[26] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 76.
[27] Там само. Арк. 78.
[28] AD. Série Mémoires et documents divers (далі — MDD). Sous-série «Pologne». Vol. 11.

тидії гусарам імператора у воєнних діях понад Райном[29]. У кореспонденції 1924 р. Борщак переказує зміст листа П.-Г. Орлика до посла Франції у Стамбулі графа де Вержена від 2 жовтня 1757 р., вказуючи на архів Дентевіля[30], але про Дедукцію ані слова! Усвідомлюючи, що рано чи пізно дослідники таки з'ясують відсутність слова déduction у листах молодшого Орлика, Борщак дописує: «Тому Григор Орлик називає Дедукцію — écrit (писане)»[31].

Усі вище наведені докази у своїй сукупності роблять існування Виводу примарним, адже йдеться вже не про чотири, а про десять (!) документів, наведених або згаданих Борщаком і не виявлених поза його публікаціями ніде й ніким аж донині. Цей висновок є вельми повчальним для тих, хто намагається, усупереч очевидній схильності Борщака до маніпулятивних прийомів із вигаданими рукописами та стародруками, побачити корінь проблеми або в неоковирності його покликів, або нетямущості істориків, які неспроможні розшукати згадані документи.

Контекстуалізація фейкових текстів П. Орлика

У передмові до другого видання Виводу Борщак вимушено визнає, що в першому виданні, унаслідок зосередження на виясненні походження та авторства, а також викладі змісту документа, приділено замало уваги політичним обставинам його постання, що почасти й спричинило недовірливе ставлення до цього тексту як ілюзії. Тому він присвячує десь із півсотні сторінок висвітленню історичного контексту, який обумовив появу цього рукопису. Розлогим екскурсом в історію як самого Орлика, так і його ідей на тлі дипломатичних перепитій постполтавської доби, публікатор Виводу прагне створити враження про передбачуваність і логічність появи документа, його прив'язку до реальних подій, постатей і вже відомих текстів.

Стрижневою ідеєю цього доведення було показати спільну антимосковську акцію Орлика та французького посла Дезаллєра. Борщак вводить французьку лінію оповіді, щоб показати масштаб міжнародних зв'язків Орлика та впевнено описує Францію як велику державу, яка була природною союзницею України, оскільки Московія прагнула в Північній війні зруйнувати міжнародну систему, яка від Тридцятирічної війни спиралася на союз між Парижем і Стокгольмом. Виглядає логічно, що Мазепа й Орлик, які виступили проти царя Петра I на боці Карла XII, мали б розглядатися французькою дипломатією як корисний для її політичного курсу чинник.

На підтвердження свого припущення Борщак покликається на декілька свідчень з архіву Міністерства закордонних справ, як от доповіді самого посла та інструкції, які він отримував з Версаля від короля та міністра Ж.-Б. де Торсі. У королівській ін-

[29] Ibid. Sous-série «Russie». Vol. 30. F. 4v — 9v (Projet pour une levée de Cosaques, 1735); Ibid. Sous-série «Autriche». Vol. 186. F. 23r — 24v (Expédition de Orlick à Fleury, Vienne, 4/II/1736).

[30] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 5 (І. Борщак — І. Кревецькому, Paris. 31/V/1924).

[31] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 78.

струкції від 1 січня 1710 р., яку Дезаллєр, за твердженням Борщака, отримав у Бендерах у березні [5, с. 81] і яку сьогодні вже цілком опубліковано, справді мовилося, що в інтересах Франції «скористатися нагодами перешкодити зростанню могутності московитів». Тож послу наказувалося розвідувати наміри турків «щодо підтримки короля Швеції (Карл XII і Орлик тоді перебували у Бендерах — *В. А.*) й знищення намірів московитів» [14, с. 197]. Утім цю інструкцію Дезаллєр отримав у Стамбулі 2 листопада 1710 р. [14, с. 168] і вона жодним чином не стосувалася ні козаків, ні Орлика, якого на час її написання ще не було обрано гетьманом. Ця обставина не завадила Борщаку розповідати про «конференції» 11 березня 1710 р. Дезаллєра з Орликом. Їх зміст французький дипломат буцімто освітив у своєму листі з Бендер: «Новий запорожський гетьман людина з розумом і освітою; він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман сказав мені, що певний у визволенні України з-під москалів; він прохав протекції для його нації від Його Християнської Величности, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями» [7, с. 81].

Але в 1923 р. початківець-містифікатор не знав, що Орлика було обрано гетьманом 5 (16) квітня 1710 р. Через чверть століття вже досвідчений Борщак опускає цей конфуз у передмові до другого видання Виводу, але фактично без змін повторює наступний абзац своєї статті 1923 р.: «Під час свого перебування в Бендерах Дезайєр кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціяльну конференцію з старшиною, зійшовся близько з [А.] Войнаровським, що запевняв його, що ніколи Москва не буде цивілізованою державою» [5, с. 82] [32].

28 травня де Торсі начебто відповів Дезалєрові наступне: «А що тут відомости про те, що діється в Україні й наскільки там дійсно можлива революція, невідомі й темні, прохаю Вас в цих питаннях працювати по Вашим поглядам, пам'ятаючи, що зміцнення Москви не в інтересах короля» [33].

Цього разу Борщак подає конкретніші, хоча й не зовсім чіткі — теж без вказівки номера тому — поклики: «M. 3. C. Cor. Pol. Turquie. 1710. fol. 312 і fol. 316-320». І якщо в 46-му томі, де зібрано кореспонденцію попередника Дезаллєра — Ш. де Феріоля — про ситуацію в Бендерах 1710 р. нічого не мовиться, то у 47-му томі за той самий рік міститься декілька свідчень Дезаллєра про його поїздку з Мукачева до Стамбула через Бендери (а не зі Стамбула, як твердить Борщак), де посол мав аудієнцію в Карла XII [34]. У них є численні згадки про кримського хана, молдовського господаря К. Маврокордато, київського воєводу Ю. Потоцького, російського посла, царя, царицю, міністрів, але немає жодної згадки про Орлика та його соратників, як, до речі, і в 48-му томі, який, примітно завершується... 311 аркушем. А Борщак мовить про арк. 312 і 316—320. Гадаю, що це зовсім не випадково, адже в разі сумнівів він міг заявити, що їх просто викрали. Але це лише перестраховка, бо в 1923 р. він потребує будь-що обґрунтувати свою тезу про те, що «спільна праця французької, польської й української дипльоматії врешті увінчалася повним

[32] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 21.
[33] Там само.
[34] AD. CP. Sous-série «Turquie». Vol. 47. F. 212 (Desalleur à de Torcy, Bender, 25/III/1710).

успіхом, й 10 листопада (8 листопада — *В. А.*) 1710 р. на нараді дивану була вирішена війна з Московією [...]. В письмі зі звісткою про вирішення війни Дезайєр покладав великі надії на хана і на козаків Орлика» [5, с. 88].

У наступному 49-му томі французького політичного листування щодо Туреччини листа з таким дописом немає, тож мушу виснувати, що знову маємо справу з фантазіями Борщака. На таку ж оцінку заслуговує наведений ним у передмові до другого видання Виводу з ремаркою «латинський оригінал цього листа не знайдено, французька копія — в архіві Франц. Мін. Зак. Справ» — лист від 14 червня до «Найвищого й Наймогутнішого Володаря Людовіка XIV-го — Прехристиянішого Короля Франції та Навари». Орлик начебто звертався з Бендер до Людовика із заявою про своє обрання і наступне затвердження Карлом XII як «безпосереднього зверхника й протектора України» на уряд гетьмана Війська Запорозького, і сподівався, що французький монарх «надалі буде виявляти мені ті самі ознаки королівської ласки й дорогоцінної прихильності, що їх Ваша Величність і Ваші славні Предки виявляли завжди до Козацької Нації» [35].

У передмові до другого видання Виводу ці фейки перемішуються, створюючи ілюзію правдоподібності, з давно відомими документами, наприклад, з інструкцією від 3 листопада 1711 р. козацьким послам, які поїхали з Бендер у Стамбул, аби переконати великого візира та султана в потребі тиснути на царя, оскільки той не поспішав виконувати вкрай нечітко сформульовану умову Прутського трактату про залишення його військом Правобережної України [12, с. 50] [36]. До цього документа Борщак, перекручуючи статус цього посольства як персонально гетьманського, а не від усього Війська Запорозького, додає наступні фейки: «У початку грудня Орликова амбасада прибула до Царгорода й того ж таки дня мала побачення в Palais de France з французьким амбасадором Дезаєром, що на нього козацькі дипломати зробили добре враження. Ознайомившись з інструкцією Орлика, посол Людовика XIV-го обіцяв "настоювати", щоби Порта домагалась від московитів одмови від усіх претензій на Україну. Дезаєр уважав, що в інтересах Франції віддати цілу Україну Орликові, бо "коли в Польщі осідає саксонський володар, немає рації залишити їй [Правобережну] Україну"» [37].

Далі Борщак вкладає в повідомлення Дезаллєра головні пункти інструкції від 3 листопада: «"Козацькі посли, — продовжує Дезайєр у своїй реляції, — особливо настоюють на амністії й визволенні українців, засланих до Московщини, та на тому, щоби Москалі, залишаючи козацьку країну, не руйнували би, за своїми звичаями, краю. Щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю підкреслити, що Україна обох берегів буде незалежна й лише під захистом і протекцією Порти, як це мається з Молдовщиною та Волощиною". Цю реляцію Дезайєр писав пізні-

[35] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 21—22.

[36] Там само. Арк. 55—59. Про використання лексем і мовних зворотів із цієї інструкції Борщаком для написання псевдо-Маніфесту та Виводу йтиметься в моїй наступній статті.

[37] Там само. Арк. 64. У публікації 1924 р. Борщак вказував, що ця зустріч мала місце наприкінці грудня 1711 р. [5, с. 84].

ше, 3 лютого 1712 р. [Архів Мін. Зак. Справ. Correspondance politique. Turquie], але вона яскраво свідчить про характер розмов, що їх мали українські дипломати з французьким амбасадором у кінці 1711 р.» [38].

Уже якось звично, що доповіді Дезаллєра немає в архівних актах, а проте там міститься інша, датована днем пізніше, 4 лютого 1712 р., реляція про ситуацію в Бендерах. Вона примітна тим, що є чи не єдиною, у якій узагалі йдеться про мазепинську еміграцію і яка характеризує її малу чисельність і несамостійність ролі, її тісну співпрацю з конкурентом за владу над Правобережною Україною — «партією» Юзефа і Теодора Потоцьких: «Піхоту й кінноту козаків, що складається з 4000 чоловік, було вислано в бік Ясс, аби підтримати воєводу Київського [Ю. Потоцького]» [39].

У світлі цього автентичного свідчення виглядає, що Військо Запорозьке цікавило французів як додаткова збройна сила для ставленика Карла XII С. Лєщинського, скинутого в 1709 р. з престолу Речі Посполитої царем Петром I та його союзником Августом II. Особливо сюрреалістично виглядає наступний текст з уявної історії французько-української дипломатії, яким стала оприлюднена Борщаком відповідь де Торсі від 6 квітня 1712 р.: «Король вповні схвалює Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати великому везирові, що Його Християнська Величність все цікавилась козацькою нацією; зараз же, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою. Де Торсі прохав Дезайєра (1 серпня 1712 р.) настоювати перед величним везирем, щоби правобережна Україна не верталася до Польщі, а з Орликом на чолі залишалася за Туреччиною» [40].

Оця літературна фантазія, що її документальне підтвердження відсутнє як у 50-му, так і в 51-му томах політичної кореспонденції щодо турецьких справ, була настільки неоковирною, що в 1947 р. Борщак не наважився включити її в передмову до другого видання Виводу. Приголомшлива відсутність козацьких моментів у зовнішній політиці Франції 1710—1712 рр. і відповідних документів в її архівах, неабияк нівелює контекст західноєвропейського вектора Орликової дипломатії, створений нарацією Борщака. І якщо в 1920-х рр. публіцист намагається переконати публіку в істинності правдоподібно написаних ним самим Маніфесту й Виводу, то за понад 20 років — довести автентичність цієї містифікації.

Розглянувши на двох взаємопов'язаних хронологічних горизонтах (XX і XVIII ст.) обставини оприлюднення, зміст Маніфесту, листів до англійської Корони та Генеральних штатів Нідерландів, Виводу, передмови й коментарі їх публікатора, інші його свідчення, а також судження його критиків, обстеживши вказані місця архівного зберігання документів, доходжу переконливих висновків: саме Ілько Борщак між 1922 і 1924 рр. написав чотири датовані ним 1712 р. твори, авторство яких він у зухвалий спосіб приписав Пилипові Орлику.

---

[38] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 64.

[39] «L'Infanterie et cavalerie des Cosaques qui consistent en 4 mille hommes, ont été envoyées du costé d'Jassé pour substituer Palatin de Kiovie» (AD. CP. Sous-série «Turquie». Vol. 51. F. 200v. (De Bender, 4/II/1711)).

[40] НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 86—87.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Adadurov, V. "Perestavliaiuchy slova u stolittiakh". Intelektualna biohrafiia Ilka Borschaka. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях». Інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів, 2024. 539 с.].
2. Orlyk, P. Vyvid prav Ukrainy z rukopysu rodynnoho arkhivu Denteviliv u Frantsii zi vstupom i prymitkamy / vydav Ilko Borschak. Lviv, 1925 [in Ukrainian].
[Орлик П. Вивід прав України з рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками / видав Ілько Борщак. Львів, 1925. 14 с.].
3. Manifest hetmana Pylypa Orlyka do yevropeiskykh uriadiv. Tekst i korotenkyi komentar. *Ukrainska sprava.* 1922. 6 [in Ukrainian].
[Маніфест гетьмана Пилипа Орлика до європейських урядів. Текст і коротенький коментар. *Українська справа.* 1922. Ч. 6].
4. Borschak, I. Orlikiana (opys nevydanykh materiialiv pro hetmana Orlyka, yoho rodynu i otochennia). *Khliborobska Ukraina.* 1923. 4/7-8: 342-367 [in Ukrainian].
[Борщак І. Orlikiana (опись невиданих матеріялів про гетьмана Орлика, його родину і оточення). *Хліборобська Україна*. 1923. Кн. 4/7-8. С. 342—367].
5. Borschak, I. Hetman Pylyp Orlyk i Frantsiia. (Storinky dyplomatychnoi istorii). *Zapysky NTSh*. 1924. 134-135: 79-136 [in Ukrainian].
[Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. (Сторінки дипльоматичної історії). *Записки НТШ*. 1924. Т. 134-135. С. 79—136].
6. Borschak, I. Orlikiana. Novi dokumenty pro zhyttia y aktsiiu P. Orlyka. *Stara Ukraina.* 1924. 6: 185-186 [in Ukrainian].
[Борщак І. Orlikiana. Нові документи про життя й акцію П. Орлика. *Стара Україна.* 1924. Ч. 6. С. 185—186].
7. Borschak, I. "Vyvid prav Ukrainy" P. Orlyka. *Stara Ukraina.* 1925. 1: 1-9 [in Ukrainian].
[Борщак І. «Вивід прав України» П. Орлика. *Стара Україна.* 1925. Ч. 1. С. 1—9].
8. The Diarusz podróżny of Pylyp Orlyk (1720—1731) / Introd. by O. Pritsak. Vol. 1 (1720—1726); vol. 2 (1727—1731). Cambridge (MA), 1988—1989. XXVII, 867 p.; XLIII, 794 p.
9. Pritsak, O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies.* 1998. Vol. 22. P. 471-496.
10. Adadurov, V. (Ne)taiemna istoriia Viktora Petrova. 17 myttievostei iz zhyttia ahenta radianskoi derzhbezpeky. Lviv, 2025 [in Ukrainian].
[Ададуров В. (Не)таємна історія Віктора Петрова. 17 миттєвостей із життя агента радянської держбезпеки. Львів, 2025. 166 с.].
11. Shelukhyn, S. Ukraina — nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv. Prague, 1936 [in Ukrainian].
[Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936. 248 с.].
12. Perepiska i drugiya bumagi shvedskogo korolya Karla XII, polskogo Stanislava Leshchinskogo, tatarskogo khana, turetskogo sultana, generalnogo pisarya F. Orlika, i kievskogo voevody, Iosifa Pototskogo, na latinskom i polskom yazykakh. *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh*. 1847. 1: 1-68 [in Russian].
[Переписка и другия бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских*. 1847. № 1. С. 1—68].
13. Subtelnyi, O. Mazepyntsi. Ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII st. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].

[Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. 239 с.].
14. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France. Vol. 29 / éd. par P. Duparc. Paris, 1969. LVI, 509 p. [in French].
15. Borschak, I. Ukraina v Paryzhi. Mandruvannia y pamiatky. II. Papery Pylypa y Hryhora Orlyka. Ukraina. *Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia.* 1950. 3: 145-150 [in Ukrainian].
[Борщак І. Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки. II. Папери Пилипа й Григора Орлика. Україна. *Українознавство і французьке культурне життя*. 1950. Ч. 3. С. 145—150].
16. Dmytryshyn, I. Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. 496 с.].
17. Adadurov, V. Ukrainskiy kazak na sluzhbe Lyudovika XV, ili polskiy shlyakhtich na sluzhbe dvukh koroley?: Dokumentalnaya dekonstruktsiya issledovaniya Ilka Borshchaka o P.-G. Orlike. *Frantsuzskiy ezhegodnik*. 2014. 1: 269-305 [in Russian].
[Ададуров В. Украинский казак на службе Людовика XV, или польський шляхтич на службе двух королей?: Документальная деконструкция исследования Илька Борщака о П.-Г. Орлике. *Французский ежегодник*. 2014. 1: 269—305].
18. Borschak, I. Giiom Levasser de Boplian. (Z nahody 250 rokiv yoho smerty). *Litopys polityky, nauky i mystetstva.* 1 (22/XII/1923): 8-10 [in Ukrainian].
[Борщак І. Гійом Левассер де Боплян. (З нагоди 250 років його смерти). *Літопис політики, науки і мистецтва.* Ч. 1 (22/XII/1923). С. 8—10].
19. Adadurov, V. Narodzhennia odnoho istorychnoho mitu: Problema «Napoleon i Ukraina» u vysvitlenni Ilka Borschaka. *Ukraina moderna.* 9: 212-236 [in Ukrainian].
[Ададуров В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака. *Україна модерна.* Ч. 9. С. 212—236].
20. Adadourov, V. La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine. *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui*: Actes du colloque international, Corte, 6—8 septembre 2010 / Dir. de J.-D. Poli. Ajaccio, 2012. P. 89-96 [in French].
21. Trevor-Rouper, H. Vynaidennia tradytsii: hirska tradytsiia Shotlandii. *Hobsbaum, E. & Reindzher, T. (Eds.). Vynaidennia tradytsii.* Kyiv, 2010. 29-58 [in Ukrainian].
[Тревор-Роупер, Г. Винайдення традиції: гірська традиція Шотландії. *Винайдення традиції* / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ, 2010. С. 29—58].
22. Borschak, E. Shvedchyna y frantsuzka dyplomatiia (Za nevydanymy dokumentamy). *Naukovyi zbirnyk istorychnoi sektsii UVAN za 1928 rik.* Kyiv, 1928. 77-88 [in Ukrainian].
[Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (За невиданими документами). *Науковий збірник історичної секції УВАН за 1928 рік.* Київ, 1928. С. 77—88].
23. Adadurov, V. "Napoleonida" na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii schodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX st. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів, 2018. 624 с.].
24. Krupnytskyi, B. Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742). Ohliad yoho politychnoi diialnosty. Warsaw, 1937 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльности. Варшава, 1937. 257 с.].
25. Adadurov, V. Konstruiuvannia Ilkom Borschakom mifolohichnoho obrazu spryiniattia Ukrainy u Frantsii u XVIII—XIX st. *Ukraina na istoriohrafichnii mapi Yevropy mizh-*

voiennoho chasu: Materialy mizhnarodnoi konferentsii v Miunkheni 1—4 lypnia 2012 r. Kyiv, 2014. 109-132 [in Ukrainian].
[Ададуров В. Конструювання Ільком Борщаком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII—XIX ст. *Україна на історіографічній мапі Європи міжвоєнного часу*: Матеріали міжнародної конференції в Мюнхені 1—4 липня 2012 р. Київ, 2014. С. 109—132].
26. Dmytrychyn, I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris, 2006. 374 p. [in French].

Надійшла / Received 04.03.2026

Vadym ADADUROV
Doctor of historical sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History,
Ukrainian Catholic University
vad@ucu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5749-4027

ILKO BORSCHAK AS PYLYP ORLYK: MYSTIFICATIONS OF THE MANIFESTO TO "PRINCES AND REPUBLICS," LETTERS TO THE MONARCH OF ENGLAND AND THE STATES GENERAL OF THE UNITED PROVINCES OF THE NETHERLANDS, AND THE "DEDUCTION OF THE RIGHTS OF UKRAINE"

The purpose of this article is through the prism of a biographical approach to shed light on the personal circumstances and ideological context of the publication in 1922—1925 by the famous Ukrainian publicist Elie Barshak under the pseudonym Ilko Borschak of documents of an international nature allegedly authored by Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742). **The research hypothesis** is that the author was Borschak himself. To prove this, the following **tasks** are planned to be carried out sequentially: 1) to clarify, using documents from Borschak's archives and publishing institutions, the controversial issue of the origin of Orlyk's published texts; 2) to confirm or, conversely, to refute the existence in French archives of the manifesto to "Princes and Republics," the accompanying letters to it and the "Deduction of the Rights of Ukraine," allegedly written in 1712; at the same time, to compare the results with similar searches by historians Orest Subtelnii, Omelyan Pritsak, and Iryna Dmytrychyn; 3) verify some additional evidence from Borschak regarding the authenticity of Orlyk's papers. In contrast to the anti-scientific attempts available in the public space to prove the authenticity of the above-mentioned texts without auditing their presence in archives and mentions of them in other historical sources (i.e., only by the method of analogy with other evidence and empty speculation about the possibility of their appearance among of Masepyntsi in the Bender period), my **scientific approach** is based on the reliable and irrefutable fact of the absence of Orlyk's texts published by Borschak in the archives and the source material of the 18th century. To do this, I compared Borschak's narratives with the content of French archives. Refuting the **results** established in the study is fundamentally impossible without finding originals or at least copies of documents. **In the future**, this may lead to a rejection of mystifications in scientific publications and will have, as an obvious practical significance, the demythologizing of the image of Pylyp Orlyk created by Borschak as a partner of France and other Western powers (which in no way diminishes his importance as an international player in the Baltic-Black Sea intermarum). The originality of the research lies in its implementation on the historical horizons of the 18th and 20th centuries, "croisés" by Borschak's consciousness.

Keywords: *Ilko Borschak, Pylyp Orlyk, Mazepyntsi, mystifications, archives, biography, historiography, history of ideas, emigration, 18th Century, France, Western Europe.*

ПОВІДОМЛЕННЯ

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.208
УДК 94(477)

Олена РУСИНА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
olenarusyna@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4769-652X

ДО ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ РАДЗИВІЛЛІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ: НІМЕЦЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Мета: показати візуальний зв'язок між деякими мініатюрами Радзивіллівського літопису та ілюстраціями німецьких манускриптів другої половини XV ст. **Методологія.** У роботі було застосовано загальнонаукові й специфічно-історичні методи аналізу, передусім компаративно-іконографічний та емпіричний (перевірка на практиці гіпотетичних конструктів початку XX ст.). **Наукова новизна.** Радзивіллівський літопис є унікальною історичною пам'яткою кінця XV ст., що містить понад 600 мініатюр, які ілюструють події від міфічних початків Русі до XIII ст. Доволі парадоксальним є те, що деякі з цих мініатюр позначені сильними іноземними впливами. Досі думка про їхні західноєвропейські прообрази більше декларувалася, аніж доводилася конкретним фактажем. Перевірка гіпотези В. Сизова про «Хроніку» Шеделя (1493 р.) як джерело німецьких ремінісценцій літопису виявила її наукову неспроможність. Водночас було з'ясовано, що деякі зображення в літописі прямо корелюють із художніми шаблонами німецької мініатюристики другої половини XV ст. У роботі були використані цифрові копії німецькомовних рукописів тієї доби: ілюстрована Біблія 1467 р. з бібліотеки августинського монастиря у Форау (Австрія), трактат «Bellifortis» («Сильний у війні») з

Цитування: Русина О. До візуальних джерел Радзивіллівського літопису: німецькі паралелі. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 208—220. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.208

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

колекції Австрійської національної бібліотеки (список середини XV ст.) та загадкова Домова книга замку Вольфегг, укладена близько 1470—1480 рр. Вартими уваги виявилися також окремі малюнки Майстра Домової книги замку Вольфегг, що зберігаються у Державному музеї в Амстердамі й також доступні у мережі Інтернет. **Висновки.** На конкретних прикладах продемонстровано, що Радзивіллівський літопис проілюстровано з використанням доробку німецької книжкової графіки. Водночас залишається відкритим питання щодо того, яким саме шляхом ці художні мотиви потрапили до мініатюр рукопису. Сучасні знання про контакти в цій царині вкрай обмежені — як, власне, і загальновизнані дані про генезу літопису, що в ньому відсутні чіткі вказівки на час, місце й обставини його появи. Загалом публікація розглядається як перший крок у студіюванні цього питання, яке має бути продовжене найближчим часом. Самий факт окресленої кроскультурної комунікації є новим і надзвичайно важливим для історії мистецтва XV ст.

***Ключові слова**: Радзивіллівський літопис, літописання, мініатюри, «Хроніка» Гартмана Шеделя, Біблія, книжкова графіка.*

Радзивіллівський літопис (далі — РЛ) — кириличний ілюмінований манускрипт кінця XV ст., в ілюстративній частині якого доволі відчутні західноєвропейські впливи [1]. Природно, що поруч з іншими нерозв'язаними питаннями, які стосуються формування пам'ятки (передовсім щодо конкретного місця та точного часу появи літопису [1; 2]), дослідників цікавить джерело цих впливів.

Понад століття тому В. Сизов навіть висловив припущення, що один з ілюстраторів РЛ був німцем [3, с. 47—48]. Ця гадка авторитетного науковця не прижилася в науці. Вчені радше міркують над тим, чи майстер, знайомий із західноєвропейськими реаліями, спостерігав їх безпосередньо в житті, чи це його знання було суто книжним [4, с. 10]. Сизов дотримувався думки, що, судячи з мініатюр РЛ, гаданий німець був знайомий із «Хронікою» Гартмана Шеделя (1493 р.) — розкішно ілюстрованим нюрнберзьким виданням, яке через великий для свого часу наклад широко розійшлося Європою (як і його аугсбурзькі копії). Згодом досліднику енергійно опонував відомий археолог А. Арциховський, вважаючи «реєстрацію» західних візуальних запозичень «згубним шляхом» у студіюванні РЛ [4, с. 7].

Щоправда, йому не вдалося «русифікувати» всі присутні в ілюстраціях РЛ германізми; тож він доволі туманно пояснював їх «ідеологією містянина-ремісника» [4, с. 39]. Однак праця Арциховського, написана зі знанням соціополітичної кон'юнктури й доволі впливова, поступово стала втрачати вагу в очах фахівців. Науковці знову замислилися над походженням західноєвропейських ремінісценцій РЛ, причому подеколи в ширшому, аніж суто німецький, географічному контексті [5; 6]. Знову згадали й про «Хроніку» Шеделя (навіть уникаючи імені Сизова).

Так, О. Толочко пов'язав із «Хронікою» Шеделя малюнок сонця в РЛ [7, с. 39]. Насправді ж у цих пам'ятках зображення світила різні. У літописі на арк. 124 зв. (як, до речі, і на арк. 95) сонце (чи, згідно з текстом літопису, небесне знамення) намальоване в анфас і має прямі та хвилясті промені. Натомість у Шеделя на арк. 76, 157 сонце показане у три чверті обличчя та лише з хвилястим промінням. Власне,

[1] Факсиміле рукопису міститься у виданні «Радзивиловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр» (Санкт-Петербург; Москва, 1994).

у «Хроніці» є й не зауважене дослідником зображення сонця в анфас (арк. 92 зв., 203 зв.), однак у західноєвропейській традиції воно клішоване й не може бути підставою для будь-яких висновків [5, с. 278—279].

Нині «Хроніка» Шеделя є у вільному доступі в мережі Інтернет (як, до речі, і факсиміле РЛ) і її перегляд переконує у слушності думки щодо сумнівності впливу цієї книги на ілюстраторів РЛ: «[...] беззаперечні перемальовки гравюр Хроніки у рукописі відсутні» [5, с. 274]. Водночас Інтернет уможливлює доступ до інших книг, створених у XV ст. На сьогодні оцифровано чимало ілюмінованих західноєвропейських манускриптів. Ознайомлення з ними дає досліднику змогу якщо не прямо вказати на джерело західних ремінісценцій РЛ, то принаймні простежити в різнопланових пам'ятках спільні візуальні мотиви [2]. Доволі цікавою в цьому сенсі є рукописна Біблія 1467 р. з бібліотеки августинського монастиря у Форау (далі — БФ) [3], що містить 558 кольорових малюнків. Їхній автор нам невідомий, а переписувач текстів приховав своє ім'я за абревіатурою «skp».

Очікувано, що в цій книзі всі біблійні персонажі зображені художником як його сучасники — у середньовічному західноєвропейському одязі, який добре представлений у РЛ. У літописі так звані герольди [4] (що з них четверо вдягнуті в червоно-зелене мипарті) мають такі самі сурми, як у німецькому манускрипті — з додатковим овальним коліном (арк. 183 зв., 209 зв.). До того ж, одна з композицій РЛ за участі сурмачів, яка вважається в літературі алегорією миру (арк. 207 зв.) [5], за побудовою дещо нагадує сцену в БФ з переходом єгипетським фараоном Червоного моря (арк. 83 зв.) (див. іл. 1*а* і 1*б*); при цьому на німецькому малюнку колона означає «стовп хмари» / «стовп хмарний» [6], а на малюнку в РЛ вона абсолютно недоречна.

Схожими є і мисливські роги, зображені в обох манускриптах у контексті воєнних подій. Свого часу Б. Рибаков пояснював одне з таких зображень у РЛ (арк. 169) іронією художника, який порівняв облогу Чернігова в 1136 р. з полюванням [8, с. 217]; одначе решту подібних малюнків у літописі (на арк. 173 зв., 194, 234 зв., 243 зв.) він повністю обійшов увагою, на що справедливо вказав І. Данилевський [9, с. 190]. На нашу думку, і в цьому випадку ілюстратор РЛ орієнтувався на німецькі взірці (БФ, арк. 135 зв.) (див. іл. 2*а* і 2*б*).

Варто підкреслити, що в пам'ятках, які розглядаються, композиційні паралелі подеколи неявні, але вони є. Зокрема, вважаємо схожими ілюстрацію на арк. 64 БФ і зображення групи осіб у сцені розорення Києва в 1169 р. на арк. 206 РЛ (вважається, що тут намальоване захоплення Агнешки, дружини київського князя Мстислава) (див. іл. 3*а* і 3*б*).

---

[2] Надалі ми розглядаємо манускрипти, написані німецькою мовою, не акцентуючи увагу на регіональних особливостях і місці походження.

[3] Vorau. Augustiner-Chorherrenstift. Cod. 273 (див.: https://unipub.uni-graz.at/obvugrvorau/content/pageview/3625787).

[4] Маємо на увазі зображення на арк. 167, 168, 169, 169 зв., 203 зв., 207 зв.

[5] Занотуємо, що мова алегорій загалом чужа ілюстраторам РЛ. Як алегоричну можна потрактувати хіба що сцену з єдинорогом і павичем на арк. 191 зв., сенс якої залишається остаточно не проясненим.

[6] Див.: Книга Вихід, 14: 19, 24.

Іл. 1. *а* — РЛ (арк. 207 зв.); *б* — БФ (арк. 83 зв.)

а

б

а

б

Іл. 2. *а* — РЛ (арк. 173 зв.); *б* — БФ (арк. 135 зв.)

Слід також придивитися до сцени вбивства Андрія Боголюбського на арк. 214 зв. РЛ. На те, що вона побудована за західними лекалами, виразно вказує меч фламберг у руках одного із заколотників. Поза ж безпосереднього вбивці князя повторює позу вбивці біблійного Ієвосфея з БФ (арк. 169 зв.), а сам Андрій Боголюбський, як і Ієвосфей, міцно спить, підклавши під щоку праву руку, тоді як згідно з текстом РЛ, він встиг прокинутися і підхопитися (див. іл. 4*а* і 4*б*).

а

б

Іл. 3. *а* — РЛ (арк. 206); *б* — БФ (арк. 64)

Іл. 4. *а* — РЛ (арк. 214 зв.); *б* — БФ (арк. 169 зв.)

а

б

Не менш показовою є сцена суду над вбивцями князя на арк. 221 [7]. Вона також не має відповідників у літописному тексті, корелюючи з пізнішими

[7] В інтерпретації цієї мініатюри дотримуємося думки Б. Рибакова [8, с. 231—232; 10, с. 99—101].

а

б

в

г

Іл. 5. *а* — РЛ (арк. 221); *б* — РЛ (арк. 224 зв.); *в* — БФ (арк. 186); *г* — БФ (арк. 130)

звістками про участь у змові дружини Андрія Боголюбського[8]. На малюнку зображено жінку, яка стоїть на колінах, благально склавши руки. Від жінки

[8] Її зображення з відрубаною лівицею князя на арк. 215 РЛ не раз привертало увагу науковців, які, починаючи з М. Вороніна, котрий ініціював рентгенографічне дослідження кістяка Андрія Боголюбського в 1934—1935 рр., наголошували на анатомічній точності мініатю-

а

б

Іл. 6. *а* — РЛ (арк. 204); *б* — БФ (арк. 127)

Іл. 7. *а* — РЛ (арк. 16); *б* — БФ (арк. 217 зв.)

а

б

на арк. 186 БФ її відрізняє тільки те, що вона простоволоса (хоч ідентичний головний убір ми бачимо на жінці у схожій позі на арк. 224 зв. РЛ; див. також

ри: як з'ясувалося при обстеженні скелета, від ударів убивць постраждала саме ліва, а не права рука князя, згадана в РЛ як відрубана. Утім, і цей малюнок далекий від документальності, адже лівиця князя була тільки серйозно пошкоджена, а не відтята [11, с. 31, 33].

а

б

Іл. 8. *а* — РЛ (арк. 31 зв.); *б* — БФ (арк. 62 зв.)

а

б

Іл. 9. *а* — РЛ (арк. 166 зв.); *б* — Osterreichische Nationalbibliothek, Wien. Cod. 3068 (арк. 79 зв.)

а

б

Іл. 10. *а* — РЛ (арк. 145 зв.); *б* — Майстер Домової книги замку Вольфегг. Св. Себастьян (Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-904).

малюнок на арк. 206). Але куди цікавішою є постать судді, яким у РЛ, очевидно, виступає князь Михалко Юрійович, брат Андрія Боголюбського. Маємо на увазі не так його позу, як досить дивний престол, на якому він сидить. Цілком очевидно, що за формою він повністю збігається з німецьким (див. іл. 5*а*, 5*б*, 5*в*, 5*г*). У БФ аналогічні «трони» зустрічаються неодноразово (арк. 46, 52 зв., 130, 175 зв., 184 зв., 194 зв., 344)[9], як і в РЛ. Зазвичай вони жовті, знову-таки, як у РЛ (арк. 169 зв., 176, 212). Однак подеколи в БФ вони пофарбовані в рожевий колір (арк. 127, 148 зв., 218 зв.) і цей характерний нюанс також властивий мініатюрам РЛ на арк. 196 зв., 200 зв., 204, 207 (див. іл. 6*а* і 6*б*). Гадаємо, це спостереження не залишає місця для сумнівів, що й тут ідеться не про політ художньої фантазії майстрів, які ілюстрували РЛ, а про запозичення ними напрацювань німецьких мініатюристів.

До запозичених архітектурних деталей, опріч колон (арк. 27, 161 зв., 168, 201 зв., 202, 207 зв. РЛ), слід, безперечно, віднести невеликі кульки, які на Заході увінчували й прикрашали дахи розмаїтих будівель (БФ, арк. 64 зв., 130, 167 зв., 274 зв., 287 зв., 290 зв.); у літописі (арк. 124, 148 зв., 168 зв., 178, 179 зв.) вони виглядають абсолютно недоречно.

Схожими за зовнішнім виглядом та пропорціями є також зображення язичницьких ідолів у РЛ (арк. 16, 26 зв.) і БФ (арк. 217 зв., 252 зв.) (див. іл. 7*а* і 7*б*). Купіль, у якій відбувалося хрещення княгині Ольги (РЛ, арк. 31 зв.), є інакшою, аніж та, у якій хрестили князя Володимира та його дружину (арк. 62 зв.), і дуже подібною до німецької (БФ, арк. 62 зв.) (див. іл. 8*а* і 8*б*). До того ж Ольга показана оголеною, а подібний натуралізм у РЛ зазвичай указує на наслідування західних взірців. Раніше ми вже зауважували, що зображення голого чоловіка на арк. 166 зв. нагадує мініатюру з праотцем Адамом

[9] Однотипно малюються в БФ й олтарі.

з Ольденбурзького списку «Саксонського дзеркала» [1, с. 147] [10]. Зараз можна вказати на ще одну паралель — малюнок із трактату «Bellifortis» («Сильний у війні») з Австрійської національної бібліотеки, де відверто представлений персонаж Філоменус (Філонеус) (див. іл. 9*а* і 9*б*).

Іл. 11. Домова книга замку Вольфегг (арк. 15)

До західних зразків тяжіє і малюнок на арк. 145 зв. РЛ [11], де оголеними показані Василь і Лазар, покарані синами (чи дружинниками) Василька Теребовльського, котрі їх «повесиша» й «растреляша стрелами». Деталі цього дійства невідомі [12], однак у картині страти не можна не помітити прямих візуальних відсилань до образу св. Себастьяна, яким він склався в західноєвропейському мистецтві. Зазвичай це напівголий юнак, прив'язаний до дерева або стовпа. Скидається на те, що у протографі РЛ сюжет зі стратою не був проілюстрований, і малювальник-«західник» діяв на власний розсуд, вирішивши наслідувати іконографію мучеництва св. Себастьяна. При цьому він створив доволі дивний збірний образ, прив'язавши Василя і Лазаря до дерев з обрубаними гілками, основу яких становлять колони (див. іл. 10*а* і 10*б*).

Зрозуміло, що у БФ не було зображення св. Себастьяна. Утім, ми й не наполягаємо на тому, що ілюстратор РЛ був знайомий саме з БФ. Цінність цього манускрипту полягає в тому, що він дає змогу ознайомитися з художніми шаблонами німецьких мініатюристів другої половини XV ст. Схожі чи ідентичні образи ми знаходимо в інших рукописах з цього хронологічного відтинку. Це стосується зображень небес і небесних світил, тронів, язичницьких ідолів тощо.

Ба більше, у деяких німецьких манускриптах трапляються зображення, яких немає в БФ, але на які, поза сумнівом, взоровані окремі малюнки РЛ. Ідеться передусім про зображення елементів озброєння (скажімо, щитів із загостреним умбоном) та одягу (особливо цікавими є так звані туфи — украй специфічні головні убори, щодо яких висувалися карколомні гіпотези). Не менш важливо, що окремі

[10] Характерно, що в цьому зображенні (як і в чоловічій фігурі на арк. 35) деякі автори вбачали «реалістичний стиль, який є відлунням італійського Відродження на німецькому ґрунті» [3, с. 15—16; 12, с. 23].

[11] Зображення ілюструє текст на арк. 145.

[12] Саме тому вчені по-різному оцінюють таку подвійну страту. Дехто вважає, що Василя і Лазаря розстріляли, попередньо повісивши догори ногами, а інші висловлюють думку, що йшлося про розстріл мерців, який мав на меті зашкодити їх перетворенню на упирів [14].

ілюміновані рукописи містять таблиці для геомантичного ворожіння, а зразок такої ворожби ми зустрічаємо в РЛ (арк. 228) [13].

Усі ці моменти ми плануємо розглянути у спеціальній публікації. На жаль, залишається тільки гадати, яким саме шляхом німецькі художні мотиви потрапили до РЛ. Наші знання про контакти в цій царині вкрай обмежені, власне, як і про обставини появи літопису. При цьому й руські сюжети подеколи трапляються в німецьких манускриптах. Гадаємо, що й досі ніхто з науковців не звернув увагу на те, що серед малюнків так званої Домової книги замку Вольфегг (бл. 1480 р.) серед «дітей Венери» зображена дівчина з косою і в кокошнику, яка разюче відрізняється від решти учасників дійства (див. іл. 11). Це також шматочок історичного пазла, що його фрагменти навряд чи складуться коли-небудь у цілісну картину. Хай там як, самий факт такої кроскультурної комунікації надзвичайно важливий для історії мистецтва XV ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rusyna, O. Volynske pohodzhennia Radzyvillivskoho litopysu: analiz naukovoi hipotezy. *Kyivski istorychni studii.* 2024. 2 (19): 137-150 [in Ukrainian].
   [Русина О. Волинське походження Радзивіллівського літопису: аналіз наукової гіпотези. *Київські історичні студії.* 2024. № 2 (19). С. 137—150].
2. Rusyna, O. Do problemy pohodzhennia Radzyvillivskoho litopysu. *Kyivski istorychni studii.* 2025. 1 (20): 182-194 [in Ukrainian].
   [Русина О. До проблеми походження Радзивіллівського літопису. *Київські історичні студії.* 2025. № 1 (20). С. 182—194].
3. Sizov, V.I. Miniatyury Kenigsbergskoy letopisi: (Arkheologicheskiy etyud). *Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk.* 1905. 10 (1): 1-50 [in Russian].
   [Сизов В.И. Миниатюры Кенигсбергской летописи: (Археологический этюд). *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.* 1905. Т. 10, кн. 1. С. 1—50].
4. Artcikhovskii, A.V. Drevnerusskie miniatyury kak istoricheskiy istochnik. Moscow, 1944 [in Russian].
   [Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва, 1944. 215 с.].
5. Chernetcov, A.V. K izucheniyu Radzivilovskoy letopisi. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury.* 1981. 36: 274-288 [in Russian].
   [Чернецов А.В. К изучению Радзивиловской летописи. *Труды Отдела древнерусской литературы.* 1981. Т. 36. С. 274—288].
6. Sazonov, S.V. Smekhovye motivy v miniatyurakh Radzivilovskoy letopisi. *Istoriya i kultura Rostovskoy zemli.* Rostov, 1995. 35-40 [in Russian].
   [Сазонов С.В. Смеховые мотивы в миниатюрах Радзивиловской летописи. *История и культура Ростовской земли.* Ростов, 1995. С. 35—40].
7. Tolochko, O. Notes on the Radziwiłł Codex. *Studi Slavistici.* 2013. 10: 29-42.
8. Rybakov, B.A. Iz istorii kultury drevney Rusi: Issledovaniya i zametki. Moscow, 1984 [in Russian].
   [Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. Москва, 1984. 240 с.].

9. Danilevskiy, I. Miniatyury Radzivilovskoy letopisi: problemy prochteniya. *Blgarska ukrainistika.* 2013. 3: 188-197 [in Russian].
[Данилевский И. Миниатюры Радзивиловской летописи: проблемы прочтения. *Българска украинистика.* 2013. Бр. 3. С. 188—197].
10. Rybakov, B.A. Borba za suzdalskoe nasledstvo v 1174—1176 gg. po miniatyuram Radzivilovskoy letopisi. *Srednevekovaya Rus.* Moscow, 1976. 89-101 [in Russian].
[Рыбаков Б.А. Борьба за суздальское наследство в 1174—1176 гг. по миниатюрам Радзивиловской летописи. *Средневековая Русь*. Москва, 1976. С. 89—101].
11. Zvyagin, V.N. Mediko-kriminalisticheskoe issledovanie ostankov Andreya Bogolyubskogo. *Problemy ekspertizy v meditsine.* 2011. 11 (1-2): 24-35 [in Russian].
[Звягин В.Н. Медико-криминалистическое исследование останков Андрея Боголюбского. *Проблемы экспертизы в медицине.* 2011. Т. 11, вып. 1-2. С. 24—35].
12. Artamonov, M.I. Miniatyury Kenigsbergskogo spiska letopisi. *Izvestiya Gosudarstvennoy akademii istorii materialnoy kultury*. 1931. 10 (1): 1-28 [in Russian].
[Артамонов М.И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. *Известия Государственной академии истории материальной культуры.* 1931. Т. 10, вып. 1. С. 1—28].
13. Chernetcov, A.V. Ob odnom risunke Radzivillovskoy letopisi. *Sovetskaya arkheologiya*. 1977. 4: 301-306 [in Russian].
[Чернецов А.В. Об одном рисунке Радзивилловской летописи. *Советская археология*. 1977. № 4. С. 301—306].
14. Chebanenko, S.B. Praktika posmertnogo povrezhdeniya tel "nechistykh" pokoynikov v Yuzhnoy Rusi i v Prikarpate i mest za osleplenie Vasilka Terebovlskogo. *Rusin*. 2017. 1 (47): 50-66 [in Russian].
[Чебаненко С.Б. Практика посмертного повреждения тел «нечистых» покойников в Южной Руси и в Прикарпатье и месть за ослепление Василька Теребовльского. *Русин*. 2017. № 1 (47). С. 50—66].

Надійшла / Received 03.03.2026

Olena RUSYNA
Candidate of Historical sciences (PhD in History), Senior research associate,
Leading research associate,
Department of Ukraine's Medieval and Early Modern History,
Institute of the History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olenarusyna@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4769-652X

TO THE ISSUE OF THE RADZIWILL CHRONICLE'S VISUAL SOURCES: THE GERMAN PARALLELS

The purpose of the paper is to demonstrate visual connections between some miniatures of the Radziwill chronicle and illustrations of German manuscripts produced in the 2nd half of the 15th century. **Methodology.** Research is based on the general and specifically historical methods of data analysis with a special stress on comparative and empirical methods. **Scholarly novelty.** The Radziwill chronicle is a unique Cyrillic manuscript compiled in the last decades of the 15th century. It contains over 600 miniatures that cover the historical period from the mythical beginnings of Rus' up to the early 13th century. Strangely enough, some of these miniatures are marked with strong foreign influences. Up to the present day, the idea of West European prototypes of some Radziwill chronicle illustrations has been stated but not sufficiently substantiated. Our verification of V. Sizov's hypothesis regarding the Nurnberg chronicle (1493)

as a source of the Radziwill chronicle's German reminiscences demonstrated the lack of its scholarly value. At the same time, it appeared that some drawings in the Radziwill chronicle correlate directly with artistic patterns of the German drawers of the second half of the 15th century. The source base of the paper includes a number of digitized German-language manuscripts of this period: a historiated Bible (1467) from the library of the Augustinian monastery in Vorau (Austria), "Bellifortis" ("Strong in the War") from the Austrian National Library (mid-fifteenth century) and the mysterious Housebook of Wolfegg Castle (compiled ca. 1470—1480). Of some interest are also drawings of the Master of Wolfegg Housebook from Rijksmuseum (Amsterdam), which are also an open-access source. **Conclusions.** According to our research it is safe to say that imagery of some Radziwill chronicle's miniatures is in line with the German traditions of book illustration. Unfortunately, we can't say how these artistic details appeared in the Ruthenian manuscript. What's more, our knowledge about the Radziwill chronicle is very limited as the manuscript itself lacks any indications on the time, milieu and place of its creation. Generally speaking, our paper is seen as the first step in the study of the chronicle's connections with late medieval German art. The problem needs further research which is planned to be continued in the nearest future.

***Keywords**: Radziwill chronicle, chronicle-writing, miniatures, Nurnberg chronicle, Bible, book illustration.*

https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.221
УДК 94:[364.633:343.541-058.6]:27-423.42](477)“186/194”

Андрій ЗАЯЦЬ
доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої історії України
та спеціальних галузей історичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
andrij_zajac@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-8744-9852

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Рецензія на книгу: *Петро Сас.* Зґвалтування в ранньомодерній Україні: правові запобіжники і практика

Київ: Інститут Історії України НАН України, 2025. 506 с.

Нова книга відомого київського історика Петра Саса присвячена темі сексуального насилля над жінками в ранньомодерній Україні. У радянський час ця проблематика фактично була табуйована, але й у незалежній Україні нею займалися принагідно, і не дуже помилюся, якщо сконстатую, що публікації на цю тему можна порахувати на пальцях однієї руки. Фактично цьому питанню були присвячені лише поодинокі статті О. Вінниченка, М. Гарасимчук, Н. Старченко, Н. Білоус, М. Довбищенка, а також окремі сюжети в статтях І. Ворончук та А. Заяця. Зважаючи на це, можна стверджувати, що праця присвячена не лише актуальній і мало дослідженій темі, а й подана у ґрунтовному монографічному варіанті. Застосована П. Сасом методологія, особливо використання мікроісторичного методу, дала змогу глибоко проникнути в суть аналізованої проблеми.

Цитування: Заяць А. Сексуальне насильство в ранньомодерній Україні [Рец. на кн.: Сас П. Зґвалтування в ранньомодерній Україні: правові запобіжники і практика. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2025. 506 с.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 221—225. https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.221

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Дослідження складається з передмови, дев'яти розділів, післямови, бібліографії, іменного та географічного покажчиків і переліку ілюстрацій. У розлогій передмові обґрунтовано актуальність, об'єкт і предмет дослідження, подано хронологічні рамки й територіальні межі. Зазначено, що географічно праця обмежена Волинським воєводством, хоча в титулі зазначена ранньомодерна Україна. Видається, що коректніше було б саме Волинь подати в назві. Належну увагу приділено огляду історіографії й не лише української, а й польської, білоруської та ін. При характеристиці джерельної бази дослідження зауважено, що міських книг збереглося обмаль, тому основна увага була звернена на неопубліковані матеріали гродських і земських судово-адміністративних установ.

Водночас варто зазначити: кілька збережених міських книг, зокрема для Луцька, Рівного, Козлина, Олики, Вижви та Миляновичів, усе ж можна було залучити, що напевно розширило б джерельну базу дослідження. Автор звертає увагу на необхідність критичного ставлення до джерел, адже в суді обидві сторони надавали про себе позитивну інформацію, підшуковуючи відповідних свідків і добираючи не завжди правдиві докази своєї правоти. Не оминув дослідник і тогочасне законодавство: Литовський Статут 1566 р. та норми маґдебурзького права. Принагідно зазначу, що «Speculum Saxonum» у роботі, за ще радянською традицією, перекладено як «Саксонське зерцало», хоча проситься таки «Саксонське дзеркало».

Також у передмові проаналізована ситуація щодо зґвалтувань, яка склалася в європейських країнах у період пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Виявилося, що таких випадків зафіксовано не так і багато, а ставлення до звинувачених, особливо якщо вони були з вищих прошарків суспільства, було досить толерантним. Натомість для простолюду застосовували жорсткі покарання: тут напевно маємо справу з тим, що пізніше отримає назву вибіркового правосуддя. Що ж до жертв, то вони не завжди розповідали про зґвалтування, побоюючись розголосу й втрати поваги до себе, та й довести факт зґвалтування тоді було не так вже просто.

Перший розділ монографії стосується характеру правового переслідування ґвалтівників і збору конкретних доказів. Автор детально розглянув термінологію щодо зґвалтування, правові норми й суди, у яких ці справи вирішувалися. Ключові слова: «ґвалт» і «зґвалтування». При цьому слово «ґвалт» мало й ширший контекст: «ґвалтовний наїзд» (на маєток), «ґвалтовне вторгнення» тощо. Натомість термін «зґвалтування» використовувався лише на позначення сексуального насильства над жінками. Частково дотичним до зґвалтування вважалося викрадення дівчини / жінки. Щоправда, викрадення могло передбачати попередню домовленість між

хлопцем і дівчиною та майбутнє одруження. Норми Литовського Статуту для звинувачених у зґвалтуванні були жорстокими, а при доведенні злочину мала застосовуватися смертна кара, але довести зґвалтування було не завжди просто. Литовський Статут переслідував також тих, хто силою (ґвалтом) схиляв жінок до шлюбу. З цього П. Сас слушно робить висновок — дівчина / жінка розглядалася як власність сім'ї, своєрідний сімейний капітал, потрібний для вигідної шлюбної угоди, а викрадення її та змушування до шлюбу руйнували інтереси родини, що можна розглядати як форму сексуального насильства. Щодо складності доведення зґвалтування, то варто навести такий факт: тогочасні юристи у випадку вагітності зґвалтованої могли стверджувати, що сталося це з волі жертви, позаяк вагітність уважалась можливою лише при сексуальному задоволенні жінки. Розгляд справ у суді базувався на принципі змагальності, тобто кожна сторона надавала докази своєї правоти. Зазвичай суд тривав довго, не раз відкладався, засідання переносилися через хворобу представників однієї зі сторін. Крім того, шляхтич, якому загрожувала смертна кара за зґвалтування, міг вимагати так зване вивідання або шкрутинію, засноване на показах свідків під присягою. Однак, навіть коли оскаржувач виходив переможцем, то візаві мав право подати апеляцію до Люблінського трибуналу, що затягувало справу ще на невизначений час.

Брак джерел не дає змоги відповісти на питання, скільком дівчатам до весілля вдавалося зберегти цноту. Автор цитує Г. Боплана про українське весілля та значення збереження незайманості в тогочасному суспільстві, водночас наводить приклади ранньомодерної Англії, де від 25 до 50 % жінок ставали до шлюбу вагітними. Вочевидь і в Україні такі випадки були непоодинокими, хоча подати якусь статистику немає змоги.

У монографії на конкретних прикладах показані випадки зґвалтування дівчат. Винуватцями виступають шляхтичі, яким зазвичай допомагають їхні слуги. Жертвами насильства ставали не лише дівчата, а й заміжні жінки, зґвалтування яких було важче довести, оскільки не було такого козиря, як закривавлена сорочка. П. Сас показав, що це стосувалося і шляхтянок.

У другому розділі — «Смерті дітей, спричинені ґвалтівниками. Лихо з навчання» — проаналізовано випадки загибелі малолітніх дівчат після вчинення над ними наруги. Автор нагадує, що згідно з нормами Другого Литовського Статуту 1566 р., повноліття для дівчат наставало в 15 років і наводить детальний (можливо, дещо зайвий) перелік етапів формування статевої зрілості.

Віднайдені П. Сасом архівні матеріали щодо сексуальної наруги над дітьми нерідко просто вражають. Автор зазначає, що ґвалтівники уміло готувалися до здійснення своїх ганебних вчинків, а батьки, в окремих випадках, проявляли дивовижну байдужість до долі своїх дітей. Сексуальними насильниками ставали й горевчителі. Не гребували насильством і військовики.

Третій розділ монографії присвячений викраденню як способу налагодження шлюбних стосунків. Для викрадення використовували термін «рапт». Автор слушно зауважує, що викрадення було характерним не лише для українських земель, а й побутувало в Західній Європі й було як справжнім, так і удаваним — за згодою сторін. Викрадачами могли бути і заможні, і бідні чоловіки. Так, Адам Калиновський у 1625 р. у віці 23 років викрав свою 20-річну тітку Кристину з Га-

лицького замку та взяв з нею шлюб. Зроблено це було зі згоди Кристини, оскільки її батько, зважаючи на близьку родинну спорідненість, був проти союзу молодят. Водночас автор показує на прикладах, що не завжди рапт був успішним для викрадача. Зокрема, така спроба дрібного шляхтича Станіслава Менкиського, який силою викрав Анну, дочку луцького гродського судді Остафія Єловича Малинського, обернулася для нього смертним вироком.

У дослідженні зазначено, що навіть близькі родинні зв'язки не були перешкодою до викрадення та одруження. Кричущий випадок стався в Луцьку у вересні 1612 р., коли Роман Гулевич, бажаючи одружитись, двічі викрадав свою родичку Катерину Городиську. Обидва рази вона та її матір зазнали тілесних ушкоджень, а друге викрадення було вчинене з допомогою жовнірів у замку Любарта, звідки Катерину силою забрали з приміщення судової ізби. Зрештою Р. Гулевичу все зійшло з рук, а Катерина народила йому п'ятеро синів і доньку. Авторові вдалося виявити випадок причетності до насильного одруження священника храму Введення Пресвятої Богородиці Микити у Володимирі (1582), який обвінчав дівчину Куницю проти її волі з володимирським ремісником, ім'я якого не вказане.

Четвертий розділ присвячений проблемі зґвалтування жінок під час воєнних дій і «домових воєн». У монографії проаналізовано наслідки татарських вторгнень на українські землі, спричинені ними катастрофічні людські й матеріальні втрати, описано страждання зґвалтованих дівчат і жінок. Наголошено, що жовнірські постої в містах не раз супроводжувалися сексуальною наругою над міщанками. Жінки зазнавали наруги й при шляхетських міжусобицях. У монографії наведено приклади зґвалтувань як селянок, так і шляхтянок. Часом це відбувалося особливо брутально. Так, порський урядник Павло з помічниками, при нападі на село Озерище (1581), вчинив ґвалт не лише служниці, а й шляхтянці Катерині Лоховській, яку ґвалтував разом із помічниками на очах у зв'язаного чоловіка.

П'ятий розділ «Насильство над жінками поза поселеннями та в публічних місцях» висвітлює комбінування місць зґвалтування, починаючи від поля і закінчуючи стодолою. Проаналізовано низку історій про сексуальне насилля над жінками. У дослідженні зауважено, що корчма була особливо небезпечним місцем, з яким пов'язують численні випадки зґвалтувань.

Шостий розділ монографії присвячений сексуальним «подвигам» князя Михайла Заславського, який зґвалтував Дороту Збирську, дочку свого слуги Валенти Збирського. Князь надав йому за службу будинок у Новому Заславі, але з невідомої причини 2 січня 1583 р. зі слугами напав на дім. Було побито господарів, пограбовано все майно, а Дороту забрано до замку, де князь її зґвалтував та утримував кілька тижнів. Розпочата судова справа проти князя, попри втручання короля та винесений судом вирок про баніцію князя, у підсумку закінчилася полюбовно, оскільки М. Заславському вдалося якось порозумітися зі скривдженими й «вийти сухим з води».

Основна увага сьомого розділу («Насильство над кревними родичками») приділена розгляду справи про зґвалтування Михайлом Гулевичем своєї неповнолітньої племінниці Раїни. Автор довів на конкретних прикладах агресивність і надмірну жорстокість згаданого шляхтича, на рахунку якого були розбої, вбивства та зґвалтування.

У восьмому розділі («Насильники в рясах? Зґвалтування попаді») проаналізовано становище духовенства, насилля над священниками та їхніми дружинами, подекуди неадекватну поведінку самих духовних осіб як з православного / унійного, так і римо-католицького табору.

Останній, дев'ятий розділ книги має назву «Інциденти сексуального насильства за участю осіб різної судової юрисдикції». У ньому проаналізовано нюанси справ у гродських і міських судах між євреями та міщанами. Доволі дражливими були випадки звинувачення євреїв у ритуальному вбивстві християнських дітей. Наведена історія зі звинуваченням у цьому рохманівських євреїв (1639) засвідчує об'єктивність доменіального суду на чолі з князем Яремою Вишневецьким, який звільнив євреїв від відповідальності за недостатністю доказів.

У висновках вичерпно узагальнені результати проведеного дослідження. З'ясовано, що ґвалтували не лише дівчат із селянських чи міщанських родин, а й шляхтянок. П. Сас наголошує, що норми тогочасного права передбачали досить жорстокі покарання для ґвалтівників. Водночас наведені в монографії приклади судової практики дали підставу стверджувати, що смертні вироки застосовувалися радше до простолюдинів, натомість шляхтичі, а тим більше князі, здебільшого уникали покарань, маючи можливість у різний спосіб домовитися з жертвами чи їхніми родичами.

Робота не позбавлена дрібних мовностилістичних огріхів. Спостерігаються певні повтори щодо окремих осіб, як це було з Адамом Калиновським (с. 108—110, 138). У першому випадку він ґвалтівник, а у другому — викрадач нареченої. Викликає сумнів потреба присвячувати окремий розділ князю-ґвалтівнику Михайлу Заславському, оскільки він також представник шляхетської верстви й певною мірою зіставний з тим же Адамом Калиновським.

Дослідження, уперше виконане на монографічному рівні, базоване на джерельному, здебільшого архівному матеріалі, добре ілюстроване, завершується обґрунтованими висновками, загалом створює вичерпну картину щодо сексуальної наруги над жінками в ранньомодерній Україні.

Надійшла / Received 17.12.2025

Andrii ZAIATS
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
andrij_zajac@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-8744-9852

SEXUAL VIOLENCE
IN EARLY MODERN UKRAINE

Book review:
Petro Sas. Rape in Early Modern Ukraine: Legal Prohibitions and Practice
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 506 p.

ХРОНІКА

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ, ЕМОЦІЇ ТА МОВЧАННЯ: (НЕ)НОВІ АНАЛІТИЧНІ КАТЕГОРІЇ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (НОТАТКИ З МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ЦИКЛУ «ВІЙНА, НАУКА ТА ЕМОЦІЇ», ЧЕРНІГІВ, 2026)

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 р. спричинило інтенсивне формування масиву усноісторичних джерел, значна частина яких уже впродовж п'яти років створюється синхронно з подіями. Така ситуація принципово змінює як природу самого джерела, так і підходи до його аналізу. Якщо в класичній усній історії часовий розрив між подією та її наративізацією вважався обов'язковою передумовою наукової рефлексії, то сучасному досліднику доводиться працювати з досвідом (переважно травматичним), який ще не завершився.

У цьому контексті Міжнародна конференція «Війна, наука та емоції: часові виміри усноісторичних джерел», організована та проведена 20—21 лютого 2026 р. управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради спільно з Інститутом історії України НАН України, ГО «Чернігівський науково-дослідний центр антропології війни» [1], Українською асоціацією усної історії, ГО «Північна культурна столиця» та Documenting Ukraine Project, стала важливою платформою для міждисциплінарного обговорення проблем збору, збереження та «убезпечення» усноісторичних свідчень, що постають у періоди глибоких суспільних криз (воєн,

[1] Команда ГО «Чернігівський науково-дослідний центр антропології війни» з травня 2022 р. займається фіксацією усної історії російсько-української війни періоду повномасштабного вторгнення і вже чотири роки поспіль ініціює проведення заходів із серії «Війна, наука та емоції».

Цитування: Маховська С. Темпоральність, емоції та мовчання: (не)нові аналітичні категорії усноісторичних джерел (нотатки з Міжнародної конференції циклу «Війна, наука та емоції», Чернігів, 2026). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 226—230.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

геноцидів, масових репресій, вимушених міграцій тощо), а також спровокувала «думання» про формування нового аналітичного поля, у якому темпоральність постає не тільки як характеристика джерела, а і як впливовий чинник його інтерпретації та введення до наукового обігу.

Метою цієї публікації є аналіз ключових підходів, репрезентованих у виступах учасників й учасниць конференції, з акцентом на часових вимірах усноісторичних свідчень, ролі емоцій та феномені невисловленого.

Загалом упродовж двох днів конференції під час роботи дванадцяти секцій і трьох експертних панелей було проголошено сімдесят дві доповіді. Своїми результатами досліджень поділилися доповідачі й доповідачки з 11 країн світу (Азербайджан, Бельгія, Боснія, Канада, Литва, Люксембург, Німеччина, Польща, США, Україна, Франція). До обговорення окресленої проблематики долучилися дослідниці та дослідники з 18 міст України (Батурин, Вінниця, Ворзель, Дніпро, Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Ізмаїл, Київ, Кременець, Кропивницький, Львів, Ніжин, Одеса, Рівне, Тернопіль, Харків, Чернігів) [2].

Серед експерток конференції, які розгорнули професійну дискусію навколо процесів зміни темпоральностей усноісторичних джерел про різні кризові періоди в історії України були: докторка історичних наук, співголова Української асоціації усної історії, професорка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, старша наукова співробітниця Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана *Гелінада Грінченко* (Дніпро, Україна / Мюнхен, Німеччина), докторка історичних наук, завідувачка відділу в Національному центрі народної культури «Музей Івана Гончара» *Марина Гримич* (Київ, Україна), співголова Української асоціації усної історії, професорка Альбертського університету, директорка Канадського інституту українських студій *Наталія Ханенко-Фрізен* (Едмонтон, Канада), докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського *Ольга Коляструк* (Вінниця, Україна) та докторка історичних наук, професорка, директорка Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» *Алла Киридон* (Київ, Україна).

Однією з ключових тез експертного обговорення стало усвідомлення того, що сучасна усна історія функціонує в умовах відсутності часової дистанції між фіксацією свідчення та дослідницькою рефлексією. Як наголошувалося у виступах, історія зазвичай потребує часу — відстані між подією та її осмисленням. Якщо ж цієї відстані немає, то порушується традиційна логіка історичного дослідження. Особливо це стосується інтерв'ю періоду повномасштабного вторгнення, коли фіксується досвід, який ще перебуває в процесі формування, а отже усноісторичне свідчення набуває рис залежного від часу джерела.

Важливим доповненням до осмислення часових вимірів усноісторичних джерел є підхід, запропонований Н. Ханенко-Фрізен, яка розглядає час не лише як аналітичну категорію, а як пережитий досвід повсякденності. У її інтерпретації

[2] Програма конференції та відеозаписи секційних засідань удоступнені на сайті Інституту історії України НАН України (URL: http://history.org.ua/uk/post/50387).

війна постає як тривалий стан існування, що структурується через повторювані практики, тілесні реакції та емоційні ритми. Такий підхід дозволяє розширити розуміння темпоральності, включивши до нього вимір lived time — часу, що не лише фіксується в наративі, але й безпосередньо переживається респондентами.

Панель «На перетині темпоральностей» продовжила обговорення проблематики пленарних дискусій. Її розпочав виступ *Ольги Гайдамачук*, у якому вона відштовхувалася від спостережень Поля Рікера про трагічне сприйняття часу в умовах усвідомлення його скінченності та проаналізувала використання різних часових маркерів і тональностей в інтерв'ю, записаних командою Prisma Ukraina у 2022—2023 рр. Серед іншого, вона зауважила розриви досвідів на «до» й «після», які відбулися 24 лютого 2022 р., а також на спробах співрозмовників і співрозмовниць після омовлення пережитого відновити контроль над майбутнім. *Юлія Коцур* зосередилася на особливостях запису свідчень про Голодомор і тому, як на їхнє змістовне й емоційне наповнення впливає відстань у часі. Її виступ спровокував жваву дискусію про те, кого можна вважати «свідком», а кого «очевидцем» подій. *Ярина Закальська* продовжила дискусію про емоційне наповнення свідчень про Другу світу війну і зіставила їх з історіями проживання повномасштабного російського вторгнення (як-от, прояви страху, надії чи радості в наративах). *Євгенія Подобна* на прикладі запису свідчень у м. Буча вказала на поступове «згортання» готовності ділитися спогадами й назвала потенційні причини цього явища, серед яких, наприклад, бажання уникнути ретравматизації чи досвід неетичного спілкування з інтерв'юерами. Вона також проілюструвала те, як побутові конфлікти після подій 2022 р. накладаються на спогади про цей час. Завершила дискусію *Наталія Отріщенко*, яка розповіла про напругу між різними темпоральностями в ситуації інтерв'ю та шляхи її мінімізації через перегляд ролі інформованої згоди, розбудову гнучких інституційних дизайнів і творення архівів як просторів для спільнот.

Окрема секція конференції була присвячена міжнародним досвідам роботи з усноісторичними джерелами та спогадами про кризові періоди у світовій історії. До обговорення цієї проблематики зокрема долучилися: докторка філософії, співзасновниця Люксембурзької мережі українських дослідників *Інна Ганшоу* (Люксембург), дослідник із Католицького університету Лувена *Еммануель Дебрюйн* (Лувен-ла-Нев, Бельгія), доктор філософії, дослідник із Сорбонни *Віктор Лузон* (Париж, Франція), очільник Меморіального центру Сребрениці *Хасан Хасанович* (Сребрениця, Боснія), докторка філософії з Денверського університету *Енн Петріла* (Денвер, США), а також дослідниця культурних погранич Центральної Європи з Ягеллонського університету, засновниця та директорка фундації «Добра Воля» *Аліна Добошевська* (Краків, Польща).

У фокусі дискусій на різних секціях конференції опинився багаторічний досвід збору й осмислення усноісторичних джерел про Голодомор 1932—1933 рр. (доповіді *Тетяни Боряк, Романа Молдавського, Оксани Крупенко, Михайла Костіва, Наталії Петрової, Анастасії Резепи*), Другу світову війну (доповіді *Олени Боряк, Тетяни Пастушенко, Світлани Гей*), Чорнобильську катастрофу (доповідь Вікторії Науменко), злочини радянської влади (доповіді *Оксани Годованської, Надії Пастух*), а

також фіксація, збереження та інтерпретація сучасних усних наративів, пов'язаних із російсько-українською війною, що становили більшість (доповіді *Гелінади Грінченко, Марини Гримич, Ольги Коляструк, Ірини Савченко, Наталії Литвинчук, Альони Тронь, Світлани Маховської, Олександра Головка, Олександра Коломийчука, Олександра Васяновича, Миколи Грінчука, Валентини Шевченко, Андрія Острянка, Наталії Сердюк, Олександра Кривобока, Ірини Коваль-Фучило, Уляни Севастьянів, Олени Гринь, Світлани Щербіни, Оксани Ференц* та ін.).

Порівняльний аналіз українського та світового досвідів дав змогу долучитися до дискусії про спільні виклики й відмінності в роботі з усноісторичними джерелами і пам'яттю про кризові періоди (доповіді *Алли Киридон, Світлани Телухи, Марини Демедюк, Марії Качмар, Тетяни Сторожко, Тараса Грицевича, Віталія Скриника, Лариси Юди* та ін.), а також виявити універсальні й локальні моделі вивчення воєнного повсякдення в умовах незавершеної історичної події.

Окремо слід згадати секцію «Військо, спротив і закон: методико-правові аспекти роботи з усноісторичними джерелами», у межах якої дослідники торкалися особливостей запису інтерв'ю з військовослужбовцями (*Олександр Филь, Ярослав Шкабура, Галина Клинова-Дацюк*), викликів під час збору усних свідчень ветеранів дивізії Ваффен СС «Галичина» (*Оксана Хом'як*), специфіки використання усної історії в правозахисному полі (Сергій Адамович) та пенітенціарній системі (*Наталія Щербина*).

Досвідом роботи з усноісторичними джерелами про різні кризові періоди в історії України, реалізованих у межах різних проєктів Українського інституту національної пам'яті та Національного музею Революції Гідності, поділилися співробітниці згадуваних інституцій *Тетяна Привалко, Тетяна Ковтунович, Леся Онишко, Наталія Позняк-Хоменко, Ірина Рева.*

Традиційно результати своїх напрацювань оприлюднили майбутні історики, студенти Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Упродовж кількох років вони записують свідчення очевидців російської окупації на Чернігівщині під керівництвом *Олександра Коваленка*, *Тамари Дорохіної* та *Сергія Токарєва*, чиї доповіді також стали предметом жвавого обговорення аудиторії.

Узагальнюючи результати дводенних обговорень, варто зупинитися на кількох ключових тезах.

1. Темпоральність усноісторичного джерела як багаторівнева категорія включає щонайменше час події, час розповіді, час запису інтерв'ю та час його інтерпретації. Однак у контексті війни ці рівні не лише співіснують, а й перебувають у стані постійної взаємодії та напруження. Особливого значення набуває те, що теперішнє в інтерв'ю не є фіксованим. Воно постає як рухома одиниця, що перебуває в процесі становлення. Це означає, що свідчення не лише відображає досвід, але й бере участь у його формуванні.

2. Повторні інтерв'ю дозволяють простежити, як змінюється не тільки зміст, але й структура усноісторичної оповіді. Вони дають змогу зафіксувати процес трансформації пам'яті, а не лише її результат. Зміни можуть проявлятися у появі нових сюжетів, зникненні або маргіналізації раніше значущих епізодів, зміні емоційного тону оповіді.

3. Емоції відіграють ключову роль у структуруванні свідчення. Емоційні стани змінюються з часом — від шоку й страху до адаптації та іронізації. Ці трансформації безпосередньо впливають на форму наративу. Первинні інтерв'ю часто характеризуються фрагментарністю та високою афективністю, тоді як пізніші — більшою впорядкованістю та емоційною стабільністю. Отже, емоції є невіддільним елементом усноісторичного інтерв'ю, що забезпечує перехід від безпосереднього переживання досвіду до його осмислення в часі.

4. Проблема невисловленого або тиші набуває особливого значення в умовах «історії без дистанції». У виступах учасників неодноразово наголошувалося на існуванні «сліпих зон» інтерв'ю — фрагментів досвіду, які залишаються поза вербалізацією. Ці зони не є випадковими. Вони можуть бути зумовлені травматичністю досвіду, браком мовленнєвих ресурсів, невизначеністю щодо майбутнього тощо. Водночас їхня конфігурація змінюється з часом. Повторні інтерв'ю демонструють, що невисловлене може або інтегруватися в наратив, або закріплюватися як стабільна форма мовчання.

5. Одним із принципово нових аспектів, підкреслених на конференції, є зміна позиції дослідника. Як зазначалося у виступах, сучасні історики проживають події паралельно з їхніми респондентами, вони автоматично стають учасниками процесу формування усноісторичних джерел, їх співтворцями, і водночас «змушені» здійснювати їх аналіз у реальному часі. Це означає, що дослідницька інтерпретація більше не є відокремленою від події, а здійснюється в тому самому темпоральному вимірі, що формує нові методологічні та етичні вимоги до роботи істориків.

6. В умовах війни, що триває, усноісторичні дослідження виходять на перший план як спосіб фіксації досвіду «тут і тепер», що дозволяє говорити про створення не архіву, де традиційно зберігаються спогади про минуле, а «архіву теперішнього», який не лише зберігає свідчення, але й відбиває процес їх становлення як джерел.

Отже, матеріали Міжнародної конференції «Війна, наука та емоції: часові виміри усноісторичних джерел» засвідчують формування з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну нової оптики усноісторичних досліджень, у якій час, емоції та мовчання набувають змістовно іншого значення як на етапі джерелотворення, так і під час аналізу усноісторичних свідчень, що відкриває нові можливості для осмислення незавершених історичних подій.

Надійшла / Received 11.03.2026

Світлана МАХОВСЬКА
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від техногенних катастроф /
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Svitlana MAKHOVSKA
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage
against Technogenic Disasters /
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ХРОНІКА

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА: ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (ДО 40-річчя АВАРІЇ): КРУГЛИЙ СТІЛ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Чорнобильська катастрофа належить до тих сюжетів новітньої історії України, що давно вийшли за межі реконструкції самої події 1986 р. й сьогодні охоплюють ширше коло проблем — від інституційної історії та соціальних трансформацій до пам'яті, культурної спадщини й локального досвіду. Саме таку оптику засвідчив круглий стіл «Чорнобильська катастрофа: історичні виміри та сучасні інтерпретації (до 40-річчя аварії)», що відбувся 14 квітня 2026 р. в Інституті історії України НАН України. Захід об'єднав співробітників Інституту, науковців з інших установ і фахівців, дотичних до чорнобильської проблематики в її прикладному вимірі, поєднавши академічні та практичні підходи до вивчення наслідків аварії на ЧАЕС. Його робота відбувалася у змішаному форматі — у залі засідань Інституту та онлайн.

Круглий стіл відкрив *Валерій Смолій*, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України, який наголосив на незмінній науковій актуальності чорнобильської тематики та нагадав про внесок Інституту в її розроблення, зокрема завдяки дослідженням Наталії Барановської.

Тема «Чорнобиль як сучасний виклик» окреслила сучасну рамку осмислення катастрофи. *Віктор Даниленко* наголосив на значному дослідницькому потенціалі чорнобильської проблематики та перспективах її подальшого вивчення. *Алла Кридон* акцентувала на тому, що пам'ять про Чорнобиль функціонує як динамічний елемент сучасного соціокультурного дискурсу й у контексті російсько-української війни набуває нових значень. *Вікторія Юхименко*, аналізуючи окупацію зони від-

Цитування: Смольніцька М., Юсов С. Чорнобильська катастрофа: історичні виміри та сучасні інтерпретації (до 40-річчя аварії): круглий стіл в Інституті історії України НАН України. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 231—233.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 3 (588)

чуження в лютому — березні 2022 р., показала, як чорнобильська проблематика повернулася в поле актуальної історії та безпекових загроз.

Інституційний вимір катастрофи було представлено як кризу не лише управління, а й знання: мовилося про те, як радянська система виробляла, фільтрувала й інтерпретувала інформацію про події 1986 р. та як саме ці механізми впливали на ухвалення рішень. У виступах *Святослава Юсова*, *Юрія Латиша* та заявлених темах *Олега Бажана*, *Святослава Даниленка* порушувалися питання кризового інформаційного менеджменту під час аварії, діяльності оперативно-слідчої групи КДБ УРСР, становища педагогів між інформуванням, відповідальністю та невизначеністю, а також мемуарного осмислення Чорнобиля радянськими державно-партійними діячами. У такому поєднанні інституційна історія катастрофи поставала не лише як історія дій і структур, а як історія знання, його обмежень і його впливу на практики реагування.

Соціальні, політичні та психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи було представлено як простір тривалих суспільних трансформацій — від державної політики та соціального захисту до локальних криз, суспільних настроїв і досвіду окремих груп. *Олег Насвіт* і *Сергій Падалка* зосередили увагу на політиці подолання наслідків аварії, проблемах її реалізації та місці чорнобильської спільноти в соціальній структурі України. Соціально-психологічний вимір катастрофи було окреслено через аналіз зростання есхатологічних очікувань, розщеплення сільського соціуму та соціального розпаду уражених територій, а також становища дітей в інституційних закладах після аварії. У цих сюжетах *Петро Бондарчук*, *Василь Марочко* та *Ірина Безлюдна* привертають увагу до тривалої дії катастрофи на суспільство. *Єгор Брайлян* і *Сергій Мирний* у своїх виступах порушили ширші політичні та публічні резонанси Чорнобиля — від його ролі в громадсько-політичній активності української діаспори до дискусії про суспільні спроможності й довготривалі ефекти, сформовані в досвіді переживання катастрофи.

У межах теми «Простір, досвід і культура Чорнобиля» були охоплені питання про те, як чорнобильська катастрофа постає у вимірах спадщини, пам'яті, публічного представлення та індивідуального досвіду. Тетяна Катаргіна представила Чорнобильську зону відчуження як простір багатошарової історико-культурної спадщини, що охоплює не лише пам'ятки, пов'язані з аварією, а й ширший археологічний, сакральний, меморіальний і техногенний пласт. *Сергій Мирний* і *Ярослав Ємельяненко* звернулися до перспектив міжнародного визнання чорнобильських об'єктів та їх включення до Списку Світової культурної спадщини ЮНЕСКО. У виступі *Тетяни Привалко* акцент було зроблено на усній історії як важливому джерелі пам'яті про катастрофу та способі критичного переосмислення офіційного радянського наративу, тоді як *Мирослава Смольніцька* запропонувала читати Чорнобиль поза межами макроісторії — через усну пам'ять, локальні знання, сільський досвід і втрату життєвого світу.

Тема пам'яті та комеморативних практик зосередила увагу дослідників на способах меморіалізації Чорнобильської катастрофи, суспільній рефлексії над нею та боротьбі за право на пам'ять у пострадянській Україні. У виступах *Світлани Ма-*

ховської, *Тимофія Кириленка* та *Олександра Андрощука* та заявленій темі *Руслани Маньковської* йшлося про усну історію та меморіалізацію Чорнобильської зони в контексті 1986 та 2022 рр., український досвід суспільного осмислення катастрофи, напруження між інституційними та низовими комеморативними практиками, а також еволюцію форм вшанування роковин аварії — від несанкціонованих мітингів до міжнародного дня пам'яті. Водночас обговорення увиразнило й методологічний вимір цієї проблематики: розширення дослідницьких горизонтів у сфері пам'яті й комеморації супроводжується ризиком тривіалізації трагедії та потребує особливої уважності до способів її публічного представлення.

Окремо варто відзначити поєднання національного та міжнародного вимірів проблематики. З одного боку, значна частина виступів була зосереджена на українському досвіді — соціальних наслідках катастрофи, трансформаціях суспільства та формуванні практик пам'яті. З іншого — програма акцентувала вихід за межі національного контексту не лише через аналіз діяльності української діаспори, порівняльні студії та обговорення можливостей включення об'єктів Чорнобильської зони до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО, а й на методологічному рівні — через пошук таких аналітичних підходів, які дозволяють вводити український матеріал у міжнародні дискусії про пам'ять, довкілля, локальне знання, нерівність у доступі до інформації та тривалу післядію катастроф. У цьому сенсі Чорнобиль поставав не лише як елемент національної історії та пам'яті, а як частина міжнародного дослідницького поля.

Отже, уже на рівні концепції, структури програми та способу побудови дискусії круглий стіл переконливо втілив закладену в назві ідею поєднання історичних вимірів і сучасних інтерпретацій, продемонструвавши багатовимірність Чорнобильської катастрофи як об'єкта дослідження, простору пам'яті та чинника сучасного суспільного розвитку. Представлені доповіді засвідчили, що чорнобильська тематика й надалі зберігає значний дослідницький потенціал і відкриває простір для нових джерельних підходів, міждисциплінарного діалогу та міжнародного наукового осмислення.

З програмою круглого столу «Чорнобильська катастрофа: історичні виміри та сучасні інтерпретації (до 40-річчя аварії)» можна ознайомитися на фейсбук-сторінці Інституту історії України НАН України. За підсумками заходу планується видання збірника матеріалів.

Надійшла / Received 21.04.2026

Мирослава СМОЛЬНІЦЬКА
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Myroslava SMOLNITSKA
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Святослав ЮСОВ
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Sviatoslav YUSOV
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ЛЮДИНА ДВОХ ЕПОХ: НОТАТКИ ДО 85-ліття ІСТОРИКА РУСЛАНА ПИРОГА

Руслан Якович Пиріг — один із найбільш знаних та авторитетних сучасних вітчизняних учених, який понад півстоліття досліджує минуле України, чверть століття працює у відділі історії Української революції 1917—1921 рр. Інституту історії України НАН України. Особисте знайомство з ювіляром, яке почалося задовго до часів незалежності, а особливо праця пліч-о-пліч протягом останньої чверті століття, дозволили сформували образ непересічної людини, наділеної великими чеснотами, інтелектуально глибокої, мудрої, демократичної, толерантної, національно свідомої, людяної, безмежно доброї та щедрої. Треба було докласти чимало зусиль, щоб протягом довгого життя набути, примножити й не розгубити ці чесноти.

Позаду довгий шлях, ущерть наповнений подіями різного ґатунку й ваги, більшість із них залишилися в чудовій пам'яті ювіляра. Він усім їм знайшов місце у власних спогадах, які назвав «Життя у лоні двох епох» (2021), маючи на увазі радянську й незалежну Україну. Багатьом людям зрозуміла подібна дихотомія. Хтось так і не зміг знайти себе в нових умовах, ностальгує за часами своєї молодості, коли життя не вимагало особливої відповідальності, яку брала на себе держава. Це не про Руслана Яковича. Він успішно реалізувався в обох епохах, ставши своєрідним маркером, за яким можна вивчати їх обидві.

Цитування: Верстюк В. Людина двох епох: нотатки до 85-ліття історика Руслана Пирога. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 234—239.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Народився ювіляр у Львові 16 червня 1941 р., за тиждень до початку німецько-радянської війни, дитинство провів на Полтавщині, у Супротивній Балці, на батьківщині мами. Втраченого на війні батька замінив йому дід Павло, учасник російсько-японської та Першої світової війн, людина не високої освіти, але глибокої природної мудрості. Дід був українським селянином, нащадком козацького роду з усіма притаманними такому типу людей чеснотами й недоліками, заклопотаним власним господарством, відповідальністю за дружину, дітей і внуків. Таким він залишився у вдячній і теплій пам'яті Руслана. Своєю українськістю вчений багато в чому завдячує дитинству та юності, проведеним у Супротивній Балці та навколишніх селах Новосанжарського району. З великою теплотою він згадує село й сільчан, з якими підтримує тісні зв'язки. Руслан Пиріг удостоєний звання почесного громадянина села. Часом гартування характеру стала й служба у повітряно-десантних військах (1961—1964).

Вступ до історичного факультету Харківського державного університету різко змінив його життя: він потрапив у місто-мільйонник, але не розгубився, досить швидко й ефективно проявив свої природні лідерські задатки. Засвоєна зі школи настанова, що син вчительки не має права бути не відмінником, працювала і в університеті: за п'ять років студент став аспірантом, комсомольським і партійним працівником. Робота над кандидатською дисертацією тісно пов'язала його із сюжетами революційної доби. Сьогодні може здатися, що тема компартійного будівництва була тривіальною, дисертабельною. Однак це було не зовсім так: на шляху її реалізації було чимало небезпечних у ті часи підводних каменів, наприклад, боротьба між «правими» й «лівими» в КП(б)У.

Тоді, у середині 70-х років, тема виглядала дражливо й небезпечно, бо не мала узгодженої оцінки в історико-партійному середовищі, тогочасні історики партії не дуже толерували і «правих», і «лівих». Дисертанту вдалося успішно розв'язати цю проблему і в 1976 р. він достроково захистив кандидатську дисертацію. З того часу буремні події революції стали центром його уваги, але вже тоді молодий учений зрозумів, що історія — справа не проста, вона вимагає ґрунтовного знання джерел, історіографії, методології, тонкого відчуття політичної кон'юнктури та врахування людського фактора.

Робота у відділі науки й навчальних закладів ЦК КПУ на багато років відірвала науковця від дослідницької праці, але суттєво розширила науково-організаційні горизонти. Сам Руслан Якович називає період роботи в ЦК КПУ вагомим і позитивним вишколом. Робота інструктора, консультанта, потім завідувача сектору дозволили досконало ознайомитися з функціонуванням структур республіканської влади, її методами, залежністю від Москви, відчути дражливість національної проблеми у функціонуванні вищої освіти й науки в Україні, а також набути вміння комунікації з керівниками українських вишів, академічних наукових установ, зокрема й Інституту історії АН УРСР. З тодішнім директором Інституту академіком Ю.Ю. Кондуфором їх багато років пов'язували добрі стосунки та спільна альма-матер — історичний факультет Харківського університету.

У відділі ЦК важливою частиною роботи Руслана Яковича стало написання різноманітних аналітичних матеріалів, доповідних записок, проєктів резолюцій,

вітальних статей, некрологів. Він часто публікувався в республіканській пресі. Це була важка, але добра школа, яка не тільки відточила перо, але й загострила аналітичне мислення, розвинула методику наукової праці. До службових обов'язків Р.Я. Пирога належала архівна справа. Як згадує ювіляр, роки «кураторства» дозволили вивчити загальний стан архівної справи, зрозуміти її основні «больові» проблеми, заглибитися у зміст архівних фондів, познайомитися з керівниками галузі. Усе це згодом створило ґрунтовні науково-методичні й управлінські підстави для фахового керівництва Головархівом і Держкомархівом України (1998—2002).

Горбачовська перебудова внесла суттєві зміни у громадсько-політичне життя, поставила питання про монополію влади комуністичної партії. Наприкінці 1980-х рр. завершилася майже 20-річна епоха В. Щербицького. У ЦК КПУ відбулася перестановка кадрів і реорганізація. У результаті в червні 1989 р. Р. Пирога призначили заступником директора Інституту історії партії при ЦК КП України — завідувачем Архіву ЦК. Процеси демократизації різко вплинули на історичну науку, пересичене й перевтомлене ідеологічними догмами суспільство вимагало правди про минуле. Особливого звучання в Україні набрала тема голоду 1932—1933 рр. Праці комісії Конгресу США, вихід книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» зробили неможливим подальше приховування правди про трагедію. Новому завідувачу Архіву ЦК випало очолити пошук і впорядкування партійних документів, пов'язаних з голодом. У результаті в 1990 р. з'явився збірник «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Це було перше в Україні фундаментальне зібрання, у якому 248 архівних документів розповідали про одну з найтрагічніших сторінок української історії. Видання вийшло не без інтриг, довгих дискусій, призупинення поліграфічного процесу та скорочення накладу, однак воно відбулося та сприяло прориву в усвідомленні причин, перебігу й масштабів Голодомору, стало початком його археографічної фіксації. У 2007 р. Руслан Якович повернувся до теми, упорядкувавши 681 документ у новий збірник — «Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали».

Після проголошення незалежності України й заборони компартії постала нова проблема: що робити з партійними архівами, як їх об'єднати з державною архівною службою. Завдання було не з легких, але Р.Я. Пиріг зміг знайти рішення. Під його керівництвом Архів ЦК КПУ був реорганізований у Центральний державний архів громадських об'єднань та став науково-методичним центром складного процесу інтегрування фондів компартійних архівних установ до державної архівної системи.

Влітку 1988 р. до рук Р.Я. Пирога потрапила архівно-слідча справа М. Грушевського, де були зібрані документи таємного нагляду енкаведистів за видатним істориком в останні 10 років його життя. Як він сам згадує, читання багатотомної справи стало для нього приголомшливим відкриттям і часом переосмислення комуністичної ідеології та реалій життя. Прийшовши на роботу до партархіву, він почав послідовно досліджувати життя та діяльність М.С. Грушевського. Службове становище відкрило для нього небачені раніше історичні горизонти й можливості їх осягнення.

На зламі 1980—1990-х рр., коли розпочався драматичний і болісний процес перебудови в історичній науці, формування новітньої української історіогра-

фії, Р.Я. Пиріг заявив про себе як один із перших вітчизняних грушевськознавців. У 1989 р. він опублікував у «Літературній Україні» невідомий на той час лист М. Грушевського, а вже в 1991 р. «Український історичний журнал» у кількох номерах надрукував цикл статей «М.С. Грушевський між історією і політикою (1924—1934 рр.)», які були написані завдяки детальному вивченню архівних і газетних джерел. І сьогодні цей нарис пам'ятається як один із кращих матеріалів «Українського історичного журналу» того часу. У 1993 р. вийшла монографія «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934)». Наступного року Р.Я. Пиріг захистив докторську дисертацію на тему: «Життя і діяльність М.С. Грушевського в контексті політичної боротьби в Україні (1920—1930-ті рр.)». Це була перша у вітчизняній історіографії докторська дисертація з грушевськознавства. Не можу не пригадати нашу спільну працю над посібником «М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльності», який вийшов у 1996 р. Наступного року світ побачив збірник документів та матеріалів «Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920—1930-ті роки)», керівником групи упорядників якого був Р.Я. Пиріг. Тема М. Грушевського, значно розширена у своїх хронологічних рамках, до цього часу залишається одним із пріоритетів ученого.

Переді мною на робочому столі лежить біографічний нарис «Михайло Грушевський» Ця груба книжка майже на 600 сторінок, видана у 2016 р., спільна праця Р.Я. Пирога та В.В. Тельвака, підготовлена до 150-річчя від дня народження М. Грушевського. Книга — широке полотно, на тлі якого простежено життя видатного історика, громадсько-політичного та державного діяча на зламі епох: завершення «довгого» XIX ст. та першої третини «короткого», але бурхливого XX т. Автори детально подають подієву сторону біографії, роблять екскурс в історію роду, відтворюють процес формування молодої особистості, студентські роки, розглядають два десятиліття, проведені у Львові, аналізують інтелектуальну складову біографії, формування великого вченого й організатора науки. Звичайно, мене найбільше цікавила та частина книги, яка присвячена буремним рокам революції та творення Української Народної Республіки. Читання показує, наскільки глибоко й детально Р.Я. Пиріг, а саме він був автором цього тексту, вивчив анатомію революції, взаємодію її головних рушійних сил, роль Центральної Ради й особисто М. Грушевського в розгортанні українського національно-визвольного руху, формуванні тієї політичної стратегії, яка привела до проголошення УНР. Очоливши Центральну Раду, М. Грушевський взяв на себе функції ідеолога (гасло національно-територіальної автономії) та організатора, який прагнув об'єднати в Раді доволі різні українські політичні сили, включно з національними меншинами. Р.Я. Пиріг уміло показує, як М. Грушевський «диригував» українським політичним оркестром, намагаючись не перетинати «червоні лінії» у відносинах із Тимчасовим урядом, не визначившись своєчасно у ставленні до більшовиків, а згодом не знайшовши спільної мови з представниками німецького Оберкомандо. Автор уникає і похвальних, і різко негативних характеристик М. Грушевського-політика, тут він напрочуд лаконічний: «[...] був якщо й не досить харизматичним, то незаперечним лідером та ідеологом українського національно-демократичного руху»,

очевидно залишаючи читачеві винести остаточний вердикт про роль Михайла Сергійовича в першому році революції. Отже, для Р.Я. Пирога та його співавтора, М. Грушевський — не об'єкт глорифікації, а постать, через яку відкривається чудова можливість для інтерпретації новітньої історії України аж до сьогодення.

Р.Я. Пирогу належить цікаве спостереження щодо швидкого повернення М. Грушевського в сучасну українську історичну пам'ять. Він вважає, що це було детерміновано збігом кількох причин, а далі процитую: «По-перше, утвердження незалежності України вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- і націєтворення. По-друге, постать М. Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму. Він влаштовував і фактично керівну посткомуністичну еліту. По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ні суто парламентська УНР, ні гетьманат П. Скоропадського не вписувалися у схему новітньої державної конструкції. Тому так легко було реанімовано легенду про М. Грушевського — президента України. По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив Грушевському роль чільної постаті в національній історіографії. Підручники середньої та вищої школи стали важливим інструментом його імплементації у свідомість молодого покоління». Відзнакою внеску вченого в розвиток грушевськознавства, можливо трохи запізнілого, стало присудження йому у 2021 р. за цикл праць, присвячених видатному історику, політику та державному діячеві, премії НАН України імені М. Грушевського.

Чи не найдискусійнішою та найбільш досліджуваною серед чималого переліку тем революції є проблематика гетьманату П. Скоропадського — одним з її авторитетних дослідників є Р.Я. Пиріг. Інтерес до постаті П. Скоропадського виник у вченого ще на початку 1990-х рр. майже одночасно із зацікавленістю М. Грушевським. 1992 року «Український історичний журнал» опублікував чималу за обсягом статтю Р.Я. Пирога та Ф.М. Проданюка «Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету». Стаття стала поштовхом до глибинного вивчення теми й лише за останні 15 років світ побачили ґрунтовні праці: «Гетьманат Павла Скоропадського між Німеччиною і Росією» (2008), «Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси» (2011), «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» (2016), «Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року» (2018), «Земельна реформа Павла Скоропадського: історичні нариси, документи й матеріали» (2025, у співавторстві з Р. Тимченком), а у видавництві знаходиться ще одна монографія, присвячена життю Федора Лизогуба, голови Ради Міністрів Української Держави у травні — листопаді 1918 р. Додамо до цього солідного переліку десятки статей, опублікованих у науковій періодиці, збірниках статей, енциклопедіях, розділи в узагальнювальних працях та уявимо масштаб наукової заглибленості дослідника в тему гетьманату. Цей доробок широко відомий, активно використовується в сучасній українській історіографії, монографії неодноразово рецензувалися, тому немає потреби аж надто широко його презентувати.

Зверну увагу на найважливіше, що вдалося, на мою думку, зробити історику у вивченні проблеми. Передусім, ґрунтовний аналіз форми й сутності державно-політичної моделі гетьманату, його вузької соціальної бази, високого ступеня залежності від німецької окупаційної адміністрації, що очевидно стало однією з головних причин поразки. По-друге, наповнення теми величезним джерельним матеріалом. Можливо, не буду оригінальним, коли наголошу на принципово важливій для історика емпіричній складовій дослідження. Просто важко уявити Р.Я. Пирога постмодерністом, проте легко про нього писати як про блискучого знавця джерел. Науковець беззаперечно належить до істориків-наративістів, тих, хто ставить історичну оповідь, оперту на ґрунтовний джерельний матеріал, у центр наукової праці. Звідси його особливе ставлення до джерел, збирання фактичного матеріалу. Напевне тут дався взнаки досвід архівіста, досконале знання архівної справи, багаторічна робота з документами, їх накопичення в домашньому архіві, що, безперечно, допомогло створити останніми роками кілька цінних монографічних праць. Доречно буде нагадати ще про одне масштабне видання, до якого як керівник колективу упорядників долучився Руслан Якович: двотомник «Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали», виданий у 2015 р.

По-третє, безумовним пріоритетом історика є жанр біографістики. Окрім згаданих біографій М. Грушевського, П. Скоропадського, Ф. Лизогуба, для «Енциклопедії історії Української революції» вчений створив біографії всіх гетьманських міністрів, німецьких високопосадовців (військових і дипломатів), які в 1918 р. перебували в Україні. Ця праця вимагала професійних навичок, досконалого знання історіографії, у т. ч. німецькомовної, наполегливості в пошуку розпорошених джерел, яких помітно обмаль, вивчення родоводів, встановлення точних дат тощо. Не можна не згадати про участь Р.Я. Пирога у великих колективних проєктах, які здійснював і здійснює Інститут історії України: десятитомна «Енциклопедія історії України», двотомник «Нариси історії Української революції 1917—1921 років» (2011—2012), «Україна: Політична історія: XX — початок XXI століття» (2007), п'ятитомна «Історія державної служби в Україні» (2009), «Історія українського парламентаризму» (2010), «Україна й українці в постімперську добу (1917—1939)» (2021), що переконливо свідчить про масштаб вченого.

При всій відданості професії історика, зануреності в епоху столітньої давнини Руслан Якович не справляє враження людини, відірваної від сьогодення, навпаки, він завжди в курсі політичних новин, суспільних настроїв, заряджений позитивною енергією, вірою в майбутнє України. Безумовно, своїми успіхами Руслан Якович завдячує піклуванню і любові дружини Олександри Андріївни, з якою вони разом понад півстоліття. Хочеться побажати ювіляру доброго здоров'я, залишатися якомога довше у професії, ставити перед собою нові завдання, а нас, колег і читачів, радувати новими книжками!

Надійшла / Received 12.03.2026

Владислав ВЕРСТЮК (Київ)
Vladyslav VERSTIUK (Kyiv)

ДО 70-річчя АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В.М. ЛИТВИНА

Академік Володимир Михайлович Литвин належить до генерації вчених-фахівців у галузі новітньої історії України. Коло його наукових інтересів надзвичайно широке: проблеми відродження новітньої української державності, суспільних трансформацій, управління інтелектуальними процесами. Науковий доробок вченого нараховує понад 650 студій різного формату й жанру.

Володимир Литвин народився 28 квітня 1956 р. в багатодітній селянській родині в с. Слобода-Романівська Новоград-Волинського району на Житомирщині. У соціально-культурному середовищі малої батьківщини він успадкував те, що найбільше характерне для сільського соціуму, — працелюбність, любов до села й землі, повагу й шану до односельців і земляків. Із золотою медаллю закінчив середню школу і став студентом історичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З цього часу починається процес формування його як історика.

Перший досвід розуміння сенсу й завдань історії як науки був здобутий ним в аспірантурі історичного факультету КДУ. Підготовку кандидатської дисертації він успішно поєднував із викладацькою та методичною роботою в КДУ. Здобутий практичний і теоретичний досвід, а також аналітичні здібності молодого викладача не залишилися непоміченими. Після захисту дисертації в 1984 р. його запрошу-

Цитування: Падалка С. До 70-річчя академіка НАН України В.М. Литвина. *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 240—244.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ють на посаду начальника управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (1986). У січні 1989 — вересні 1991 рр. він працює на різних посадах у ЦК Компартії України.

У працях другої половини 1980-х рр. у центрі уваги В. Литвина перебувають проблеми перебудови системи вищої освіти, соціальної відповідальності вченого перед суспільством. Поряд з академічною тематикою у творчості молодого історика з'являються нові мотиви. Його наукові розробки засвідчили стійке посилення інтересу до вивчення громадських рухів, політичних об'єднань, блоків, партій, що вкорінювалися в повсякденне життя українського суспільства в добу горбачовської гласності й перебудови. У перші роки незалежності він публікує серію статей, присвячених політичним партіям, що виникали в Україні на початку 1990-х рр. Учений не лише фіксує процес партієтворення, формування засад політичної системи, зародження феномена багатопартійності, а й пропонує перші аналітичні оцінки та узагальнення, власне бачення політичних процесів в Україні. Предметом аналізу стають програми та соціальна база всього різноманіття політичних партій та громадсько-політичних утворень, соціальні портрети їхніх лідерів.

У 1991 р. після закінчення кар'єри «партапаратника» В.М. Литвин повертається до науково-педагогічної роботи. Був зарахований на посаду доцента в КДУ. До середини 1994 р. перебуває в докторантурі, активно займається викладацькою роботою, публікується в численних наукових, науково-популярних і літературно-публіцистичних виданнях. Продовжує досліджувати феномен багатопартійності, природу політичного лідерства, характер і статус опозиції. Його творчий доробок збагатився не одним десятком студій, у яких досліджена низка проблем перехідної доби.

У цей час остаточно оформлюється самобутній стиль В. Литвина-науковця. У його працях органічно поєднуються легкість пера історичного публіциста, гнучкість, прогностичність думки політолога та потяг історика до джерел і архівів, широких узагальнень та історичних аналогій, а головне — інтерес до людини в історії.

В. Литвин долучився до творення нового вітчизняного історіографічного напряму — новітньої політичної історії України. В умовах становлення незалежності України Литвина-історика цікавили питання співвідношення гілок влади, виборчий процес, взаємовідносини влади й суспільства, а також влади й партій, зміни в соціальній структурі суспільства, зокрема формування середнього класу. Історик працює в жанрі політичного портрета, виявляє інтерес до сильних політичних особистостей, «старих» і «нових» політиків, серед яких, наприклад, Л. Кравчук та ін. В 1994 р. виходить фундаментальна праця вченого «Політична арена України: Дійові особи та виконавці», захищена як докторська дисертація. У монографії присутні елементи політичної інтриги, які істотно змінювали усталені образи політиків «вищого ешелону» та стереотипи суспільного мислення доби перебудови. На широкому архівному та фактографічному матеріалі показані перипетії боротьби за владу в Україні між політичними діячами різного формату й ідеологічних орієнтацій. Згодом політичний портрет Л. Кравчука увиразнюється у книзі «Україна: політика, політики, влада» (1997).

В. Литвин обрав доволі рідкісний жанр викладу матеріалу, характерною рисою якого є «писати історію наживо», тобто практично синхронно з подіями, що відбуваються. Такий підхід потребує від ученого не лише професійних навичок, а й відчуття часу, політичної інтуїції, наукової зваженості, аналітичності мислення.

З серпня 1994 р. В. Литвин долучився до активної політичної діяльності, обіймав високі посади у вищих структурах влади, був помічником Президента (1994), заступником Голови Адміністрації Президента України, згодом Першим помічником (1996), Главою Адміністрації Президента України (1999). У 2002 р. став депутатом парламенту та був обраний Головою Верховної Ради України. Перебування на вищих щаблях влади дало Литвину-історику унікальний шанс спостерігати й вивчати природу та механізми влади, державного управління, перебіг політичних процесів «ізсередини».

У цей період відбувається його офіційне наукове визнання. У 1997 р. В. Литвин обирається членом-кореспондентом, а у 2003 р. — дійсним членом (академіком) Національної академії наук України. Він був відзначений званням «Заслужений діяч науки і техніки України» (1998), став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Нові горизонти політичної та наукової діяльності В. Литвина призвели до урізноманітнення жанрів наукової роботи, які він почав опановувати. Поряд зі статтями, публіцистичними розвідками, монографіями з'являються численні інтерв'ю, політичні есе, виступи на парламентських сесіях під час закордонних поїздок та офіційних зустрічей на державному рівні. В. Литвин виступає як автор і співавтор підручників з національної історії. Важливий вимір його наукової діяльності (як історика й учасника) пов'язаний з престижними видавничими проєктами. Зокрема, ідеться про археографічне видання з новітньої політичної історії «Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів», а також масштабний проєкт «Україна — 2004. Події. Документи. Факти», у якому були використані, поряд з офіційними матеріалами, власні спостереження, записи, документи про події, пов'язані з Помаранчевою революцією. У контексті зростання творчого потенціалу вченого не можна обминути й інші фундаментальні праці, у підготовці яких він брав участь: «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.», «Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки» та ін.

Водночас В. Литвин не обмежується дослідженням лише проблематики українського історичного процесу. В епіцентрі його наукової діяльності —широкий спектр питань дипломатичних відносин України зі своїми найближчими й більш віддаленими сусідами, долі національних меншин і народностей у територіальних межах України, історичні перипетії двосторонніх відносин.

У 2006 і 2007 рр. науковець відійшов від політичної діяльності й зосередився на роботі завідувача кафедри новітньої історії України КНУ імені Тараса Шевченка, а також на виконанні обов'язків віцепрезидента НАН України. Учений став ініціатором підготовки низки навчально-методичних видань для студентів ВНЗ. За його ініціативи та безпосередньої участі були підготовлені видання «Україні бути» (2006), «Державотворчий процес в Україні, 1991—

2006» (2006), «Україна: політична історії XX — початку XXI століття» (2007). Суттєво розширюється дослідницький спектр проблематики новітньої історії, вивчаються проблеми націєтворення, ціннісних суспільних трансформацій, ролі революцій в історичній долі України.

У жовтні 2007 р. В. Литвин був обраний народним депутатом України, очолив фракцію «Блок Литвина» у Верховній Раді України IV скликання, а 9 грудня 2008 р. — український парламент. Укотре у творчо-науковій лабораторії В.М. Литвина відбувається зміщення пріоритетів у бік реальної політичної практики. Науковий аналіз поточної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні доповнювався оглядом проблем українського парламентаризму, олігархії та її економічної та політичної ролі, світового досвіду федералізму, взаємозв'язку влади й суспільства, змін адміністративно-територіального устрою.

Насичений на події період новітньої політичної історії України, яким виявилися 2012—2014 рр., не залишився осторонь В. Литвина як державного діяча. Політика й надалі залишалася складовою його життя. Він обирається народним депутатом України VII та VIII скликань, очолює Комітет з питань національної безпеки і оборони. У 2013 р. у відповідь на суспільний запит науковець підготував декілька матеріалів і публіцистичних статей для ЗМІ: «Україна: сучасне державотворення як "довгий" 1991 рік (Роздуми історика в політиці)» («Голос України», 23 серпня 2013 р.).

Протягом 2015—2019 рр. В. Литвин як академічний вчений і досвідчений політик багато уваги приділяв теоретичному обґрунтуванню на прикладах історії актуальних проблем державно-правового будівництва в Україні. Наукові напрацювання ставали своєрідним практичним посібником для політиків та управлінців. У 2017—2018 рр. для ЗМІ були підготовлені матеріали «Застереження історії для сьогодення» («Голос України», 6 травня 2017 р.) та «Історія як інструмент політики» («Голос України», 18 лютого 2018 р.), а також публікації, де розглянуто теоретичні й практичні аспекти політичного лідерства України. Побачив світ своєрідний підручник з новітньої історії та політології «Президенти. Політичне лідерство: світові реалії, українська практика» (2019).

Після відходу від «великої політики» в житті В.М. Литвина настала чергова віха, яка виявилась досить сприятливою для наукової діяльності. Цей «академічний» період (2020—2026) ознаменувався виходом нових праць дослідника: «Будівничі українського національного Відродження XIX—XX ст. Постаті. Ідеї. Візії», «Незасвоєні уроки. 1917—1991», «Історичні патерни та політичні претензії: тоталітарна практика у російському виконанні», «Відродження конфліктногенної багатополярності та проблеми політичного лідерства», «XXI століття: конфліктна багатополярність. Виклики для України», «Українська історія та терезах політики, культури та науки. Дискусії. Проблеми. Міфи», у яких були розглянуті важливі проблеми нового світового порядку, інституційного руху від однополярності до багатополярності, використання історичних наративів як зброї тощо.

Насамкінець варто згадати, що у 2015—2016 рр. побачив світ тритомний авторський наратив «Історія України» (у 4-х книгах), а його фундаментальний підручник з історії України витримав сім видань упродовж 2006—2013 рр.

Вітаючи колегу із 70-літтям, колектив Інституту історії України НАН України та редакційна колегія «Українського історичного журналу» щиро зичать вельмишановному ювілярові оптимізму, здоров'я, творчої наснаги, реалізації задуманого, успіхів у всіх наукових починаннях!

Надійшла / Received 11.03.2026

Сергій ПАДАЛКА (Київ)
Serhii PADALKA (Kyiv)